

COLLECTION OF HINDU LAW TEXTS

No. 25 (3)

Srī VAIDYANĀTHA DĪKSHITA'S

SMRTIMUKTĀ PHALAM

PART III

ÂŚAUCHA KÂNDAM

EDITED BY

J. R. GHARPURE, B. A., LL. B. (Honours-in-Law),
Principal Law College, Poona; Fellow of the University of Bombay;
Senior Advocate, Federal Court of India.

BOMBAY.

First Edition

(All Rights Reserved.)

1939

Printed at the Aryabhushan Press, 915/1 Bhamburda Peth,
Poona City, by Mr. V. H. Barve and
Published by Mr. V. J. Gharpure, B. A., LL. B. at the Office
of the Collection of Hindu Law Texts,
Angrewadi, Girgaum, Back Road, Bombay 4.

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला.

[ग्रन्थाङ्कः २५ (३)]

श्री

वैद्यनाथदीक्षितीय

सतिमुक्ताफलम्

(तृतीयः खण्डः)

आशौचकाण्डम्

जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे,

बी. ए., एलएल. बी.,

पुण्यपत्तनस्थव्यवहारशालाया आचार्यः, मुम्बईविश्वविद्यालयसदस्यः

भारतसङ्घन्यायसभासदस्यः

इत्यनेन संशोधितं, मुद्रापितं, प्रकाशितं च ।

प्रथमावृत्तिः

शाकाब्दाः १८६०]

[क्रिस्ताब्दाः १९३९,

(सर्वेऽधिकाराः स्वायत्तीकृताः)

पुण्यपत्तने 'आर्यभूषण' मुद्रणालये 'विघ्नल हरी बर्वे' इत्यनेन मुद्रितः,
मोहमध्यां 'विश्वनाथ जगन्नाथ घारपुरे,' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

श्री

श्री वैद्यनाथदीक्षितीयस्मृतिमुक्ताफलस्थ- आशौचकाण्ड विषयानुक्रमणिका

विषयः		पृष्ठम्	विषयः		पृष्ठम्
आशौचशब्दार्थः	अनुलोमप्रतिलोमाशौचम्	...	४९५
स्मृतिचंद्रिकोक्तः	समानोदकाशौचम्	...	४९६
भट्टाचार्योक्तः	सपिण्डाशौचम्	...	४९७
विज्ञानेश्वरोक्तः	स्त्रीषु सापिण्ड्यम्	...	४९८
आशौचद्वैविध्यं	जननाशौचम्	...	४९९
आशौचे सन्ध्योपासनम्	मातापित्रोः	...	५००
„ त्याज्यकर्मणि	...	४७८	सूतिकायाः	...	५०१
„ पंचयज्ञादि	...	४७९	आशौचिनामन्योन्यस्पर्शनिषेधः	...	५०२
„ अभक्ष्याणि	...	४८०	दशाहान्तर्गतशिशुमरणाशौचम्	...	५०३
पुत्रजन्मानि दानादि	सूतकांश्याशौचेषु तारतम्यम्	...	५०४
अनेकविधाशौचम्	...	४८१	मृतजाते	...	५०५
श्राद्धादिमध्ये अघसंभवे	...	”	नाभिच्छेदोत्तरमृतौ	...	५०६
देवताप्रतिष्ठादिमध्ये „	...	४८२	दशाहोपरितनशिशुमरणे	...	५०७
विवाहमध्ये	„	४८३	खननादिसंस्कारभेदेनाशौचभेदः	...	”
सद्यःशौचानि	...	४८४	ऊनद्विवर्षे	...	५०९
भूगुपातादिना मृतौ	...	४८५	खननप्रभृत्याशौचम्	...	”
आशौचिनां ग्रहणस्नानविधिः	...	”	सोदरासोदराणाम्	...	५१०
जामातृदौहित्रभागिनेयादिमृतौ	...	”	अनुपनीतमरणाशौचे	...	५११
राष्ट्रक्षोभादिना मृतौ	...	४८६	नामकरणादिनिबन्धनशौचक्रमः	...	”
युद्धमरणादौ	...	४८७	खननादिसंस्कारव्यवस्था	...	५१२
बुद्धिपूर्वमरणे	...	”	लौकिकेष्वनादेयाग्रयः	...	”
पापकर्मण्मृतौ	...	४८८	त्रिवत्सरादूर्ध्वम्	...	५१३
आहिताग्निदुर्मरणे	...	४८९	बालमरणे नारायणबलिः	...	५१४
दुर्मृतौ प्रायश्चित्तं संस्कारक्रमश्च	...	४९०	कन्यामरणाशौचम्	...	५१५
गर्भस्त्रावादिनिमित्ताशौचम्	...	४९१	ऊनद्विवर्षाया ऊढायाः	...	५१६
गर्भनाशत्रैविध्ये आशौचनियमः	...	४९२	स्वगृहे पुत्रीप्रसवादिनिमित्ताशौचम्	...	”
सूतिकाशौचम्	...	४९३	पितृगृहे कन्यामृतौ	...	५१७
प्रसवाशौचम्	...	४९४	उपनीताशौचम्	...	५१८
वर्णविशेषाशौचम्	...	”	कृतसमावर्तनस्याशौचम्	...	५१९

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अनौरसपुत्रजननाद्याशौचम्	५२०	मातापित्रोः	५३६
भिन्नपितृक्सोदराणाम्	५२१	गौणमातृमरणे	”
दत्तविषये	५२२	प्रोषितप्रातृमरणे	”
देशांतरविषये	५२३	पुनःसंस्कारे विशेषः	”
देशान्तरम्	”	अस्थ्यभावे	५३७
महानद्यः	”	आहिताग्रेः	५३८
मातापित्रोः	५२४	अनग्निमतः	५३९
विवाहितस्त्रीविषये पित्राद्याशौचम्	”	रात्रौ जन्ममृतिसंभवे दिननिर्णयः	”
दौहित्रमातामहाचार्यमातृष्वस्त्रादिविषये	”	संपर्कशौचम्	५४०
मातामहादीनाम्	५२५	अन्तःशवे ग्रामे	५४१
पक्षिण्याशौचम्	५२६	अनुगमनाशौचम्	”
पक्षिणीजुषः	५२७	पुनःस्नानम्	५४२
भिन्नमातृस्वस्त्रादिविषये	५२८	रोदने स्नानम्	५४३
उपाध्यायाचार्यदीनाम्	५२९	असपिंडस्वजातीयप्रेतनिर्हरणे	५४४
अनेकाशौचसन्निपाते	५३०	समानोदकप्रेतवहनादौ	५४४,५४५
स्नावाशौचमृताशौचसंपाते	५३१	अर्थलोभेन सर्वर्णशववहनादौ	५४५
मातापित्रोर्मरणे जननाशौचे	५३२	अनाथब्राह्मणवहनादौ	५४६
अज्ञातिदाहाशौचम्	५३३	बंधुमित्ररहितब्राह्मणवहनस्पर्शनदहनादौ	५४७
असन्निहितदेशभवसपिण्डमरणाशौचम्	५३४	अबुद्धिपूर्वविषये	”
अतिक्रान्ताशौचम्	”	अभिवादनस्य निषेधः	”
भर्तृमरणे	५३५	शावाशौचिनां नियमविशेषः	”

स्मृतिमुक्ताफलम् ।

आशौचकाण्डम् ३

~~~~~→♦०००♦~~~~~

श्रीगणेशाय नमः । अथाशौचप्रकरणम् । तत्र शंखः—

“दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । प्रेतकर्मक्रिया यज्ञमाशौचे विनिवर्त्तयेत्” ॥ इति । आशौचशब्दार्थः स्मृतिचंद्रिकायामभिहितः—“सपिंडादिजनने मरणे वा सति यद्ग्रायत्यं दानादिकर्म स्वयोग्यतापादकं पापविशेषात्मकं वा तदाशौचशब्देन बोध्यते” इति । तथा भद्राचार्यैः—“पापक्षयो हि शुद्धिः कर्मयोग्यत्वमेव वा” इति । शुद्धिपदार्थं ब्रुवन्निस्तद्विपरीतस्य जननमरणनिमित्तपापविशेषस्य दानादिधर्मानुष्ठानायोग्यत्वस्य वा मतभेदेनाशौचशब्दाभिधेयत्वं ज्ञापितम् । विज्ञानेऽवरोऽपि (प्रा. पृ. १६१ पं. ५-७) —“आशौचशब्देन कालः स्नानापनोद्यः पिंडोदकदानविधेरध्ययनादिपर्युदासस्य निमित्तभूतः पुरुषगतः कश्चनातिशयः प्रतिपाद्यते” इति । कालापनोद्यमंतःशवनिमित्तधामाद्याशौचं स्नानापनोद्यं, ज्ञायमानसंबंधबंधुमरणाद्यघं कालस्नानाभ्यामपनोद्यं सपिंडादिजननमरणाशौचम् इत्यर्थः । संग्रहेऽपि—

“निमित्तं पिण्डदानादेः पुरुषस्थमशुद्धिकृत् । कालस्नानापनोद्यं यत् तदाशौचमितीर्यते” ॥ इति ।

आशौचं द्विविधं कर्मानविधिकारलक्षणं अस्पृशत्वलक्षणं च ।

“अशौचे वर्जयेत्कर्म नित्यनैमित्तिकादिकम् । आशौचिभिस्तथा स्पर्शं स्पृष्टा स्नानेन शुध्यति” ॥ इति स्मृतेः ।

आशौचे संध्योपासनम् ।

तथा च कर्माधिकारपरिपन्थित्वादाशौचस्य संध्याद्युपासनस्यापि निवृत्तिप्राप्तावपवादमाह १५ पराशारः (३३)—“उपासने च विप्राणामंगशुद्धिस्तु जायते ।

“ब्रह्मचारी गृहे येषां हूयते च हुताशनः । संपर्कं चेन्न कुर्वति न तेषां सूतकं भवेत्” ॥ (३२५) इति । उपासनं संध्यावंदनं तस्मिन्प्रसक्ते तात्कालिकशुद्धिर्भवति । विप्रयहणं क्षत्रियादीनामुपलक्षणम् । ब्रह्मचारी उपकुर्वणो नैषिकश्च । येषां गृहे अग्निहोत्रमनुष्ठीयते तेषामग्निहोत्रानुष्ठानकाले नास्त्याशौचं यदि ते आशौचिभिः संसर्गं न कुर्युरित्यर्थः ।

अत्र मरीचिः—“सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते” ॥

कात्यायनश्च—“सूतके प्रेतके च संध्योपासनादिनित्यकर्मणि स्वाध्यायदानप्रतिग्रहांश्च वर्जयेत्” इति ॥ स्मृत्यंतरेऽपि—

“राष्ट्रक्षोभे नृपाक्षिते रोगार्ते शावसूतके । संध्यावंदनविच्छित्तिर्न दोषाय कदाचन” ॥ इति ।

विष्णुपुराणेऽपि—

२५

“सर्वकालमुपस्थानं संधययोः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः” ॥ इति । जावालिः—

“संध्या पञ्चमहायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये हापयेदेतमाशौचांते पुनः क्रिया” ॥ इति ।

^१ क्षगक-मशुद्धिः पुनरेवस ।

नैत्यिकं नित्यश्राद्धम् । स्मृतिकर्म स्मृत्युक्तकर्म देवतार्चनादिकम् । तन्मध्ये आशौचमध्ये । हापयेत् त्यजेदित्यर्थः । आशौचे संध्याकर्मनिषेधप्रतिपादकानि मरीच्यादिवचनानि वाचनिकमंत्रप्रयोग-निषेधाभिप्रायाणि । यदाह पुलस्त्यः—

“ संध्यामिष्टं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत्सूतके वाऽपि त्यजनाच्छेदधो द्विजः ॥
५ “ सूतके मृतके चैव संध्याकर्म समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणायामसृते द्विजः ” ॥ इति ।
प्राणायामव्यतिरिक्तमंत्रान्मनसोच्चारयेत् । प्राणायाममंत्रांस्तु मनसाऽपि नोच्चारयेत् । अमंत्रकमेव
प्राणायामं कुर्यादिति यावत् ।

“ सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायामममंत्रकम् । मनसोच्चारयेन्मंत्रान्मार्जनादिषु कर्मसु ” ॥ इति
स्मरणात् । मनसोच्चारयेन्मंत्रानित्येतदंजलिप्रक्षेपव्यतिरिक्तविषयम् । यथाह पैठीनसिः—“ सूतके
१० सावित्र्यांजलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात् ” इति । संध्याविधावुक्तसावित्री-
मंत्रस्येह पुनर्वचनं मनसोच्चारणनिवृत्यर्थम् । तेन सावित्रीमंत्रस्योच्चारणं वाचा कर्तव्यमिति
चंद्रिकायाम् (पृ. १४० पं. १-१२) । व्यासोऽपि—

“ प्रक्षिपेत्सूतके त्वर्ध्य गायत्रीं तु समुच्चरन् । दत्वा प्रदक्षिणं कुर्यात्सूर्यं ध्यायेत् द्विजोत्तमः ॥

“ दशकृत्वस्तु गायत्रीं मनसैवाशुचिः स्मरेत् ” ॥ इति ।

१५ आश्वलायनः—“ आपश्चाशुचिः काले तिष्ठन्नपि जपेद् दश ” इति ।

आशौचे त्याज्यकर्माणि । त्याज्यानि कर्माण्याह विष्णुरपि (५२५-८)—“ आशौचे
होमदानप्रतिग्रहस्वाध्याया निर्वर्तते । नाशौचे कस्यचिदशनमश्चियात् । ब्राह्मणादीनाभाशौचे यस्त-
दोदनमश्चाति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचव्यपगमः । आशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात् ” इति ।
प्रायश्चित्तं चांद्रायणम् । तच्च भोजनप्रकरणेऽभिहितम् ।

२० होमश्चात्र वैश्वदेवोऽभिप्रेतः । “ विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जितः ” इति संवर्तेन विशेषतोऽ-
भिधानात् । वैश्वदेवाभिप्रायेण मार्कडयोऽपि—“ दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेदानहोमादिवर्जितः ” इति ।

मनुरपि—

“ उभयत्र दशाहानि बलस्यान्नं न भुज्यते । दानं प्रतिश्रहो होमः स्वाध्यायश्च निर्वर्तते ” ॥

स्मृत्यंतरे च—

२५ “ अशौचे तु दशाहान्तं न कुर्यादेवतार्चनम् । न कुर्यात्पितृकार्याणि दानं होमं जपं तथा ” ॥ इति ।
जपमिति सामान्योक्तेः सर्वमंत्रजपनिषेधः । आपस्तंबोऽपि (१११३१४)—“ देवताभिधानं
चाप्रयतः ” इति । ध्याने तु न दोषः । न ह्यस्ति मनस उपघातः । ‘अंतरेण मलवद्वासिनीं सूतिकां
शवस्थृष्टिं च’ इति श्रुतेः । न च होम इति सामान्योक्तिबलादग्निहोत्रौपासनादिकमपि निर्वर्तनीयमिति
वाच्यम् । यत आह याज्ञवल्क्यः (प्रा. १७) “ वैतानौपासनाः कार्याः कियाश्च श्रुति-
३० चोदिताः ” इति । वैताना गर्हपत्यादग्निसाध्या “ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । यावज्जीवं
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत् ” इत्यादिश्रुतिचोदिताः । तथा एकाग्निसाध्या औपासनाः कार्याः ।
अग्निहोत्रादिकं स्वयं कुर्यात् । औपासनहोममसगोत्रेण कारयेदित्यर्थः । तथा च गोभिलः—

“ अग्निहोत्रे तु होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्मृता । पञ्चयज्ञान्नं कुर्वीत अशुद्धः पुनरेव सः ” ॥

वैद्याधपादः—

“स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्रसूतके । श्रौतकर्मणि तत्कालस्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्”॥ इति ।

शंखः—“अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनान्तं तत्कालं शौचम्” । इति । **कण्वः—**

“अग्निहोत्रहवं कुर्यादन्याभावे स्वयं द्विजः । कुर्यात्स्नात्वाऽद्वेषासास्तु तस्मात्कालाद्वतेऽशुचिः”॥ इति ।

मनुः—

“दर्शं च पौर्णमासं च कर्म वैतानिकं च यत् । सूतकेऽपि त्यजन्मोहात्प्रायश्चित्तीयते हि सः”॥ इति ।

अत्र चंद्रिकायाम्—“श्रौतानामप्यग्निहोत्रादीनां प्रथमारंभात्प्रागाशौचे त्याग एव । प्रतिप्रसव-विधीनां प्रथमारंभोत्तरकालानुष्ठेयाग्निहोत्रादिविषयत्वात्” इति । दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठानप्रतिपादन-मधागमात्प्रागारब्धविषयं तथैव शिष्टाचारादिति केचित् । **जातूकर्णिः—**

“सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तं कर्म कथं भवेत् । पिंडयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत्”॥ इति । १०

पिंडयज्ञः पिंडपितृयज्ञः—चरुः पार्वणस्थालीपाकः । होमः औपासनहोमः । एतान् अघागमात्प्रागघोमार्थं संकलिपते द्रव्यैः तद्भावे अघरहितश्रोत्रियगृहादाहृतैराशौचरहितेन कारयेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि—

“सूतके मृतके चैव अशक्तौ आद्वभोजने । प्रवासादिनिमित्ते तु हावयेन्न तु हापयेत्”॥ इति ।

न हापयेत् न त्यजेदित्यर्थः । जाबालिः—

“वैतानाशौ स्वयं कुर्यात्कर्मत्यागो न विद्यते । शालाशौ केवलो होमः कार्यं एवान्यगोत्रजैः”॥ इति । १५

स्मृतिरत्ने—

“सूतके होमवत्कर्म तदन्यैव कारयेत् । अग्निहोत्रं स्वयं कुर्यात्स्नात्वैव नियमोदितम्”॥ इति ।

अनेनैवाभिप्रायेण पैठीनसिरपि—“नित्यानि तु निवर्तेन्नैतानवर्जं शालाशौ चैके” इति ।

संवर्त्तः—

“पंचयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतिजन्मनोः । हावयेदन्यगोत्रेण नित्यहोममतंद्रितः”॥ इति । २०

स्मृतिरत्ने—

“नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात्काम्यकर्म न किंचन । आधानं पुनराधानं पशुः सौत्रामणी तथा ॥

“चातुर्मास्यानि सोमश्व तथैवाग्रयणक्रिया । अकाम्यत्वेऽप्यनैतेषां सूतकादावनुष्ठितिः”॥

संग्रहे—

“शावे च सूतकेऽधास्ये कर्मणां त्याग इष्यते । द्रव्याण्यपि प्रदुष्यन्ति स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ २५

“अस्पृष्टानां च भाण्डानां दशाहे शुद्धिरिष्यते । द्रव्याणां चापि संस्पर्शे विना मांसं समुत्सृजेत् ॥

“साध्यं कर्मग्निहोत्रं च प्रेतकार्याणि चाप्लुतः । कुर्यादन्येन होमं तु कारयेन्नान्यदाचरेत्”॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे—“जाताशौचे मृताशौचे व्रेताग्निसाध्याग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्या नित्या नैमित्तिकाः क्रियाः कार्यः । औपासनाग्निसाध्यास्तु सायंप्रातहर्मपार्वणस्थालीपाकाद्या नित्यनैमित्तिका हावनीयाः सर्वथा न त्यक्तव्याः । यजमानः स्नात्वाऽचम्य उद्देशत्यागं कुर्यात्सर्वं काम्यं वर्ज्य दानप्रतिग्रह- ३० पंचमहायज्ञनित्यश्राद्धस्वाध्यायादीनां स्मार्तानां त्याग एव नित्यस्नानशौचाचमनभोजननियमस्पृश्यस्पर्शस्नानं च कुर्यादेव” । तथा च कण्वः—

“शौचमाचमनं स्नानं नियमं भोजनादिषु । अस्पृश्यस्पर्शस्नानं कुर्यादशौचवान् द्विजः”॥

सूतकान्नभोजने स्वकुल्यानां न दोषः । अन्येषां दातृभोक्त्रोरन्यतरेण ज्ञाते दोष उभाम्यामपरिज्ञाने न दोषः । तथा च षट्क्रिंशनमते—

३५

“ उभाभ्यामपरिज्ञातमाशौचं नैव दोषकृत् । एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्देष्मुपावहेत् ” ॥ इति ।
“द्रव्याणि स्वामिसंबद्धात्तदधे त्वशुचीनि वै । स्वामिशुद्ध्यैव शुद्ध्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्यपि” ॥ इति
स्मृत्या स्वामिसंबद्धारा दुष्टत्वेन सर्वद्रव्याणां प्रतिग्रहनिषेधे प्राप्ते केषुचिद्रव्येष्वनुग्रहमाह
मरीचिः—

- ५ “ लवणे मधुमासे च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च ॥
“ तिलौषधाजिने चैव पक्कापके स्वयं गृहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ” ॥ इति ।
पकं भक्ष्यजातमपूपादि । अपकं तंडुलादि । पक्कान्ने दोषस्मरणात् । तथा चांगिराः—
“ अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् । भुक्त्वा पक्कान्नमेतेषां त्रिरात्रे तु पयः पिवेत् ॥
“ नाद्याच्छूद्रस्य पक्कान्नं विद्वानाशौचिनोऽपि च । आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ” ॥ इति ।
१० अन्नसत्ररतादेवामं ग्राह्यम् । आपदि तु अन्यस्मादप्याशौचिनः दिनमात्रपर्यात्तंडुलादि ग्राह्यम् ।
पक्कान्नं तु सर्वथा न ग्राह्यमित्यर्थः । अपकंडुलादिवत् पक्कापूपाद्यपि अन्नसत्ररतादेव ग्राह्यमित्युक्तं
संग्रहे—
“ भक्ष्यजातं तथा पक्कमपकं तंडुलादिकम् । अन्नसत्ररतस्यैव ग्राह्यमित्यंगिरा मुनिः ” ॥ इति ।

तत्रैव—

- १५ “ दधि क्षीरं घृतं शाकं पट्टु पुष्पं तिलौषधम् । काष्ठं मूलं फलं मांसं मधु कूपाम्बु चाजिनम् ।
“ पण्यान्यघेऽपि गृहीयात्स्वयं तु स्वाभ्यनुज्ञया ” ॥ पट्टु लवणम् । अंगिराः—
“ यत्तु क्षेत्रगतं धान्यं कूपवारीषु यज्जलम् । अभोज्यादपि तद्दोज्यं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥
“ आमं मांसं मधु घृतं दधि क्षीरमयोषधम् । गुँडं तक्रं तथोदश्चिद्दोज्यान्येतानि नित्यशः ॥
“ तदहर्मात्रवृत्त्यर्थमामं ग्राह्यं सदापदि । आमं पूयति संस्कारैः सम्यक् तेभ्यः प्रतीप्सितम् ॥
२० २० “ तस्मादामं ग्रहीतव्यमन्नं सूतमृतांतरे ” ॥ इति । दक्षः (६।१९)—
“ स्वस्थकाले त्विदं सर्वं सूतकं समुद्राहतम् । आपद्नातस्य सर्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम् ” ॥

याज्ञवल्क्यः (प्र. ४१)—

“ आपद्नातः प्रगृह्णन्यो भुंजानो वा यतस्ततः । न लिङ्गेतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ” ॥
विज्ञानेश्वरीये—

- २५ “ सूतके मृतके चापि दुर्भिक्षे “भिक्षितं द्विजैः । उपपूत्रे च देशस्य तेषामल्पेन निष्कृतिः ” ॥ इति ।
चंद्रिकायाम्—
“दाने विशिष्ट आर्तस्य व्याधिना शुचितोच्यते । अनिच्छतोऽपि यो वस्तु दातुं हेमादि वाञ्छति” ॥ इति ।
ब्राह्मो—“अकालमृत्योः शान्त्यर्थं महादाने च रोगिणाम् ” ॥ इति । अशौचं न विद्यत इत्यनुवर्तते ।
संग्रहे—“ न देयं न प्रतिग्राह्यमधे देयं सदापदि ” ॥ इति ।

- ३० पुत्रजन्मनि दानम् । पुत्रजन्मनि दानमाह पराशरः (१२।२२)—
“ खलयज्ञे विवाहे च संकांतौ ग्रहणे मृतौ । पुत्रजाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् ।
“ शर्वर्या दानमस्तीति नान्यत्र तु विधीयते ” ॥ वृद्धमनुरपि—
“ जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् । हिरण्यधान्यगोवासतिलान्नगुण्डसर्पिषाम् ” ॥ इति ।
गोतमोऽपि—“ प्राह्णनाभिवर्धनात्पुण्यं तदहरित्येके ” ॥ इति ।

आशौचदीपिकायाम्—

“दाने सुतोदये शुद्धिद्विनाभ्यौ पितृसंनिधौ । अहोरात्रं तु दूरस्थे पितर्यल्पं गते त्वहः”॥ इति ।
एतच्च जातकर्मप्रकरणे सविस्तरं प्रतिपादितम् (पृ. ७९-८०) ।

अनेकविधाशौचम् । अनेकविधमाशौचमाह दक्षः (६१२) —

“सद्यःशौचं तथैकाहस्यहश्च चतुरस्तथा । षड्दशद्वादशाहश्च पक्षो मासस्तथैव च ॥ ५

“मरणांतं तथा चान्यत्पक्षाश्च दश सूतके”॥ इति । दशपक्षा इत्युपलक्षणम् ।

“गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम्” इत्यादिना पंचाहादिपक्षाणामपि स्मरणात् ।

सद्यःशौचम् । तत्र सद्यःशौचमाह याज्ञवल्क्यः (प्रा. २८-२९) —

“ऋत्विजां दीक्षितानां च याज्ञिकं कर्म कुर्वताम् । सत्रिवतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥

“दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविषुवे । आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते”॥ इति । १०
सद्यःशौचं नाम स्नानांतमधम् ।

“सद्यःशौचे तु तावत्स्यादाशौचं संस्थितस्य तु । यावत्स्नानं न कुर्वति सचैलं बांधवा बहिः”॥

इत्यंगिरस्मरणात् । अत्र ऋत्विकृशब्दो मनुना विवृतः (२१४३) —

“अग्न्याधेयं पाकयज्ञमभिष्टोमादिकान्मखान् । यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्तिगिहोच्यते”॥

वृतो वरणेन संस्कृत इत्यर्थः । स च वरणजन्यसंस्कारोऽग्न्याधेयादौ प्रवरणप्रभूतिप्रयोगपरिसमाप्ति- १५

पर्यतमनुवर्त्तत इति तदनुवृत्तिपर्यंतमृत्विजां दीर्घकालाशौचमध्येऽपि “सद्यःशौचं विधीयते” इति

संबंधः । दीक्षणीयादिना संस्कृता दीक्षिताः । तेषां याज्ञिकं यज्ञे भवं कर्म कुर्वतां सद्यःशौचम् ।

अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १८५ पं. १९) —“दीक्षितस्य ‘वैतानैपासनाः कार्या’ इत्यनेन सिद्धेऽपि
पुनर्वचनं सद्यःस्नानविशुद्ध्यर्थम्” इति । सत्रिवतिदातृशब्दानामर्थाः संश्लेषणे दृश्यताः—

“सत्री गृहीतनियमो यज्ञे दाने च दीक्षितः । चांद्रायणाद्यनुष्ठाता व्रती तु ब्रह्मचार्यपि ॥ २०

“आन्द्रे गृहीतसंकल्पो व्रती भोक्ता च कीर्तिः । दाता नित्यान्नदाता च वानप्रस्थश्च कीर्तिः”॥ इति ।

दाने सततान्नदाने गृहीतनियमः कृतसंकल्पः । यज्ञे दीक्षितः सत्रीत्यनेनोक्तः । ब्रह्मविधातिः । दाने
पूर्वसंकल्पितद्रव्यदाने विवाहे कृतकौतुकबंधने सद्यःशौचमित्यर्थः । अंगिराः—

“जनने मरणे चैव त्रिष्वाशौचं न विद्यते । यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च ॥

“ऋत्विजां यजमानानां परिकर्मादि कुर्वताम्” । यज्ञः सोमयागादिर्वेदिकः । देवयागे मातृकादि- २५
देवत्यो लौकिको यागः । बृहस्पतिः—

“नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । नाशौचं सूतके प्रोक्तं शावे वाऽपि तथैव च”॥ इति ।

चंद्रिकायाम् “यद्यपि नाशौचमिति सामान्यशब्दात्सद्यःशौचस्याप्यपवादः प्रतिभाति तथापि
स्मृत्यंतरान्तोधार्थं तद्विरिक्तस्याशौचस्यापवाद् इत्यवगंतव्यम्”॥ इति ।

पैठीनसि:—

३०

“विवाहकाले यज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वक्तर्म यज्ञादि कारयेत्”॥

श्राद्धादिमध्ये अघसंभवे । चंद्रिकायाम्—

“अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि । श्राद्धादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत् ॥

“विवाहे कन्यकायाश्च लाजहोमादिकर्मणि”॥ इति । विज्ञानेश्वरीये—

“नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचांद्रायणादिषु । निर्वृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ ३५

“ गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ” ॥ इति । षडशीतौ—

“ सूतकात्प्राक्समारब्धमनेकाहं तु यद्वतम् । कायिकं कर्म कुर्वीत न तु दानार्चनं व्रतम् ॥

“ सूतकानंतरे त्वाह्नि तत्कर्तव्यमतंद्रितैः ” ॥ इति । विष्णुः (२२५२)—“ न देवप्रतिष्ठोत्सव-विवाहेषु न देशविव्रमे नापद्यपि च कष्टायामाशौचं न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे ” इति ।

५ दक्षः (६१५)—

“ राजत्विगदीक्षितानां च वाले देशानंतरे तथा । यतीनां सत्रिणां चैव सद्यःशौचं विधीयते ” ॥ इति । चंद्रिकायाम्—

“ नरेदसत्रिवतिनां विवाहोपमूवादिषु । सद्यःशौचं समाख्यातं कांतारापदि संपत्ति ” ॥ संग्रहेऽपि—

१० “ कृच्छ्रदेवोत्सवश्रान्द्रदानहोमतपोधरे । प्रारब्धे तत्प्रवृत्तानां सद्यःशौचमधागमे ” ॥ इति ।

अत्र स्नानं शावविषयम् । न तु प्रसवविषयम् । तत्र पितृव्यतिरिक्तानां स्नानस्याविधानात् ।

अत्र प्रारंभशब्दार्थः स्मृत्यर्थसारे दर्शितः—

“ आरंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नांदीमुखं विवाहादौ श्रान्द्रे पाकपरिक्रिया ॥

“ निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्रान्द्रकर्मणि । पाकारंभात्परं कर्तृन् दातृन्भोकृश्च न सृशेत् ” ॥ इति ।

१५ ‘ श्रान्द्रे पाकपरिक्रिया ’ इति एतत्कुतपकालसंकल्पात्परमारब्धपाकक्रियाविषयम् ।

तत्पूर्वं सिद्धपाकविषयेऽपि यमः—

“ पाकोपकल्पनाद्वार्धं सूतके मृतकेऽपि वा । कारयेच्छान्द्रमन्येन पकाश्चं परिवेषयेत् ” ॥ इति ।

कारयेत्कुर्यादित्यर्थः । अत्र केचिदाहुः—“ संकल्पात्पूर्वमधागमे प्राक्कूपार्थैः संकल्पविधिना श्रान्द्र-मन्यैः कारयेत् ” इति एतत्स्मृतिचंद्रिकादिविरोधादुपेक्ष्यम् । यत्तु—

२० “ क्रत्विगादिर्यदा कुर्याद्वोमं श्रान्द्रक्रियां क्रचित् । उपवीत्येव कुर्वीत कर्तुः स्यादपसव्यकम् ” ॥ इति

तत्प्रिणित्वयज्ञहोमविषयं स्त्रीवालदिकर्तृकश्रान्द्रक्रियाविषयं च । “ अध्वर्युरुपवीती दक्षिणं जान्वाच्य मेक्षणं उपस्तीर्य ” इत्यापस्तंबादिस्मरणात् । अत आशौचेऽन्येन श्रान्द्रं न कारयितव्यम् ।

ब्राह्मो—

“ तावद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामस्वे । स्नानं त्ववभूयो यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

२५ “ गृहीतमधुपर्कस्य यजमानस्य चर्त्विजाम् । पश्चात्पतितमाशौचं न भवेदिति निश्चयः ॥

“ कुर्वतां यज्ञियं कर्म याजकानां तथैव च । निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्रान्द्रकर्मणि ॥

“ निमंत्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायनिरतस्य च । देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्रचित् ” ॥ इति ।

अत्र चंद्रिकायाम्—“ दीक्षितस्य यज्ञसंकल्पानंतरं क्रत्विजां मधुपर्कियहणानंतरमान्तिमाशौचं न विद्यते । संभूतसंभारस्य तु पूर्वक्षणेऽपि नाशौचम् । ‘ यज्ञार्थं बहुसंभारसंभूतस्यापि नो भवेत् ’

३० इति स्मृतेः । अयमर्थः । यज्ञार्थं संभूतसंभारस्य कल्पितसमस्तयज्ञसाधनपदार्थस्य अकृतयाग-संकल्पस्यापि आशौचापगमाद्वार्धं वसंतांतर्गतकर्मकालासंभवे तस्मिन्वत्सरे करिष्यमाणयज्ञाति-

क्रमविषये यज्ञसंकल्पात्पूर्वक्षणे शुद्धिर्भवति ” ॥ इति । यज्ञग्रहणं प्रतिष्ठादेवपलक्षणार्थम् । अत एव विष्णुः (२२५२)—“ देवताप्रतिष्ठाविवाहयोः पुनः संभूतयोः ” इति । एतदुक्तं भवति ।

यावति काले संभूतबहुसंभारधारणं कर्तुं शक्यते तावत्कालमध्ये प्रतिष्ठाविवाहांगभूतकालानंतरं यत्र ३५ न लभ्यते तद्विषये तत्संकल्पात्प्रागपि कर्तुराशौचं न भवति ” इति ।

स्मृत्यंतरे— “यज्ञे संभूतसंभारे विवाहे श्राद्धकर्मणि” ॥ इति । अत्र चंद्रिकायाम्—
संभूतसंभार इति सर्वत्र संबध्यते । इदमपि विष्णुवचनसमानविषयम् । ‘श्राद्धे संभूतसंभार’ इत्येतत्तु पक्षद्रव्याभिप्रायम् । पक्षद्रव्योपकल्पनसंकल्पयोर्मध्ये सूतके मृतके वा समुत्पन्ने अनंतरोक्त-सद्यःशौचविधिवलात्तस्मिन्नेव काले श्राद्धं कर्तव्यम् । आमद्रव्योपकल्पनसंकल्पयोर्मध्ये सूतके मृतके वा जाते अमावास्यायामाशौचापगमादनन्तरं वा कर्तव्यम् । ५

“ श्राद्धविष्णे समुत्पन्ने त्वन्तरा मृतसूतके । अमायां तु प्रकुर्वीत शुद्धावेके मनीषिणः ॥

“ देये पितृणां श्राद्धे तु अंतरा मृतसूतके । आशौचानंतरं कार्यं तन्मासीन्दुक्षयेऽपि वा ॥

“ कार्ये प्रत्याब्दिके श्राद्धे अंतरा मृतसूतके । आशौचानंतरं कार्यमिति वासिष्ठभाषितम् ” ॥

इति गोभिलवसिष्ठादिस्मरणात् । यत्तु स्मृत्यंतरे—

“ वर्षश्राद्धे तु संप्राप्ते पित्रोराशौचसंभवे । तदानीमशुचिर्न स्यात्कुर्याच्छ्राद्धं मृतेऽहनि ” ॥ इति । १०

यदपि—

“ नासिकान्याब्दिकं पित्रोरशुद्धोऽप्यौरसः सुतः । कुर्यादेव तिथिप्राप्तमिति शातातपोऽब्रवीत् ” ॥ इति
तत्संकल्पितश्राद्धविषयम् । श्राद्धदिने पाके निर्वृते कुतपकाले ‘अद्य पार्वणविधानेन श्राद्धं करिष्ये’
इत्यारंभात्परमागते आशौचे कर्ता कुर्यादेवेत्यर्थः । तथा चंद्रिकायाम्—

“ अद्य श्राद्धं करिष्य इति संकल्पात् परं तत्पूर्वक्षणे चारब्द्ये पाके कर्तुः शुद्धिः । अद्य श्राद्धं तत्र १५
भवता भोक्तव्यम् इति निमंत्रिते ओं तथेति प्रतिश्रुते निमंत्रितस्य निमंत्रणादूर्ध्वमाशौचे प्राप्ते तस्य
शुद्धिः । निमंत्रणात्प्राग्विप्रस्याशौचे प्राप्ते पूर्वदिने निश्चितमपि परित्यज्य विप्रांतरमामंत्य श्राद्धं
कर्तव्यमिति सद्यःशौचविधानाद्भोजनात् पूर्वं स्नात्वैव भुंजीत कर्तापि स्नात्वैव कर्म कुर्यात् ” ।
तथा विज्ञानेश्वरीये—

“ यज्ञे संभूतसंभारे विवाहे श्राद्धकर्मणि । तथा चौलादिसंस्कारे सद्यःशौचं विधीयते ” ॥ इति । २०
स्मृत्यंतरे च—

“ आशौचं कर्ममध्ये तु शावं सूतकमेव वा । आपतेद्यदि सर्वेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥
मातापित्रोश्च मरणे पुत्रस्य मरणे तथा ” ॥ इति ।

एवं च श्राद्धे पाकसंकल्पाभ्यां पूर्वमधागमे आशौचानंतरादिने तदसंभवे अमायां वा कुर्यात् ।
पाकानंतरं संकल्पात् पूर्वपरं वा अधागमे तस्मिन्नेव काले कुर्यात् । द्वितीयवरणानंतरं भोक्तुराशौचं २५
नास्ति । कुतपकालवरणात्पूर्वमधागमे अन्यं वरयेत् । ततः परमधागमे तमेव भोजयेत् । यत्तु—

“ भोजनर्थे तु संभुक्ते विप्रैर्दतुरधागमः । यदा क्वचित्तदोच्छिष्टशोषं त्यक्त्वा समाहितः ॥

“ आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ” ॥ इति । एतत् श्राद्धव्यतिरिक्तविषयम् । यागमध्ये
अधागमे अवभूथांतरमनुषेयम् ।

विवाहमध्ये आशौचसंभवे । विवाहे नांदीमुखात्परमधागमे शेषहोमान्तस्य कर्मणा विवाहशब्द्- ३०
वाच्यत्वेन कर्मक्याच्छेषहोमांतं साङ्गं कर्मनुषेयम् । तथा च दक्षः (६-१८)—

“ यज्ञकाले विवाहेषु देवयागे च निष्कृतौ । हूयमाने तथैवाश्रौ नाशौचं न च सूतकम् ” ॥ इति ।
विवाहेष्विति बहुवचनं शेषहोमांतकर्माभिप्रायम् । ब्राह्मे—

“ विवाहकाले कन्याया लाजहोमादिकर्मणि । प्रायश्चित्तपरस्यापि स्वाध्यायनिरतस्य च ” ॥

सद्यःशौचमिति प्रकृतम् । लाजहोमादीत्यादिशब्देन शेषहोमांतं कर्मजातमुच्यते । स्वाध्यायोऽत्र वेदपारायणम् । तथा च वेदपारायणं प्रकृत्य बोधायनः—“प्रणवव्याहतिपूर्वकं वेदादिमारभ्य सततमधीयीत नांतरा विरमेत् । व्याहरेद्वा नास्यांतरा जननमरणाशौचम्” ॥ इति । विवाहमध्ये पित्रोदप्त्योर्मरणे स्मृत्यंतरे—

- ५ “उद्वाहांकुर आरब्धे मातापित्रोर्मृतिर्यदि । तत्काले सकलं कृत्वा शेषहोमं समाचरेत् ॥
“विवाहशेषमध्ये तु दंपत्योर्मरणं यदि । कर्मशेषं ततः कृत्वा पश्चाद्वन्नमाचरेत्” ॥ इति ।
शेषहोमांतं कर्म तदानीमेव परिसमाप्य दहनं कुर्यादित्यर्थः ।

दीक्षितस्य दीक्षामध्ये मातापितृमृतौ ।

- दीक्षितस्य दीक्षामध्ये मातापितृमृतिविषये संस्कारमात्रं कृत्वा यज्ञं समापयेदित्याह वृद्धगार्यः—
१० “ज्येष्ठस्य तु क्रतोर्मध्ये मातापित्रोर्मृतिर्यदि । संस्कृत्य शालामागत्य यज्ञशेषं समापयेत्” ॥

शांडिल्यः—

- “दीक्षितोऽप्येकपुत्रस्तु मातापुत्रोर्मृतिर्यदि । दीक्षारूपं निधायात्र संस्कृत्यान्नोदकापूर्वः ॥
“संस्कृत्य शालामागत्य यज्ञशेषं समापयेत् । पावयेद्भर्मपुंजीलैर्दीक्षारूपं यथाविधिं” ॥ इति ।
पावयेत् । दीक्षाविध्युक्तमत्रैरिति शेषः । एकपुत्र इति विशेषस्मरणात् पुत्रांतरसद्भावे तेनैव कारयेत् ।
१५ “ज्येष्ठस्य तु क्रतोर्मध्ये” इति स्मरणात् । ज्येष्ठेनैव कार्यमित्यपि प्रतीयते । अत्र यथाशिष्टाचारं
व्यवस्था । विवाहमध्ये अवागमे भोक्तादिनियमः षट्क्रिंशान्मते विशेष उक्तः—
“विवाहोत्सवयज्ञेषु अंतरा षृतसूतके । पौरेण्यं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः” ॥
पौरेः आशौचरहितैर्दातव्यं न त्वाशौचिजनैः । भोजनार्थं वृत्तैर्ब्राह्मणैर्भोक्तव्यं चेत्यर्थः । तत्रैव—
“मुंजानेषु तु विप्रेषु अंतरा षृतसूतके । अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः” ॥ इति ।

२० संग्रहेऽपि—

- “आद्वात्सवादौ भुक्त्यंते पाकादौ चावसंभवे । परैर्देयं च भोक्तव्यं न दोष इति निश्चयः” ॥ इति ।
क्रतुरपि—

- “विवाहोत्सवयज्ञादिष्वंतरा षृतसूतके । शेषमन्नं परैर्देयं दातृन् भोक्तृश्च न स्पृशेत्” ॥ इति ।
आशौचिजनैर्दात्वभोक्तुभांडादिस्पर्शां न कर्तव्य इत्यर्थः । तथा च विष्णुः—
२५ “अस्पृष्टानां च भांडानां दशाहे शुद्धिष्यते । द्रव्याणां चाविसंस्पर्शं विना मांसं समुत्सृजेत् ॥
“भुक्त्वा स्पृश्यैस्तथाशौचिकेशकीर्तेश्च दूषितम् । कुशोदुंवरविल्वायैः पनसांम्बुजपत्रकैः ॥
“शंखपुष्पिसुवर्चादिकार्थं पीत्वा विशुद्ध्यति” ॥ इति ।

आशौचिदर्शनं वर्ज्यमित्युक्तं विष्णुपुराणे (३।१६—१३)—

- “उद्वयासूतिकाशौचिष्वताहारैश्च वीक्षिते । श्राद्धे सुरा न पितरो मुंजते पुरुषर्षभ” ॥ इति ।
३० अघागमात्राकूसंकल्पितद्रव्याणां दोषाभावः । विशेषमाह वृहस्पतिः—

- “विवाहोत्सवयज्ञादिष्वंतराषृतसूतके । पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तिः” ॥
इदं देवार्थं इदं पित्रर्थं इदं ब्राह्मणार्थमित्यघागमात् प्रागोवोद्दिष्टपदार्थेष्वधं नास्तीत्यर्थः ।
क्रतुरपि—“पूर्वसंकल्पितद्रव्यं दीयमानं न दुष्यति” इति । दक्षोऽपि—

- “यज्ञोत्सवे व्रते श्राद्धे सूतके समुपागते । पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तिः” ॥ इति ।
३५ एतेन श्राद्धादौ आरंभात्परमघसंभवे पूर्वसंकल्पितामद्रव्यदाने न दोषः । तदर्थमेव पक्षस्य दाने च न दोषः ।

यज्ञादौ प्रागुद्दिष्टमामद्रव्यं परैः पाचयित्वा दातव्यम् । ‘परैन्नं दातव्यम्’ इति वचनात् । प्रारब्धे भोजने अधागमे दातुः सद्यःशुद्धिविधानेऽपि शेषमन्नं परैर्देयमिति वचनात् अन्नं परैर्देयमिति सिद्धम् । भृगुपतादिना मृतौ पराहारः (३।१२)—

“भृगवग्निमरणे चैव देशांतरमृते तथा । बाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते ” ॥ इति । भृगुः प्रपातः । अग्निः प्रसिद्धः । भृगवग्निमरणं प्रमादादिना दुर्मरणमात्रोपलक्षणम् । तन्निमित्तमरणे ५ सति तत्संबंधिनां सद्यःशौचम् । असपिंडे च देशांतरमृते सद्यःशौचम् । बालोऽत्राकृतनामा । तस्मिन्मृते सति तत्संबंधिनां मरणनिमित्तं सद्यःशौचमित्यर्थः । जनननिमित्तमस्त्येव ।

“सूतिमध्ये मृते बाले न शावं सूतकं भवेत्” इति स्मृतेः ॥ भञ्जुरपि (५।७७)—

“बाले देशांतरस्थे च पृथक्किंपिंडे तु संस्थिते । सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुद्ध्यते” ॥ इति । देशांतरस्थ इत्यसपिंडविशेषणम् । १०

संन्यस्तादिमृतौ । संन्यस्ते मृते सति तत्सपिंडानां सद्यःशौचम् । अत्र दयासः—

“नैषिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । नाशौचं कीर्तिं सद्ग्रीषिः पतिते च तथा मृते” ॥

याज्ञवल्क्यः—

“देशांतरमृतिं श्रुत्वा कूंबे वैखानसे यतौ । मृते स्नानेन शुद्ध्यते गर्भस्त्रावे च गोत्रिणः” ॥ १५
वैखानसाः वानप्रस्थाः । संग्रहेऽपि—

“आयोराश्रामिणोर्नाशे वर्णोक्तं त्वन्ययोर्मृतौ । सद्यःशौचं ग्रहिण्येव सद्योऽन्येषु सदा मिथः” ॥ इति । आयोर्ब्रह्मचरिण्यृहस्थयोर्मृतौ स्वस्वजात्युक्तमवं भवति । अन्ययोर्वानप्रस्थसंन्यासिनोर्मृतौ सद्यःशौचम् । इत्येवं प्रकारेणाशौचं गृहिणि गृहस्थविषये । अन्येषु ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतिषु परस्परं सर्वदा सद्यः-शौचम् । गृहस्थमृतौ ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनां, ब्रह्मचारिमृतौ ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनां, वान-प्रस्थमृतौ वानप्रस्थब्रह्मचारियतीनां, यतिमृतौ यतिव्रज्ञचरिवानप्रस्थानां सपिंडानां परस्परं सद्यः-२० शौचं भवतित्यर्थः ।

यत्तु स्मृत्यंतरम्—

“सर्वसंगनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कीर्यं नाशौचं नोद्दकिया” ॥ इति तत्र नाशौचमिति दशाहयभिप्रायम् । स्नानमात्रमस्त्येव । सद्यःशौचस्य विहितत्वादिति चंद्रिकायाम् ।

विष्णुः—

“दानादौ प्रहणे सद्यः पुत्रजन्मनि चापदि । निष्कृतौ तीर्थयात्रायां वेदपारायणे व्रते ॥

“नामकर्मादिसंस्कारे प्रारब्धे सद्य इष्यते” ॥ नामकर्मादित्यादीशवदेन स्मशानांताः संस्कारा गृह्णते । आशौचिना ग्रहणस्नानविधिः । वृद्धवसिष्ठः । २५

“मृते च सूतके चैव न दोषो राहुदर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्वृश्यते” ॥ अंगिराः—

“सर्वे वर्णाः सूतके च मृतके राहुदर्शने । स्नात्वा आद्वं प्रकुर्वारन् दानं शाष्ट्यविवर्जिताः” ॥ इति । ३०

जामातृदौहित्रभागिनेयादिमृतौ संग्रहे—

“श्वशूश्वशुरतत्पुत्रयाज्याचार्यसुतर्त्विजाम् । उपाध्यायस्य सद्यःस्यान्मृतौ तत्प्रतियोगिनाम्” ॥ इति ।

श्वश्रादिप्रतियोगिनां मृतौ श्वश्रादिनां सद्यःशौचमित्यर्थः ।

वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

“मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते । स्याले च तत्मृते वाऽपि सद्यःस्नानेन शुद्ध्यते” ॥ ३१

मित्रविषये सद्यःशौचमसन्निधौ । सन्निधौ तु दिनं वक्ष्यते । दौहित्रभागिनेयमृतौ सद्यःशौचं विदेश-
स्थानुपनीतविषयम् । प्रत्यक्षे व्रतात्मागपि पक्षिणीविधानात् । स्याले च स्मानं परोक्षे ।

राष्ट्रक्षोभादिना मृतौ पराशरः—

“ दुमिक्षे राष्ट्रसंब्रांतावापदां च समुद्भवे । उपसर्गमृतौ चैव सद्यःशौचं विधीयते ” ॥

५ उपसर्गमृतौ क्षामक्षोभाद्युपपूवमृतौ सपिंडानां सद्यःशौचमित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे—

“ दुमिक्षे प्राणरक्षार्थं कृतयत्नस्य देहिनः । राष्ट्रप्रशस्तिस्थितस्यापि पुत्रदारांश्च रक्षितुम् ॥

“ विष्रष्टस्य स्वदेशाच्च अन्यदेशपरिग्रहे । ग्रहोपतापे घोरे च दारुणायामथापदि ॥

“ ग्रहोपतापशांत्यर्थं क्रियमाणे च कर्मणि । शीतवातातपैर्यत्र ह्यैव मरणं भवेत् ॥

“ तत्रोपसर्गात्स्वं देहं रक्षमाणस्य किं भवेत् ” ॥ अघमिति प्रकृतम् ।

१० शिल्पिदासवैद्यराजादीनां सद्यःशौचम् । बृहस्पतिः—

“ शिल्पिनः कारवो वैद्या दासीदासाश्च नापिताः । राजानः श्रोत्रियश्चैव सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

“ सव्रतः सत्रपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः । राजश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥

“ उद्यतो निधने दाने आर्तो विप्रो निमंत्रितः । तथैव क्वचिभिर्दृष्टं यथाकालेन शुद्ध्यति ” ॥ इति ।

शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः । कारवः सूपकारप्रभृतयः । वैद्याश्चिकित्सकाः । यस्य च पुरोहितादेरनन्य-
१५ साध्यमंत्राभिचारादिकर्मार्थमाशौचाभावमिच्छति तस्य तत्कर्मण्याशौचाभावः । निधने संग्रामे । दाने
अन्नादिदाने । चोद्यतः कृतोपक्रमः । आर्तः आपदं प्राप्तः । निमंत्रितः श्राद्धादौ । यथाकालेन
दशरात्रादिना । तथा स्नानेनैव शुद्ध्यतीत्यर्थः । अत्र व्यासः—

“ शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत्साधयंत्यलम् । तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धा स्वकर्मणि ॥

“ सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नरेष्वपि । तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धः स सूपकृत् ॥

२० “ चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते । तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः ॥

“ दास्यो दासाश्च यत्किंचित् कर्म कुर्वति लीलया । तदन्ये न क्षमाः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः सदा ॥

“ राजा करोति यत्कर्म स्वप्नेऽप्यन्यस्य तत्कथम् । एवं सति नृपः शुद्धः संस्पर्शे मृतसूतके ॥

“ यत्कर्म राजभूत्यानां हस्त्यश्वगमनादिकम् । तन्नास्ति यस्मादन्यस्य तस्मात्ते शुचयः स्मृताः ” ॥ इति ।

दास्यादीनां स्वाभिकर्मण्येव सद्यःशौचं स्वकर्माधिकारस्तु मासावधिक एव । स्वाभिशौचे न स्पृशत्वम् ।

२५ “ दासी दासश्च सर्वे वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् । तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासस्तु सूतकम् ” ॥
इत्यंगिरःस्मरणात् । शातातपः—

“ मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च । स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः ॥ ॥ इति ।

स्मृत्यंतरे तु—“ सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तस्तु स्यात् व्यहाच्छुचिः ” इति । मनुः (५१२-१३) —

“ न राजामवदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् । ऐंद्रस्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥

३० “ राजो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते । प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ” ॥ इति ।
सत्रिणां प्रारब्धयज्ञानाम् । तेऽपि सत्यांद्रस्थानमुपासीनाः देवतायजनपरत्वात् । तथा च श्रुतिः—

“ एष वा एतर्हांद्रो यो यजते ” इति । ब्रह्मभूताः धर्मस्वरूपिणः । माहात्मिके महात्मा इंद्रः ।

तस्येदं महात्मिकम् । तस्मिन् स्थाने आसीनस्येति शेषः ।

राज आशौचाभावमुपपादयति स एव (५१५-१६)—

“ सोमाग्न्यकानिलेद्राणां वित्ताप्त्यर्यमस्य च । अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ १

“ लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते । शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवेऽप्ययम् ” ॥ इति ।

युद्धमरणादौ स एव (५।९७, ९४)—

“ उथतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः संतिष्ठते धर्मस्तथाशौचमपि स्मृतम् ॥ ९७ ॥

“ डिभाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च । गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ” ॥ ९४ ॥ १५

ब्राह्मणगवार्थे मृतो इति । डिभ्मो बालः । बृहस्पतिः—

“ शस्त्रेणाभिमुखो यस्तु वध्यते क्षत्रकर्मणा । यज्ञः संतिष्ठते तस्य सद्यःशौचं विधीयते ” ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे—

“ ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा भूम्यर्थे वा विद्युञ्यते । राज्ञो वा राजभूत्यस्य सत्वोद्रिक्तस्य संगरे ॥

“ संमुखस्य हतस्यापि सद्यःश्राद्धक्रिया भवेत् ” । यन्तु स्मर्यते— १०

“ ब्राह्मणार्थे विपन्ना ये योषिता गोयहेऽपि वा । आहवेऽभिहतानां च एकरात्रमशौचकम् ” ॥

इति तत्कालांतरमृतिविषयम् । तथा च संग्रहे—

“ गोविप्रस्त्रीकृते प्रेते राज्यार्थं वा हते युधि । शौचं चोर्ध्वक्रियाः सद्यो यद्यनिछास्त्यधं मृतौ ॥

“ एकरात्रं भवेद्युद्धे क्षतैः कालांतरे मृते ” ॥ इति “ यद्यनिच्छास्त्यधं मृतात् ” इति मृतौ यदीच्छाभावः तदापि दुर्मृतत्वात्सद्यःशौचमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः (प्रा. २७)— १५

“ महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा । गोब्राह्मणार्थे संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ” ॥ इति ।

गौतमः (१४।८-११)—“ गोब्राह्मणहतानामन्वक्षम् । राजकोधाच्च । युद्धे । प्रायानाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्धंधनप्रपतनैश्चेच्छताम् ” इति । गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा हतानां ये सपिंडाः तेषामाशौचमन्वक्षयावदन्वीक्ष्यते शवस्तावदेव । संस्कारानंतरं स्नात्वा शुद्धेयुः । एवं गोब्राह्मणयोरन्यतरेण यो हतः तत् ज्ञातीनामन्वक्षमाशौचम् “ गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा हतानां गोभिर्हतानां ब्राह्मणैर्वा सद्यःशौचम् ” २०

इति स्मरणात् । आयुद्धमायोधनम् । प्रायो महाप्रस्थानं अशनमाशः स एवाशकः । सत्येव भोज्ये कोधादिना भोजननिवृत्तिरनाशकः इत्यर्थः । इच्छतामित्युक्त्वात् प्रमादमृतानामाशौचोदकसद्धवः ।

तथा चांगिराः—

“ यदि कश्चित्प्रमादेन म्रियेताऽयुद्धकादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ” ॥ इति बुद्धिपूर्वमरणे वैधे प्रायादिमरणे च । बुद्धिपूर्वमरणे पराशारः— २५

“ बाले देशांतरस्थे च पतिते च यतौ मृतौ । सद्यःशौचं तथेच्छातो जलाग्न्युद्धंधनादिषु ” ॥

ब्रह्मपुराणे—

“ शृंगिदंष्ट्रिनस्त्रिव्यालविषवान्हिमहाजलैः । सुद्वारात्परिहर्तव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥

“ नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता । गृहीता ये च राजा वै चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥

“ परदारान्हरंतश्च रोषात्तपतिभिर्हताः । ३०

“ असमानैश्च संकीर्णश्चंडालादैश्च विग्रहम् । कृत्वा तैर्निहतास्तद्वंडालादीन्समाश्रिताः ॥

“ क्रोधात् प्रायं विषं वान्हिं शस्त्रमुद्धंधनं जलम् । गिरिवृक्षप्रपातं वा ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥

“ ब्रह्मदंडहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः । महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिः ॥

“ पतितानां न दाहः स्यान्नाशौचं नास्थिसंचयः । न चाश्रुपातः तर्तव्यो ह्युदकस्य क्रिया न च ” ॥ इति ।

हारीतः— “पाषंडानाश्रितात्मगत्यागिनां नास्त्याशौचम्” इति । पाषंडाः वेदबाह्याः । अनाश्रिताः अनाश्रमिणः । स्मृत्युंतरे—

“चंडालादुदकात्सपाद्वाहणादैव्युतानलात् । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥

“ये वेश्यापतयो विप्रा ये वै शूद्रान्नभोजनाः । ये चान्ये पापकर्मणस्तेषां भस्मांतसूतकम्” ॥

५ इक्षः (६१९)—

“व्याधितस्य कदर्यस्य क्रणग्रस्तस्य सर्वदा । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य नास्तिकस्य विशेषतः ॥

“व्यसनासक्तचित्स्य परावीनस्य सर्वदा । नित्यस्नानविहीनस्य भस्मांतं सूतकं भवेत्” ॥ इति । दाहपर्यंतं सूतकमित्यर्थः । संवर्त्तः—

“क्रियाहीनस्य मूर्खस्य कदर्यस्य तथैव च । क्रणग्रस्तस्य दंभस्य भस्मांतं सूतकं भवेत्” ॥

१० अत्र विज्ञानेश्वरः— “दर्पादिना चंडालादीन्हतुं गतो यस्तैर्मारितस्तस्य ‘सर्वत एवात्मानं गोपायेत्’ इति, विध्यतिक्रमनिमित्तपिंडोदकाशौचादिनिषेधः । न तु प्रमादामृतस्य” इति ।

ब्राह्मे— “प्रमादादेव निःशङ्कमस्मादपि यो नरः । शूंगिदंष्ट्रिनस्तिव्यालविषविद्युज्जलाग्निभिः ॥

“चंडालैर्वाऽथ चोरैर्वा निहतो यत्रकुत्रचित् । तस्य दाहादिकं कुर्याद्यस्मान्न पतितस्तु सः” ॥ इति ।

संग्रहे—

१५ “अन्वशं शूंगिचोरांत्यविद्युच्छस्त्रविषाग्निभिः । प्रायानशनतोयादैर्घृतै कामात्प्रवृत्तिः ॥

“प्रमादामृतौ सद्यः क्रियाशौचे समाचरेत् । वैधे प्रायादिमरणे ऋयं सवश्च तत्क्रियाम्” ॥ इति ।

शूंगिचोरादिभिः कामात्प्रवृत्तिः बुद्धिपूर्ववृत्त्या मृते सति तत्सपिंडानामनवक्षं भस्मांतमाशौचम् । प्रमादामृतौ अवृद्धिपूर्वमरणे सद्यः अविलंबेन क्रियाशौचे कुर्यात् । दाहादिसपिंडयंताः प्रेतक्रियाश्च आशौचं चानुतिष्ठेदिति यावत् । वैधे शास्त्रचोदिते प्रायादिति मरणे ऋहमाशौचं तत्क्रियाः प्रेतक्रियाश्च

२० सद्यस्तदैव कुर्यात् । एतदुक्तं भवति— “अत्यंतानुष्ठानाशक्तजीर्णाग्निकित्स्यरोगाणां वृथाजीविनां अग्निजलप्रवेशभूगुपतनानि महापथगमनं वा गच्छेत् । न वृथाजीवितुमिच्छेत्” इति वृद्धगार्यादिवचनविहिते बुद्धिपूर्वाग्निप्रवेशादिमरणे ऋहम् । तदानीमेव प्रेतकृत्यं च कुर्यादिति ।

गार्यः—

“दुष्क्रिकित्सैर्महारागैः पीडितस्तु पुमान्यदि । प्रविशेज्जवलं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥

२५ “अगाधतोयराशिं वा भूगोः पतनमेव वा । गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमाद्रात् ॥

“उत्तमानाप्नुयाद्वोकानात्मघाती भवेत्काचित् ॥

“वृद्धः शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषविक्रियः । आत्मानं धातयेद्यस्तु भूगवन्यनशनाबुभिः ॥

“तस्य त्रिरात्रमाशौचं वृतीये त्वस्थिसंचयः । वृतीये सूतकं दत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्” ॥ इति ।

वसिष्ठः—

३० “वाराणस्यां मृतो यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्तक्रियः । काष्ठपाषाणमध्यस्थो जान्हवीजलमध्यगः ॥

“अविमुक्तस्थितस्तस्य कर्णमूलगतो हरः । प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्याचित्कचित् ॥

“प्रयागवटशास्वायां देहत्यागं करोति वा” ॥ **मनुः—**

“यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथंचन । न तरय निष्कृतिर्दृष्टा भूगवग्निपतनादृते” ॥

इत्याद्यात्महननं यत्र शास्त्रोऽनुज्ञायते तत्र व्यहमाशौचम् । एतच्चात्महननाभ्युनुज्ञानं युगांतरविषयम् ।

“ प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणांतिकम् । भूग्वग्निपतनं चैव वृद्धादिमरणं तथा ॥

“ कलौ युगे त्विमान् धर्मान्वज्यर्णाहुर्मनीषिणः ” ॥ इति कलौ निषेधस्मरणात् । संश्लेष्म—

“ षष्ठपाषंडपतिप्रवज्यावासिमोघजाः । स्वैरिण्यनाश्रमिस्तेना गर्भभर्त्रात्मधातिनः ॥

“ नाशौचार्हास्तदा तूष्णीं दाह्याः पश्चात्तु मंत्रितः । दुर्मृतौ वत्सरांते वा षण्मासांते व्यहाः क्रियाः ॥ ५

“ व्यहं चाधमिहावश्यं नारायणबलिर्भवेत् ” ॥ इति । प्रवज्यावासी सन्यस्य तद्वर्महीनः । मोघजः

वृथाजातः क्रियागुणादैः कस्यचिदर्थस्यासंपादकः । स्वैरिणी कुलटा । एतच्च कुलटायाः सद्यःशौचं

स्वैराचारे । अनाश्रमिणः अधिकारे सत्यकृताश्रमविशेषपरिग्रहाः । गर्भधातिनः भर्तृधातिनः आत्म-

धातिनः । अत्र लिंगमविवक्षितम् । एतेषां मरणे सपिंडैराशौचं नानुष्टेयम् । तदानीं तूष्णीं दाह्याः । पश्चा-

द्वत्सरेऽतीते षण्मासानंतरं वा नारायणबलिं कृत्वा मंत्रवद्वाहादिक्रियाः कार्याः । अत्राधं व्यहमित्यर्थः ॥ १०

अत्र बृहस्पतिः—

“ विषोद्धंधनशस्त्रेण यः स्वात्मानं प्रमापयेत् । मृतोऽमेघेन लेपव्यो नाग्निसंस्कारमहति ” ॥

अंगिराश्च—

“ कामतो मरणं प्राप्ते आस्ये मत्स्यं निवेशयेत् । ब्रह्मसमित्याहुः काष्ठवद्वहनं भवेत् ” ॥

जाबालिः—

“ पतितेऽनशने प्रेते विदेशस्थो शिशौ च न । पाषंडानाश्रितास्तेनभर्तृच्छ्यः कामगादिकाः ।

१५

“ सुरापा आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकमाजिनः ” ॥ मनुरपि (५।८९)—

“ पाषंडमाश्रितानां च चरंतीनां च कामतः । गर्भभर्तृद्वहां चैव सुरापीनां च योषिताम् ” ॥

आपस्तंबः—

“ व्यापादयेय आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः । विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्योदकक्रिया ” ॥ २०

यमः—

“ नाशौचं नोदकं नाश्रु न कुर्यात्प्रेतकर्म च । ब्रह्मदंडहतानां च न कुर्यात्कटधारणम् ” ॥

ब्रह्मदंडः ब्रह्माशापः । कटधारणं प्रेतधारणम् ।

आहिताग्निदुर्मरणे । आहिताग्निदुर्मरणे पराशरः—

“ वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवस्थ्यं चतुष्पथे । पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा हते ॥

२५

“ आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया । तेषामपि तथा गंगा तोयेऽवस्थापनं हितम् ॥

“ कृत्वा ग्निमुदकं स्थानं दर्शनं वाहनं कथाम् । रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तपस्कृच्छ्रेण शुद्ध्यति ” ॥

स्नाननिषेधः प्रेतस्यैव । जातीनां सद्यःशौचविधानात् । अयं च संस्कारनिषेधो यावद्वत्सरम् ।

तथा च षष्ठिशान्मते—

“ गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च । ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ” ॥ इति । ३०

संवत्सराद्वौर्ध्वमपि नारायणबलिं कृत्वा कुर्यादित्याह व्यासः—

“ ये मृताः पापमार्गेण तेषां संवत्सरात्परम् । नारायणबलिं कृत्वा कुर्याद्वौर्ध्वक्रियां द्विजः ॥

“ तत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः । वृतीये तूदकं दत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ” ॥

अखंडादर्श—

“ अब्दांते वाऽथ षण्मासे पुनः कृत्वा तु संस्कृतिम् । त्रिरात्रमशुचिर्भूत्वा पिंडं कुर्यात्कियादिकम् ” ॥ ३५

अंगिरा:-

“ नारायणबलिः कार्यो दुर्मृतौ दुर्मृतस्य तु । संवत्सरे व्यतीते वा तदर्थे पाद एव वा ” ॥ इति ।

बाद्रायणः—

“ चंडालोदकसर्पाद्यैर्ये मृताः पापकर्मभिः । तेषामब्दात्परं कुर्यान्नारायणबलिं बुधः ॥

५ “ षण्मासात्परतस्तत्र मुनयः केचिदूचिरे । अन्ये मासत्रयात्पश्चान्नारायणबलिं जगुः ॥

“ साधान्मासाच्च परतः केचिदाहुर्महर्षयः । चतुर्विंशाद्विनात्पश्चादिति रोमशाभाषितम् ” ॥

रोमशः—

“ निर्घटोद्वंधनागन्याद्यैर्ये मृताः पापकर्मणः । नारायणबलिस्तेषां चतुर्विंशाद्विनात्परम् ॥

“ कुलोचितानां धर्माणामानन्त्यपरिकल्पनात् । कर्तुः शरीरानित्यत्वाच्चतुर्विंशातिवासरात् ॥

१० “ पश्चान्नारायणबलिः कर्तव्यः स्यान्मनीषिभिः । तदंतः शुभकर्माणि न कर्तव्यानि सूरिभिः ” ॥ इति ।

“ दुर्मृतस्य क्रियाहीनकाले पुंसवनं चरेत् । पित्रोराब्दिककालस्तु यदि तत्र तदा यदा ॥

“ तयोस्तदैव कुर्वीत नान्येषां परतो भवेत् ” ॥ इति ।

दुर्मृतौ प्रायश्चित्तं संस्कारकमश्च । अत्र स्मृत्यंतरे विशेषः—

“ यावत्येषां समित्यन्ये यावन्मासत्रयं परे । नास्ति प्रेतक्रियेत्येके प्रायश्चित्तं विदुः परे ॥

१५ “ प्राजापत्यातिकुच्छुं च तस्मृकुच्छुत्रयं तथा । चांद्रायणं ततः कुर्यान्नारायणबलिं तथा ॥

“ कृत्वैतद्वत्सरस्यांते विद्धीतोऽवर्देहिकम् । षण्मासात् द्विगुणं कार्यं त्रिमासात् त्रिगुणं भवेत् ॥

“ चतुर्गुणं त्रिपक्षे स्यात्सद्यः पंचगुणं भवेत् ” ॥ षद्वत्रिशान्मते—

“ पापमार्गमृतौ नृणां संस्कारः परतोऽव्दतः । सामान्योऽयं विधिस्तत्र विशेषविधिरुच्यते ॥

“ मासत्रयाद्वाहणानां दृपाणां मासषट्कृतः । वैश्यानां वत्सरात्पश्चाच्छूद्राणां वत्सरद्वयात् ॥

२० “ प्रायश्चित्तं परं कार्यमिति सूक्ष्मविदां मतम् ” ॥ इति ।

सुमातिः— “ साधान्मासात् द्विजानां तु क्षत्रियाणां त्रिमासतः ” इति ।

अत्र विषयभेदेन कालव्यवस्थामाह सुमंतुः—

“ अग्निविद्युत्पयः पातचंडालब्राह्मणैर्हताः । एकद्वित्रिचतुःपंचषड्बद्वैः शुद्धिमाप्नुयात् ” ॥ इति ।

एतत्पूर्वोक्तप्रायश्चित्ताकरणविषयम् । तत्कृतौ तु सद्य एव । तथा चापरार्के—

२५ “ दुर्मृतौ सद्य एव स्यात् संस्कारो हि द्विजन्मनाम् । लब्ध्वा कुच्छूणि विप्रेभ्य इति वेदविदां मतम् ” ॥ इति ।

सद्यःसंस्कारप्रकारमाह हारीतः—

“ ब्राह्मणेन वधे प्राप्ते चंडालस्य करेण वा । आत्मना शस्त्रनिर्धाते शूद्रवद्वाहयेत् द्विजम् ॥

“ भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु विप्राणामनुशासनात् । क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा तदस्थि प्रेतवद्वेत् ॥

“ पुनर्विधानमन्त्रेण यथाविधि समाचरेत् । एवमेव विधिं कुर्यान्मरणे गहिते तथा ” ॥ इति ।

३० चेतोवद्विर्हतानां सद्यःसंस्कारं प्रतिषिद्धय अचेतोभिर्हतानां नियमेन सद्यःसंस्कारमाह कात्यायनः—

“ चेतोवद्विर्हते सद्यःसंस्कारो नोपपद्यते । अन्यत्र सद्य एव स्यात् संस्कारो द्विजशासनात् ” ॥

कथबोऽपि—

“ मनुष्यवर्ज्यं विप्राणां गहिते मरणे सति । सद्य एव क्रिया कार्या विप्राणामनुशासनात् ” ॥ इति ।

देशांतरगतस्य सपिंडस्य स्वाशौचकालाद्वृद्धं मरणश्रवणे तत्सपिंडानां सद्यःशौचं विद्धाति

३५ पराशारः (३१४)—

“ देशांतरमृतः कश्चित्समोत्तः श्रूयते यदि । न त्रिरात्रं महोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ” ॥

सगोत्रः सपिंडः । असंनिहितदेशस्थसपिंडमरणोऽपि वत्सरादूर्ध्वं सद्यःशौचमुक्तं दीपिकायाम्—

“पुरुषाणां सपिंडानां वर्षात् प्राकृतु मृते सति । वर्षादुपर्यवगते स्नानमाचमनं भवेत्” ॥ इति ।
बालमरणे विशेषः स्मर्यते—

“अपर्याते तु बालस्य मरणे समुपस्थिते । न स्नानमाचरेच्छ्रुत्वा पर्याते तत्समाचरेत्” ॥ इति ।

गर्भस्नावादिनिमित्ताशौचम् । मातुर्गर्भस्नावादिनिमित्तमाशौचमाह पराशारः— ५

“यदि गर्भो विषयेत् स्रवते चापि योषितः । यावन्मासस्थितो गर्भो दिनं तावन्तु सूतकम्” ॥ इति ।
यदि गर्भस्नावपातौ स्यातां तदा यावत्सु मासेषु गर्भः स्थितस्तावन्माससंख्यासमदिनं मातुः सूत्या-
शौचमित्यर्थः । इदं चतुर्थमासप्रभृत्या सतमात् । अर्वाक्तु त्रिरात्रं स्नावपातौ विविनक्ति स एव—
“आ चतुर्थाद् भवेत्स्नावः पातः पंचमषष्ठ्योः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्वाहं सूतकं भवेत्” ॥ इति ।
सप्तममासप्रभृति मातुः प्रसवनिमित्तमाशौचं दशाहं भवतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः (प्रा. २०)— १०

“गर्भस्नावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम्” ॥ इति । मासतुल्या निशा इति
चतुर्थमासमारभ्या सप्तमाद्वितीव्यम् । मनुरपि (५।६५)—“रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्नावे
विशुद्ध्यति” इति । स्रवतिर्यथपि द्रवद्रव्यकर्तृके परिस्पंदने प्रयुज्यते तथाप्यत्र द्रवाद्रवसाधारण-
रूपेऽधःपतने वर्तते ।

चतुर्थमासादर्वाक्तु यथावर्णशौचमाह मरीचिः—

१५

“गर्भस्तुत्यां यथामासमूचिरे तूत्तमे उयहः । राजन्ये तु चतू रात्रं वैश्ये पंचाहमेव तु ॥

“अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषां प्रकीर्तिता” ॥ इति । अयमर्थः—अचिरे चतुर्थमासा-
दर्वाचीने काले गर्भस्तुत्यां यथामासं नाशौचं किंतूत्तमे ब्राह्मणवर्णे त्रयो दिवसा मातुः शुद्धिरेतवः
क्षत्रियवर्णे चतूरात्रं मातुः शुद्धिकारणं वैश्यवर्णे पंचाहो मातुः शुद्धिरेतुः शूद्रवर्णस्याष्टाहेन शुद्धिरिति ।
स्मृतिरत्ने—“यावन्मासत्रयं तावत्त्यहाशौचं विधीयते ॥

२०

“षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्नावो भवेद्यदि । तदा माससैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

“अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमाशौचं तासु विद्यते” ॥ इति षण्मासाभ्यन्तरं यावत्तुर्थमासमारभ्येत्यर्थः ।

दीपिकायाम्—

“स्नावपातावप्रसवो गर्भनाशास्त्रिधा सृताः । मातुर्मासित्रये स्नावे त्रिरात्रमञ्जुचिर्भवेत् ॥

“चतुर्थादिषु मासेषु मासतुल्यमधं भवेत् । सप्तमादित्रिमासेषु सूतिकातुल्यता भवेत्” ॥ इति । २५

दशकेऽपि—

“मातुर्गर्भविष्टस्वधं त्रिदिवसं मासत्रयेऽतो यथामासाहं त्रिषुसूतिकाविधिरितः स्नानं पितुः सर्वदा ।

“ज्ञातीनां पतनादिजातमरणे पित्रोद्दशाहं सदा” इति । मासत्रये प्रथमे द्वितीये तृतीये वा मासि गर्भस्नावे
मातुः त्रिरात्रमधं स्यात् । अतःपरं मासत्रये चतुर्थपञ्चमषष्ठेषु मासेषु यथामासाहं माससमसंख्या-
कान्यहोरात्राणि अघं भवति । अतः परं मासषट्कादूर्ध्वं मातुः सूतिकाविधिः । ब्राह्मण्या दशरात्रमधं ३०
भवति । सर्वदा स्नावपातयोः पितुः स्नानान्तमधम् । ज्ञातीनां पतने स्नानान्तमधमित्यर्थः” ॥

दीपिकायाम्—“गर्भनाशादिसर्वेषु स्नानमेव पितुर्भवेत् ॥

“चतुर्थादित्रिमासेषु ज्ञातीनामाप्नुवो भवेत् । पित्रोश्व ब्राह्मण्यन्धूनां दशाहं स्यात्सुतोदये” ॥ इति ।

संग्रहेऽपि—

“ ज्यहं मासत्रये मातुर्गर्भस्नावे ततः परम् । मासतुल्यान्यहान्यूर्ध्वं षण्मासात्सूतिकाविधिः ॥

“ स्नावादेव पितुः स्नानमन्येषां पतनादि तत् । गर्भनाशश्वतुर्मासे स्नावः पातस्ततो द्वयोः ” ॥

स्नावादि पितुरेव स्नानं नान्यस्य । अन्येषां पितृव्यतिरिक्तानां तत्स्नानं पतनादीत्यर्थः ॥

५ वरदराजीये संग्रहेऽपि—

“ संपातात्पितुराप्तुवस्त्रिदिवसं तस्मिन्दकठोरस्य चेताज्ञातेरप्यथ सप्तमादिषु पितृज्ञात्योर्दशाहं भवेत् ” ॥ इति ।

अत्र चान्द्रिकायां विशेषः—आचिरगर्भस्नावे मातुरेवाशौचं न पित्रादिसपिण्डानाम् । तथा च मरीचिः—“ स्नावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् ” ॥ इति । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

“ गर्भमासतुल्या दिवसा गर्भस्तंसने सद्यःशौचं च ” इति अस्यार्थः—गर्भस्तंसने चतुर्थे मासि

१० गर्भस्नावे मातुश्वतूरात्रमाशौचं सपिण्डपुरुषस्य सद्यःशौचमिति ।

याज्ञवल्क्यश्च—“ मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्नावे च गोत्रिणः ” । इति ।

बृद्धवसिष्ठोऽपि “ गर्भस्नावे मासतुल्या दिवसा स्त्रीणाम् । स्नानमात्रमेव पुरुषस्य ईषत्कठिनगर्भस्नावेतु त्रिरात्रम् ” इति । एतत्तु चतुर्थमासजातगर्भस्नावविषयमिति व्यक्तम् । मासान्तरे ईषत्कठिनस्यैवा-

संभवात् । अस्य वचनस्य तात्पर्यर्थः—चतुर्थे मृदुतया ईषत्कठिनतया वा गर्भस्नावे मातुश्वतूरात्र-
१५ माशौचम् । सपिण्डपुरुषस्य मृदुतया स्त्रीवे सद्यःशौचम् । ईषत्कठिनतया स्नावे त्रिरात्रमाशौचमिति ।

पुरुषग्रहदत्तसपिण्डस्त्रीणां नाशौचम् । यत्तु मरीचिना सपिण्डस्त्रीपुंससाधारण्येन त्रिरात्रमुक्तम् ।

“ पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ” इति तत्पञ्चमषष्ठमासविषयं मासान्तरे गर्भपातासंभवात् ।

यत्तूक्तम् “ सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ” इति तत्तुर्थमासान्तर्गतमृदुरूपगर्भस्नाव-
२० विषयम् । तत्तेव बृद्धवसिष्ठेन सपिण्डपुरुषस्य सद्यःशौचविधानात् । स्नावे पातशब्दो मातुर्जठरा-

द्विहिनिर्गर्भनगुणेन स्नावेण साम्याद्वर्तते । मुख्यार्थपरत्वे पूर्वोक्तवचनविरोधापत्तेरिति । एवं चतुर्थे

मृदुतया स्नावे सपिण्डानां सद्यःशौचं ईषत्कठिनतया स्नावे त्रिरात्रमाशौचं सपिण्डपुरुषाणाम् ।

स्त्रीणां तु नास्ति । पञ्चमे षष्ठे च मासे स्त्रीपुंससाधारण्येन सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचमिति चान्द्रि-
२५ कायां निर्णीतम् । यिज्ञानेश्वरीये तु—“ सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ” इति सपिण्डानां सद्यःशौचविधानं मृदुर्गर्भपतनविषयम् । यत्पुनर्वसिष्ठवचनम् (४३४)—“ ऊन-
द्विर्विके प्रेते गर्भपतने संपिण्डानां त्रिरात्रम् ” इति तत्पञ्चमषष्ठयोः कठिनगर्भपतनविषयमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्योक्तं शतके—“ पाते सद्यस्तु कठिने ज्यहं पित्रादिषु स्यृतम् ” इति । पाते द्रवात्मके ज्ञातीनां सद्यःस्नानं कठिनपाते ज्यहमित्यर्थः । स्वृतिरत्ने—

“ स्नावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् । पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ” ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे—“ चतुर्मासाभ्यन्तरे गर्भनाशः स्नाव उच्यते । तत्र स्नावे आद्यमासत्रये मातुस्त्रिरात्रमा-
३० शौचं । चतुर्थे चतूरात्रम् । सगोत्रसपिण्डानां सद्यःस्नानेन सद्यःशुद्धिः । पञ्चमषष्ठयोर्गर्भनाशः पाते उच्यते । पाते मातुर्गर्भमाससंख्यासमदिनमाशौचम् । सपिण्डानां त्रिरात्रं सप्तममासप्रभृतिप्रसव उच्यते ।

प्रसवे जनननिमित्तमाशौचं पूर्णं दशाहादिकं सर्वेषां यथावर्णं भवति । समानोदकानां त्रिरात्रम् ” इति ॥

षडशीतौ तु—

“ त्रिदिनं त्रिषु मासेषु चतुर्थेषु चतुर्दिनम् । स्नावे तु मातुरेव स्यान्न ज्ञातीनां न वै पितुः ॥

“ पञ्चमे पञ्चषष्ठे षष्ठे दिवसाः पातसूतकम् । मातुरित्थमथान्येषां पितृश्व त्रिदिनं समम् ” ॥ इति ।

स्मृत्यंते—

“ सावे चैव पितुः स्नानं सपिंडानां न विवते । चतुर्थं तु सपिंडानां शुद्धिः सवो जलाप्लवात् ॥

“ पाते तेषां त्रिग्रात्रं स्यात्पितुश्च भ्रातुरेव हि । प्रसवे जननाशौचं सपिंडानां तु विवते ॥

“ सोदकानां वृतीयांशं बांधवानां न चैव हि ” इति । यत्तु यमेनोक्तम्—

“ अदंतजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा । सपिंडानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम् ” ॥ इति ५
तत्परोक्षविषयम् । सूतिकाशौचम् । सप्तममासप्रभृति सर्ववर्णस्त्रीणां स्वजात्युक्तमाशौचम्—

“ अत ऊर्ध्वं प्रसूतौ तु दशाहं सूतकं भवेत् ।

“ क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पंचदशेन तु । शुद्ध्येत् शूद्रस्तु मासेन वर्णाशौचमिदं स्मृतम् ” ॥
इति स्मरणात् । एतच्च मातापित्रादिसाधारणाशौचाभिप्रायम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—

“ सूतिका सर्ववर्णानां दशाहेन विशुद्ध्यति । ऋतौ तु न पृथकस्त्रीणां सर्ववर्णेष्वयं विधिः ” ॥ इति १०
स्त्रीणां रजोदर्शने यत्त्रिग्रात्राशौचविधिः स सर्ववर्णेष्वविशिष्ट इत्यर्थः । अत्र सर्ववर्णानां “ सूतिका
दशाहेन शुद्ध्यति ” इत्येतत्प्रसवमयासृङ्गनिःसरणप्रायत्यप्रयुक्तयुगत्रयपरिहरणनिमित्तभूताशौचाभि-
प्रायम् । ऋतुमत्याशौचसाहचर्यात् । अत्र सर्वशब्दः शूद्रेतरवर्णेषु संकोचनीयः । यदाह पारस्करः—
“ द्विजातिः सूतिका या स्यात्सा दशाहेन शुद्ध्यति । त्रयोदशेऽन्हि संप्राप्ते शूद्रा शुद्ध्यत्यसंशयः ” ॥

संवर्त्तश्च—

१५

“ अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः । दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्टं च नवोदकम् ” ॥ इति
दशाहात्परं सत्यपि सूतके दशाहे शुद्ध्यभिधानं वाक्यश्रवणदर्शनादिनिषेधविषयम् । “ दशाहदर्शनं
वाक्यं सूतिकायास्त्यजेत्ततः ” इति स्मरणात् । दशाहात्परं सूतिकायाः कर्मानहर्त्वलक्षण-
मात्रमेव सूतकं न तु दशाहवदनिरीक्ष्यत्वादिलक्षणम् । तथा पैठीनसिः—“ सूतिकां पुत्रजननीं
विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीजननीम् ” इति ।

२०

अत्र चंद्रिकायाम्—“ कर्माण्यत्रादष्टार्थानि दानादीनि विवक्षितानि । विंशतिरात्रेण
गतेनेत्यर्थः । प्रसवदिनमारभ्य विंशतिदिनेष्वतीतेषु दानादिधर्मा भवन्तीत्यर्थः । एवं च सूतिकायां
असृङ्गनिःसरणनिबन्धनमप्रायत्यं युगत्रयपरिहरणादिहेतुभूतं द्विजातिषु दशरात्रपर्यंतं अस्पृश्यत्वादि-
हेतुभूतं स्वजात्युक्तदशद्वादशपंचदशाहपर्यंतदानादिधर्मानिधिकारलक्षणं तु द्विजातिषु पुत्रजनन्यां
विंशतिदिनपर्यंतं स्त्रीजनन्यां मासपर्यंतमित्यवगंतव्यम् ” इति । विज्ञानेश्वरोऽपि—“ माता शुद्धे- २५
दशाहेन ” इत्येतत्संव्यवहारयोग्यतामात्रम् । अदृष्टार्थेषु पुनः कर्मसु पैठीनसिना विशेष उक्तः—
“ सूतिकां पुत्रजननीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीजननीम् ” इति ।

वसिष्ठः—

“ सूतकांते भवेन्नारी व्यवहारार्हतां गता । श्रौतस्मार्तादिकार्येषु स्त्रीप्रसूर्मासितः शुचिः ॥

“ तथा विंशतिरात्रेण योग्या पुंप्रसवा तु वै ” ॥ इति ।

३०

स्मृत्यर्थसारेऽपि—“ सूतिकास्ववर्णशौचे गते व्यवहारयोग्यैव । अदृष्टार्थेषु कर्मसु तु पुत्र-
प्रसूविंशतिरात्रेण स्त्रीप्रसूर्मासिन शुद्ध्यति । मासोऽत्र सावनो ज्येयः ” इति ।

एवं च विज्ञानेश्वरादिषु प्रसवदिनमारभ्य विंशतिरात्रादिकं मातुराशौचं प्रतीयते ।
स्मृतिचन्द्रिकायां तु प्रसवदिनमारभ्योति कण्ठरवेणोक्तम् । आशौचशतककारणे सूतिकाया

दशमदिनविहितस्नानानन्तरदिनमारभ्य विंशतिदिनानि संभूय मासमिति एवं स्त्रीजनने चत्वारिंश-
द्विनानीत्युक्तं शिष्टाचारानुसारेण ।

“ चत्वारिंशाद्विनानि स्युर्जनन्याः स्त्रीप्रसूतके । त्रिंशत्पुंप्रसवे ज्ञातेदशाहमुभयोरपि ” ॥ इति ।
अयमेवार्थो दशकेऽपि प्रतिपादितः ।

५ प्रसवाशौचम् । यत्तु चतुर्विंशतिमते उक्तम्—

“ अधस्तान्नवमान्मासाच्छुद्धिः स्यात्प्रसवे सदा । मृते जीवे पिता तस्मिन्नहोभिर्माससंख्यया ” ॥ इति
एतच्छिकायां व्याकृतम्—अधः नवममासात्सप्तममासादारभ्येति शेषः । तदेतत्सूतिकाव्यतिरिक्त-
सपिंडविषयम् । सूतिकादिसर्वसपिंडविषयत्वे अत उर्ध्वं स्वजात्युक्तमाशौचं तासु विद्यत इति
पूर्वोक्तवचनविरोधापत्तेः । एवं च यदुक्तं विष्णुना—“ ब्राह्मणस्य सपिंडानां जननमरणयोर्दशाह-
१० माशौचं द्वादशाहं राजन्यस्य पञ्चदशाहं वैश्यस्य मासं शूद्रस्य ” इति तदेतद्विष्णुवचनं
“ नवमे दशमे वाऽपि प्रबलैः सूतिमारुतैः । निःसार्यते बाण इव यंत्राञ्छिद्रेण सज्वरे ” (प्रा. ८३) इति
याज्ञवल्क्योक्तनवमदशममासप्रसवविषयं वेदितव्यमिति स्मृतिरत्नेऽपि । यत्तु चतुर्विंशतिमते
‘ अधस्तान्नवमान्मासात् ’ इति अस्यार्थः सप्तममासादारभ्य नवममासाद्वीकृ प्रसवे सति पित्रादीनां
माससंख्यया तैरहोभिःशुद्धिः । सूतिकाया दशरात्रं नवममासादारभ्य सपिंडानां दशाहेन शुद्धिरिति ।
१५ एवं च सप्तमे अष्टमे वा मासि प्रसवरूपे गर्भनाशे सति पितृप्रातृजातीनां यथाक्रमं सप्ताहमष्टाह-
माशौचं भवति । नवमे दशमे वा प्रसर्वं सति दशाहमाशौचमिति चंद्रिकास्मृतिरत्नमाधवीयादौ
स्थापितम् । अन्ये तु “ अधस्तान्नवमान्मासात् ” इत्येतत् मातृपितृप्रातृव्यतिरिक्तज्ञातिविषयम् ।

“ सप्तमे वाऽष्टमे वाऽपि नारीणां गर्भपातने । मातापित्रोर्दशाहं स्यात्सोदराणां तथैव च ” ॥ इति
स्मरणादित्याहुः । अपरे तु “ जातमृते मृतजाते वा सपिंडानां दशाहम् ” इति हारीतस्मरणात्
२० सप्तममासप्रभृति मृतजाते जातमृते वा सपिंडानां जनननिमित्तं पूर्णमाशौचमिति विज्ञानेश्वरेणा-
भिधानात् “ सप्तमादिषु पितृजात्योर्दशाहं भवेत् ” इति वरदराजीयेऽभिधानात्

“ मृतजातेऽपि वा जातमृते वा पतनात्परं ज्ञातीनां सूतकं पूर्णम् ” इति हारीतशासन-
मिति शतकेऽभिहितत्वाच्च सप्तमाष्टमयोरपि ज्ञातीनां पूर्णमाशौचमित्याहुः ।

अत्र व्यवस्थामाहुः—संनिहितानां पितृप्रातृरूपसपिंडानां सप्तमाष्टमयोः पूर्णमाशौचम् ।

२५ “ मातापित्रोर्दशाहं स्यात्सोदराणां तथैव च ” इति मनुना विशिष्य स्मरणात् पितृप्रातृव्यतिरिक्तं
व्यवहितसपिंडविषयम् । अधस्तान्नवमान्मासादिति नवममासमारभ्य प्रसवनिमित्तदशाहादिसूतकं
सर्वसपिंडानामविशेषेण भवति । तत्र हि प्रसवो मुख्यः । तथा च श्रूयते “ दशमे मासि सूतवे ”
इति । उपनिषदि च “ दश वा नव वा मासानन्तःशायित्वा यावद्वाऽथ जायते ” इति ।

पूर्णविशेषाशौचम् । तत्र यथावर्णमाशौचमाह दक्षः—

३० “ शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूपतिः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति ” ॥
याज्ञवल्क्यश्च (प्रा. २२)—

“ क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु । त्रिंशद्विनानि शूद्रस्य तदर्थं न्यायवर्तिनः ” ॥ इति ।
न्यायवर्तिनः द्विजशूद्रशुश्रूषादिनिरतस्य । मनुरपि (५१८)—“ अशुद्धा बांधवाः सर्वे
सूतकेऽपि तथैव च ” इति । बांधवाः सपिंडाः । तथैव दशाहमित्यर्थः । बोधायनोऽपि (१५१९०)
३५ “ सपिंडेष्वा दशाहमाशौचम् ” इति ।

संवतोऽपि—

“ जातस्यापि विधिर्दृष्टे एष एव मनीषिभिः । दशरात्रेण शुद्ध्येत वैश्वदेवविवर्जितः”॥ इति ।

व्यासोऽपि—

“ दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते । जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् ”॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—“शावमाशौचं दशरात्रं जननेऽप्येवम्” इति । एतदशरात्राशौचं ब्राह्मणविषयम् । ५

संग्रहेऽपि—

“ दशाहं द्वादशाहं च पक्षं मासमिति क्रमात् । ब्रह्मक्षत्रियविद्शूद्रवर्णानां पूर्णसूतकम् ”॥ इति ।

मुख्यकर्तुरधं तावदितिवचनं शुभकर्मान्हर्तवपरम् । “एकोद्दिष्टान्तं एव स्यात् संस्कर्तुः शुद्धता त्वघात्” इति वचनात् । स्मृत्यंतरे तु क्षत्रियादीनां दशाहाद्योऽप्याशौचकल्पा दर्शिताः ।

यथाह पराशरः—

“ क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः । तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ”॥ १०

तथा च शातातपः—

“ एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा । शूद्रो विंशतिरात्रेण शुद्ध्यते मृतसूतके ”॥ इति ।

वसिष्ठस्तु (४२८-२९)—“ पंचदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैश्यः ”॥ इति ।

अंगिरास्त्वाह—

“ सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा । दशाहाच्छुद्धिरथ वा इति शातातपोऽब्रवीत् ”॥ इति ।

अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १८० पं. ६-७)—“एवमनेकोच्चावचाशौचकल्पाः स्मृतिषु दर्शिताः । लेषां लोकसमाचाराभावान्नातीव व्यवस्थादर्शनमुपयोगीति नात्र व्यवस्था प्रदृश्यते ” इति ।

अनुलोमप्रतिलोमाशौचम् ।

यदा पुनर्ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादयः सपिंडा भवन्ति तत्राह हारीतः—

“ दशाहाच्छुद्ध्यते विप्रो जन्महानिषु योनिषु । घट्टभिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविद्शूद्रयोनिषु ॥ २०

“ शूद्रविद्शूद्रक्षत्रियाणां तु ब्राह्मणे संस्थिते सति । दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्धवः ”॥ इति । एतदविभक्तविषयम् ।

“ क्षत्रविद्शूद्रजातीनां यदि स्तो मृतसूतके । तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां तु मातृकम् ”॥

इत्यापस्तंबस्मरणात् । विष्णुरप्याह (२२२२-२६)—“ क्षत्रियस्य विद्शूद्रेषु सपिंडेषु २५ घट्टात्रिरात्राभ्यां वैश्यस्य शूद्रे सपिंडे घट्टात्रेण शुद्धिः । हीनवर्णानां तूकुषेषु सपिंडेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिः ” इति । पराशरः—

“ एकपिंडेषु दायादाः पृथग्दारनिकेतनाः । जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेत् ”॥ इति ।

एकपिंडाः उत्तमवर्ण उत्पादको येषां ते तथा पृथग्दारनिकेतनाः हीनवर्णाः स्त्रियः निकेतनान्युत्पात्ति-स्थानानि येषां ते दायादाः पुत्राः तत्सूतकमुत्तमवर्णसंबंध्याशौचमित्यर्थः ।

बोधायनेनाविशेषेण दशाह इत्युक्तम्—

“ क्षत्रविद्शूद्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बांधवाः । तेषामाशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ”॥ इति ।

पाराशरे तु विशेषेणोक्तम्—“ घट्टात्रं स्यात् त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ” इति ।

अनयोश्च पक्षयोरापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था । संकरजातीनां शूद्रेष्वंतर्भावात्तेषां शूद्रवदा-शौचम् । तथा मनुः (१०४१)—“ शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वे तद्वंशजाः स्मृताः ” इति । ३५

ब्राह्मेऽपि “शौचाशौचं प्रकुर्वति शूद्रवद्वर्णसंकराः” इति । अनुलोभप्रतिलोमानामाशौचविशेष-
माहापस्तंबः—

“ सर्वेषामनुलोमानामाशौचं मातृवर्गवत् । पैतृकं प्रतिलोमानामाशौचं सञ्चिरिष्यते ” ॥ इति ।
शूद्रप्रतिलोमानां त्वाशौचाभाव एव । यदाह हारीतः—“ न शूद्रप्रतिलोमानामाशौचं वाऽस्ति
५ किंचन ” । जावालिः—

“ मासं शूद्रस्य शेषाणां सदाशौचमिति स्थितिः । तथापि मरणे तेषां स्नानमात्रं विधीयते ” ॥
विज्ञानेश्वरे च “ प्रतिलोमा धर्महीनाः ” (गौतम सू. ४२०) इति ।

समानोदकाशौचम् । समानोदकाशौचमाह भजुः (५०७०)—“ जन्मन्येकोदकानां
तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ” । पराशरः—“ दिनत्रयेण शुध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके ” । ब्राह्मणाः
१० समानोदका इति शेषः । तथा च जावालिः—

“ दशाहेन सपिंडानां शुद्धिः स्यात् त्रिरात्रतः । समानोदकानामपि गोत्रजानामहः स्मृतम् ” ॥

देवलः—“ समानोदकानां व्यहं गोत्रजानामहः स्मृतम् ” इति । बृहस्पतिरपि—

“ दशाहेन सपिंडास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः ” ॥ इति ।

सकुल्याः समानोदकाः । स्नानं तु मरणविषयम् । जन्मनि सगोत्रस्य स्नानाभावात् । संश्लेष—

१५ “ जाते च सूतके प्रेते व्यहं सद्योत्रदादयः ” इति । उपनयनात्पूर्वं मरणे सद्यःशुद्धिरित्यर्थः ।
सजातीयसापिण्डचम् । सजातीयेषु सापिण्ड्यावधिमाहतुः शंखलिखितौ—

“ सपिंडता तु सर्वेषां गोत्रतः सापौरुषी ” इति । यतः प्रभृति संतानविश्लेषः स कूटस्थः । तत्संतानेषु
तमादिं कृत्वा गणिताः पुत्रपौत्रादयः सप्तपुरुषपर्यताः सपिंडाः । तेषां सर्वेषां कूटस्थसंततिजातानां
गोत्राः । एकगोत्रलक्षणोपाधिसङ्घावे सति सपिंडता भवतीत्यर्थः । एवं च कूटस्थादूर्ध्वस्थस्वस्त्री-
२० पुंससंततिजातानां दौहित्रपौत्राणां गोत्रभेदादन्यमसपिंडता मंतव्या । माधवीय—

“ लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिंडभागिनः । पिंडदः सप्तमस्तेषां सपिंड्यं सप्तपौरुषम् ” ॥ इति ।
स्मृत्यंतरेऽपि—

“ ऊर्ध्वं पंचसु पित्रादिष्वयः पुत्रादिपंचसु । स्मृतं सजातिसापिण्ड्यमेतत्संततिजेष्वपि ” ॥

अत्र दातृकूटस्थव्यतिरेकेण पंचसु सापिण्डचरमरणं वैदितव्यम् । ततश्च ताभ्यां सह सप्तपुरुषमित्यर्थः ।

२५ वौधायनः (१५।१९।१) “ सपिण्डता त्वा सप्तमात् ” इति । स्मृत्यन्तरे—

“ सर्वेषामेव वर्णानां विज्ञेया सापौरुषी । सपिण्डता ततः पश्चात्समानोदकधर्मता ” ॥

मनुरपि (५६०)—

“ सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ” ॥

सप्तमे पुरुषे अतिक्रान्ते तद्वर्ध्वं सपिंडता निवर्तते इत्यर्थः । स्मृत्यंतरेऽपि—“ समानोदकभावस्य
३० निवृत्तिः स्यादवेदने ” इति । व्याघ्रः—

“ समानोदकभावस्त्वनुवर्तेता चतुदर्शीत । जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ” ॥ इति ।

जन्म च नाम च जन्मनामनी । तयोः स्मरणं यावत्तावत्समानोदकभाव इत्यन्ये मन्यन्ते । ततः

परं निवर्तत इत्यर्थाद्विक्तम् । पारस्करः (३।१०।१६)—“ आ सप्तमात्सापिण्ड्यमा दशमात्समानो-
दकत्वम् ” इति ।

दीपिकायाम्—

“अष्टमात्राक्सपिंडाः स्युर्द्विविधा अष्टमाद्यः । त्रयः समानोदकाः स्युस्ततोऽन्ये गोत्रजाः स्मृताः”॥ इति ।
इदं दशमपर्यंतं समानोदकत्वस्मरणं विदेशस्थविषयम् । आ चतुर्दशात्समानोदकत्वस्मरणं संनिहितदेशवर्तिषु चतुर्दशपुरुषादूर्ध्वमपि स्नेहोपलालनादिद्वारा जन्मनामवेदनेऽपि समानोदकत्वे निवृत्तिपरम् । “जन्मनाम्नोरवेदने” इति मनुवचनं संनिहितदेशवर्तिषु बंधुत्वपरिपालनाद्यभावेन ५
जन्मनामवेदनाभावे चतुर्दशपुरुषादर्वाग्निपि समानोदकत्वनिवृत्तिपरम् । “आ सप्तमाद्वाशमाद्वा स्मानग्रामवासे यावत् संबंधमनुस्मरेयुः” इति वास्तिष्ठस्मरणात् । सगोत्रेषु व्यवस्था चांद्रिकायां दर्शिता—“जन्मनाम्नोरस्मरणेन समानोदकभावो येषां निवृत्तस्ते गोत्रजाः स्नातवा शुद्धयन्ति । येषां जन्मनाम्नोः स्मरणे सत्यपि चतुर्दशपुरुषातिक्रमात् सगोत्रत्वं तेषां न स्नानमात्राच्छुद्धिः ‘समानो-दकानां त्यहं गोत्रजानामहं स्मृतम्’ इति जाबालिवचनस्यैवंविधगोत्रजविषयत्वात्” इति । १०
सप्तपौरुषसपिंडता ब्राह्मणादिसर्वेषु समाना । विजातीयसापिण्ड्यं कन्यायाः सापिण्ड्यम् । विजातीयेषु त्रिपुरुषमेव सापिंड्यम् । यदाह पाराशरः—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु”॥ कूटस्थ-सजातीयेषु सपिण्डता सप्तमादूर्ध्वं विनिवर्तते । विजातीयेषु त्रिपुरुषादूर्ध्वं विनिवर्तते इत्यर्थः । १५
तथा च शातातपः—

“पुत्राणामसपिंडानामप्रत्तानां च योषिताम् । सपिंडता तु निर्दिष्टा पितृपक्षे त्रिपूरुषी”॥ इति ।
असपिंडानां विजातीयानां अप्रत्तानां अदत्तानामनूदानामित्यर्थः । स एव—

“यद्येकजाता बहवः पृथक्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिंडाः पृथक्शौचाः पिंडस्त्वावर्तते त्रिषु”॥
एकस्माद्ब्राह्मणादेजाताः एकजाताः । पृथक्षेत्राः भिन्नजातीयासु स्त्रीषु जाताः । अत एव पृथक्ख-जनाः । एकपिंडाः सपिंडाः । पिंडस्त्वावर्तते त्रिषु । तेषां त्रिपुरुषमेव सापिंड्यमित्यर्थः । २०
ब्यासोऽपि—

“ये त्वेकजाता बहवो भिन्नयोनय एव च । भिन्नवर्णश्च सापिण्ड्यं भवेत् तेषां त्रिपूरुषम्”॥ इति ।
बृद्धपराशरोऽपि—“तावत्सूतकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु” । तत्सूतकं भिन्नजातीयसंततिविषयोक्तं
सूतकं तावद्यावत्रिपुरुषं चतुर्थपुरुषेण तु निवर्तत इत्यर्थः । यन्तु पराशरेण (३१०-११)—
सजातीयेषु पंचमादिषु सापिंड्यनिवृत्तिपूर्वकं आशौचतारतम्यमुक्तं २५

“दायाद्विच्छेदमाप्नोति पंचमो वाऽत्मवंशजः । चतुर्थे दशरात्रं स्यात्षड्दिनाः पुंसि पंचमे ॥

“षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयात्”॥ इति । आत्मवंशजः पंचमः । वाशब्दात्षष्ठः
सप्तमो वा दायात्पिंडाद्विच्छेदमवाप्नोति । पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य गणनायां चतुर्थे दशरात्रमाशौचं
पंचमे षड्गत्रमित्यादि । यदपि मनुनोक्तं (११८६)—

“त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिंडः प्रवर्तते । चतुर्थः पिंडदातैषां पंचमो नोपपद्यते”॥ इति । ३०
यदपि गौतमेनोक्तम् (१४१२)—“पिंडनिवृत्तिः पंचमे त्रयाणामेकमुदकं कार्यं सप्तमे वा”
इति “सापिंड्यं सप्तपुरुषम्” इत्यादि स्मृत्यंतरे—वचनस्यास्य च पराशरद्विवचनस्य विकल्पे
द्रष्टव्यः इति । माधवीये—एतच्छिष्टाचारविरुद्धत्वाद्युगांतरविषयत्वेन योजनीयमिति । स्मृतिरत्न-विज्ञानेश्वरीयादावभिहितम् । यन्तु याज्ञवल्कयेनोक्तम् (आ. ५३)—“पंचमात्सप्तमादूर्ध्वं
मातृतः पितृतस्तथा” इति । एतच्च कन्याविषये पंचमपर्यंतं सापिंड्यग्रतिपादनं विवाहनिषेधार्थम् ।
आशौचविषये तु त्रिपुरुषमेव कन्यासापिंड्यम् । ३५

तथा च वसिष्ठः (४।१८)—“अप्रत्तानां तु स्त्रीणां सापिंड्यं त्रिपुरुषं विजायते” शंखश्च—
“पुत्राणामसवर्णनामप्रत्तानां च योषिताम् । सपिंडता विनिर्दिष्टा पितृपक्षे त्रिपुरुषी” ॥ इति ।

अग्निस्मृतौ—“स्त्रीषु त्रिपुरुषं ज्ञेयं सपिंडत्वं द्विजोत्तमाः” इति । ब्रह्मपुराणे च—

“सपिंडता तु कन्यानां सवर्णनां त्रिपुरुषी । एकोदकास्ततश्चोर्ध्वं निर्दिष्टास्तु त्रिपुरुषाः” ॥ इति ।

५ स्मृत्यर्थसारे—“स्त्रीषु सापिंड्यं त्रिपुरुषमेवाप्रत्तासु” इति । प्रत्तानां तु स्त्रीणां सप्तपुरुषमेव
सापिंड्यम् । यदाह व्यासः—

“प्रत्तानां तु तथा स्त्रीणां सपिंड्यं सप्तपुरुषम् । नरीणां भर्तुसापिंड्यं प्राह देवः प्रजापतिः” ॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

“स्वगोत्राद्भूत्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे । एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रेऽथ सूतके” ॥ इति ।

१० अप्रत्तस्त्रिया जन्मनि मरणे चाशौचव्यवस्था कृता शतके—

“आ त्रिपुरुषमेवाधं कन्याया मृतिजन्मनोः । आ सप्तपुरुषं पुंसः सापिंड्यं च तथा द्वयोः” ॥
कन्याया मृतिजन्मनोः सतोर्यावत्त्रयः पुरुषा अनुक्रांता भवति तावदधं भवति । पुंसः पुरुषस्य मृति-
जन्मनोरा सप्तपुरुषमधं भवति । उभयत्राङ् आभिविधौ । ततश्चावधिभूतानां पुरुषाणां तत्पुत्राणां
चावधिमतां सर्वेषामधं भवति । तथा द्वयोः स्त्रीपुंसयोः कन्याविषये त्रिपुरुषं सापिंड्यम् । पुरुषविषये
१५ सप्तपुरुषमित्यर्थः । अत्र कूटस्थानीयत्वात् कूटस्थभ्रातुरप्याशौचं भवति । तथा स्मृत्यंतरे—

“आत्मपुत्रपितृभ्रातृव्यस्त्रीप्रसूतके । दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति नान्येषां सूतकं भवेत्” ॥
आत्मशब्देन जनक उच्यते । तेन पुत्रादयः प्रत्येकमभिसंबध्यन्ते ।

दीपिकायाम्—

“पुत्री पौत्री तथा भ्रात्री तथा सहजपुञ्यपि । पितुः सहजपुत्री च पंचानां सूतिकाविधिः” ॥

२० संग्रहे च—

“कन्यकाजनने भ्रातृपितृतद्वातृतसुताः । पितामहश्च तद्वाता शुद्ध्यन्ति दशरात्रतः” ॥ इति ।
संग्रहान्तरे च—

“पुंसि जाते सपिंडानां स्त्रियां पित्रोः पितुः पितुः । सोदराणां पितृव्याणां तसुतानामधं भवेत्” ॥ इति ।

सोदराणां भ्रातृणामित्यर्थः । सोदरशब्दो भिन्नोदरस्याप्युपलक्षकः । त्रिपुरुषान्तर्वर्तिभिन्नोदराणां

२५ सर्वेषामिदं सूतकं समानम् । तत्र विशेषः स्मर्यते—

“भिन्नोदरस्य भार्या तु स्त्रीप्रसूता भवद्यादि । भ्रातुर्दशाहमाशौचं तत्पुत्रस्य न विद्यते” ॥ इति ।
भिन्नोदरभ्रातृपत्न्याः पुञ्यां जातायां भिन्नोदरभ्रातुरेवाधं न तत्पुत्रस्येत्यर्थः । यत्तूक्तमद्विस्मृतौ—

“पुंजन्मनि सपिंडानां दशाहाच्छुद्धिरिष्यते । स्त्रीजन्मनि सपिंडानां व्यहाच्छुद्धिरिष्यते” ॥ इति ।

अत्र व्यहादेत्यापद्विषयं त्रिपुरुषव्यतिरिक्तसमानोदकविषयं वा । यतस्तत्रैवोक्तम्—

३० “व्यहादेकोदकानां च एकाहं सोदके क्वचित्” इति । एकाहमिति सगोत्रविषयम् ।

अत्र कन्यासपिंडानां भ्रातृपितृपितामहानां तसुतानां पितामहभ्रातुश्च दशाहं सूतकम् । कन्या-

सोदकानां चतुर्थपञ्चमषष्ठानां व्यहं सूतकम् । सप्तमस्य एकाहमिति क्वचित् । अन्ये तु कन्या-

सपिंडानां त्रिपुरुषांतर्वर्तिनामेव दशाहं सूतकं सोदकानां नास्ति व्यहादेकोदकानामित्येतत्पुंप्रसव-

विषयमित्याहुः । अत्र यथास्वदेशाचारं व्यवस्था ।

अपरे स्त्रीपुंससाधारण्येन मूलस्मृतिषु प्रसवाशौचविधानाच्चांद्रिकास्मृतिरत्नमाधवीय-विज्ञानेश्वरादिषु प्रौढनिबंधनेषु चाविशेषेण स्रावादिप्रसवांताशौचविधानादाधुनिकसंग्रहकारोक्त-त्रिपुरुषाशौचे प्रमाणाभावादा त्रिपुरुषं कन्यासापिंडित्यनिरूपणस्य कन्यामरणाशौचं उपयोगात् स्त्रीप्रसवेऽपि आ सप्तपुरुषसपिंडानां दशाहं सूतकमस्तीत्याहुः । अत्र यथास्वदेशाचारं व्यवस्था ।

जननाशौचं द्विविधम् । अस्पृश्यत्वलक्षणं धर्मानधिकारलक्षणं चेति । तत्रास्पृश्यत्वलक्षणं ५ मातुरेव पूर्णमाशौचं पितुरपि स्नानात्पूर्वं नान्येषां सपिंडानाम् । स्नानादूर्ध्वं पितुरस्पृश्यत्वलक्षणं नास्ति । किंतु धर्मानधिकारलक्षणमेव । तथा पैठीनसिः—

“जनौ सपिंडाः शुचयो मातापित्रोस्तु सूतकम् । सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः” ॥ इति । अस्यार्थश्चांद्रिकायामुक्तः—“सपिंडस्य जनने पितृमातृव्यतिरिक्ताः सपिंडाः शुचयः । सपिंड-जनननिबंधनाशौचे धर्मानधिकारलक्षणे विद्यमानेऽप्यघरूपाभावात् स्पर्शयोग्याः । तत्सद्गावा- १० न्मातापित्रोरस्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं भवति । तत्सद्गावश्च मातापित्रोर्जायमानप्राणिपिण्डहेतुत्वात् तद्वेतुत्वं तज्जनकतया पितुः कथंचित्परंपरया मातुर्गर्भान्निर्गमिनानुकूलप्रेरणया साक्षात् । ततश्च गुरुतया स्नानमात्रानपनोद्यं सूतकं मातुरेव स्यात् । न पितुः । स्नानमात्रेण पिता शुचिः । अघनाशात् स्पर्शयोग्यो भवति” इति । तथा च स्मृत्यंतरम्—जननेऽप्येतन्मातापित्रोर्मातुरेवास्पर्शनात्मकं नान्येषां ज्ञातीनामिति । मरणे सपिंडानामस्पृश्यत्वं यथा जननेऽप्येतदस्पृश्यत्वं तथा मातापित्रोरेव १५ भवति । नान्येषां सपिंडानां जायमानप्राणिपिण्डकर्तृत्वरहितानां मातापित्रोर्मध्येऽपि स्नानमात्रानप-नोद्यमस्पर्शं न हेतुभूतमाशौचं मातुरेवेत्यर्थः । अंगिराः—“प्राक् स्नानाज्जनने अस्पृश्यः कर्महानि-राशौचवत्” इति । स्नानात्प्राक् पिता अस्पृश्यः । ऊर्ध्वं तु स्पृश्य एव । किं तु कर्महानिः तस्य शाववद्वतीत्यर्थः । संवर्त्तः—

“सचैलं तु पितुः स्नानं जाते पुत्रे विधीयते । माता शुध्येत् दशाहेन स्नातस्य स्पर्शनं पितुः” ॥ २० न दोषावहमित्यर्थः । आदिपुराणेऽपि—

“सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः । कृत्वा सचैलस्नानं तु स्पृश्यो भवति तत्क्षणात्” ॥ इति ।

अंगिराः—

“सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिध्यते । संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते” ॥ इति । एतद्वशाहंतसूतिकास्पर्शे स्नानमात्रविधानमकामकृतविषयम् । बुद्धिपूर्वस्पर्शे तु स्नानं अग्निस्पर्शो २५ घृतप्राशनं च कर्तव्यम् ।

“पतितं सूतिकामंत्यं शवं स्पृष्ट्वा च कामतः । स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति” ॥ इति स्मरणात् । यत्तु बोधायनेनोक्तं (१५।१०५-१०६)—“जनने तावन्मातापित्रोर्दशाह-माशौचं मातुरित्येके” इति एतच्चांद्रिकायां व्याख्यातम्—अस्पृश्यत्वलक्षणं मातापित्रोर्दशाह-माशौचमित्येतत्पूर्वपक्षत्वेनोक्तमिति तावद् ग्रहणादवगम्यते । तेन मातुरित्येक इत्ययमेव सम्यक्पक्ष इति न पूर्वोक्तविरोध इति अखंडादर्शे तु विवृतम् । युगपत्त्वीपुंसप्रसवे अस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं ३० मातापित्रोः । अन्यतप्रसवे मातुरेवास्पृश्यत्वलक्षणमाशौचम् । अथवा मातापित्रोरिति पितुः संसर्ग-विषयम् । पितुरिति पितुरसंसर्गविषयमिति । तथा च वसिष्ठः (१६।२३)—

“नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति । रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते” ॥

बृहस्पतिः—

“ शावाशौचं तु सर्वेषां सूतकं मातुरेव च । स्नानं प्रकुर्यात् पिता स्पृश्यो भवति तत्क्षणात् ॥

“ यस्तया सह संसर्गं प्रकुर्याच्छयनासनम् । बांधवो वा परो वापि स दशाहेन शुद्ध्यते ” ॥ इति ।

सुमंतुः—“मातुरेव सूतकं तां स्पृशतां च नेतरेषाभ्” इति । मातुः सूतिकां स्पृशतां च जनानामस्पृश्यत्वलक्षणं भवति नेतरेषाभ् । अस्पृशतां जनानां न भवतीत्यर्थः । अत्रिः—

“ संपर्कज्जायते दोषः पारक्ये चैव जन्मनि । तद्वर्जनात्पितुरपि सद्यःशौचं विधीयते ” ॥ इति । पारक्ये परसंबंधिजनने ।

पराश्वरः—“ ब्राह्मणानां प्रसूतौ तु देहस्पृशो विधीयते ।

“ सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् । सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ” ॥ इति ।

१० अस्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं मातापित्रोः । तत्रापि दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव पितुः स्नानपर्यन्तमेवेत्यर्थः । सूतक्या सह संसर्गकरणे तन्निमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्तीत्याह स एव—

“ यदि पत्न्यां प्रसूतायां संपर्कं कुरुते द्विजः । सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडंगवित् ॥

“ संपर्कज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै द्विजे । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन संपर्कं वर्जयेद् बुधः ॥

“ प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात्संकरं यदि । दशाहाच्छुद्ध्यते माता त्ववगाद्य पिता शुचिः ” ॥ इति ।

१५ भर्तुः स्नानानंतरसंसर्गनिमित्त एक् एव दोषोऽस्पृश्यत्वापादको जायते न तु जनननिमित्तको दोषोऽस्ति तस्मात्संपर्कं वर्जयेत् । गृहस्थः सूतिक्या सह यदि सहशयनासनभोजनादिकं न कुर्यात् तदा स्नानेनैव स्पृश्यो भवति । माता तु दशाहेन शुद्धा भवतीत्यर्थः । मनुरपि (५।६।१-६२)—

“ सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः । निरस्य तु पुमांच्छुक्लमुपस्पृश्यैव शुद्ध्यते ” ॥ इति ।

‘उपस्पृश्य पिता शुचिः’ इत्येतदुन्नराधेनोपपादयति । शुक्लं निरस्य गर्भाधानं कृत्वेति यावदुपस्पृश्य

२० स्नात्वा पिता शुचिः गर्भाधानं कृत्वा तदानीं स्नातस्य पितुरस्पृश्यत्वापादकं जननाशौचमिदानीं तत्सनानादूर्ध्वं न भवतीत्यर्थः । शाङ्खवल्क्योऽपि (प्रा. १९)

“ पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृगदर्शनात् ध्रुवम् । तदहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् ” ॥ इति ।

अत्र विज्ञानेश्वरः (प्र. १७।३ पं. २८)—“सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणं पित्रोः मातापित्रोरेव ।

न सर्वेषां सापिंडानां तच्चास्पृश्यत्वं मातुर्ध्रुवं दशाहपर्यंतं स्थिरमित्यर्थः । कुतः तदसृगदर्शनात्तस्याः

२५ संबंधित्वेनास्त्रुजो दर्शनात्पितुर्ध्रुवं न भवति स्नानमात्रेणास्पृश्यत्वं न विद्यते । यस्मिन्दिने कुमारजननं तदहर्न दुष्येत तन्निमित्तदानाद्याधिकारापहं न भवतीत्यर्थः । यस्मात्तस्मिन्नहनि पूर्वेषां पित्रादीनां पुत्ररूपेण जन्म उत्पत्तिः तस्मात्तदहर्न प्रदुष्येत” इति । सम्त्यर्थसारे—जनननिमित्तमस्पृश्यत्वं मातुरेव । पितुः स्नानानंतरमस्पृश्यत्वं नास्ति । जनने सापिंडानामस्पृश्यत्वं सर्वदा नास्त्येवेति ॥ बिडशीतौ—

“ यावत्सूतकमस्पृश्या माता प्राकृ स्नानतः पिता । अन्येषां तु सपिंडानामस्पृशत्वं न सूतके ” ॥ इति ।

३० यत्तु संग्रहे—

“आन्तं शावेऽङ्गसंस्पर्शं त्यजेत्सूतौ चतुर्दिनम् । स्पर्शेनाधस्य तु स्नानं कृच्छ्रोऽन्याशौचिनः स्मृतः ” ॥ इति

प्रसवे चतुर्दिनमंगस्पर्शवर्जनमुक्तम् । तत्सनानानंतरक्षणमारभ्य पितुः सर्वदा च सर्वसपिंडानामस्पृश्यत्वलक्षणाशौचाभावं प्रतिपादयन्तीभिः पूर्वोक्तसर्वस्मृतिभिर्विरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् ।

यच्चात्र स्मृत्यंतरमुक्तम्—

३५ “ स्पृष्टस्पृष्टिं भाषणं च सहवासं च वर्जयेत् । अन्याशौचवतां पुंसां न स्पृशेच्च कदाचन ॥

“ न सृशेयुरनासन्नाः प्रेतस्यासन्नवान्धवान् । जन्मन्यपि विपत्तौ च यावच्चतुरहं भवेत् ” ॥ इति तच्चाशौचिनामेवान्योन्यस्पर्शविषयं शब्दतः प्रतीयते । यथा विपत्तौ चतुरहादूर्ध्वमंगस्पर्शस्य कलौ निषिद्धत्वेन चतुरहमित्येतद्बुगांतरविषयत्वेन व्यवतिष्ठते तथा जन्मन्यांस्पर्शस्य विहितत्वेन जन्मनि चतुरहमित्येतदर्थात्तरपरमस्तु । कैर्वृस्मरणरहितमेतादृशं वचनं प्रसिद्धस्कलस्मृतिविरोधादप्रमाणं वा भवतु । यच्च संवर्त्तेनोक्तम् —

“ सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी विशेषतः । पिबेत्पानीयमज्ञानाद्भुक्ते वाऽथ सृशेत वा ॥

“ पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य प्राशनम् । त्रिरात्रोपोषणं भुक्तौ सृष्टौ स्नानेन शुद्ध्यते ” ॥ इति तत् सूतिकास्पर्शविषयं अस्नातपितृस्पर्शविषयं च ।

“ सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिद्धयते । संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ” ॥ इत्यादिना तत्रैव स्नानविधानात् । न च ‘संस्पर्शो न निषिद्धयते’ इत्येतच्चतुरहादूर्ध्वं सपिंडानां स्पर्शनिषेधाभाव- १० परमिति वाच्यम् । सूतिकाव्यतिरिक्तस्पर्शे निषेधाभावमात्रस्य प्रतीतेश्चतुरहादूर्ध्वमित्यत्र विनिगमना-भावात् ‘सृश्यो भवति तत्क्षणात्’ इत्यादिस्मृतिविरोधापत्तेश्च । ‘संस्पर्शे सूतिकायास्तु’ इति स्नानवचनं दशाहानंतरमपि सूतिकास्पर्शो स्नानविधिपरमित्यभिप्रेत्य संग्रहकारेणोक्तम् —

“ दशाहं दर्शनं वाक्यं सूतिकायास्त्यजेत्ततः । अघान्तं स्पर्शमेवेत्यं पितुस्तं यमलोद्भवे ” ॥ इति । दशाहं सूतिकाया दर्शनं वाक्यश्रवणं च वर्जयेत्ततः दशाहानंतरं यावत् सूतकं तावत्स्पर्शमेव त्यजेत् । १५ न तु दर्शनादि । इथमधांतं स्वाशौचपर्यंतं दशाहपर्यंतमिन्ति यावद्यमलोद्भवे अपत्यद्वयजनने पितुर्जनकस्य तं स्पर्शी त्यजेत् । पितुः पुत्रजननोत्तरकालस्नानानंतरमसृश्यत्वलक्षणाशौचाभावेऽपि यमलोद्भवे दशाहपर्यंतं तदस्तीत्यर्थः । ‘सूतकं मातुरेव स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम्’ इति बोधायनवचनमेवं व्याकृतमखंडादर्शे । युगपत्नीपुंसप्रसवे मातापित्रोरसृश्यत्वलक्षणं दशाहमा-शौचमिति । एवं शिष्टाचारानुसारेण मातुर्दशाहानंतरमपि यावदाशौचमसृशत्वमुक्तं संग्रहे— २० ‘अघान्तं स्पर्शमेव’ इति । स्मृतिरत्ने तु—‘जनौ सपिंडाः शुचयः’ इति पैठीनसिवचनं व्याख्यातम् । जन्मनि सर्वे सपिंडाः सृश्याः पिता स्नानेन सृश्यः । माता तु दशाहांते सृश्या भवतीति । ‘माता शुद्ध्येदशाहेन स्नातस्य स्पर्शनं पितुः’ इति संवर्त्तवचनम् । चांद्रिकायां माता दशाहेन स्पर्शनादियोग्या भवतीत्यर्थ इति ।

तत्रैव—“ द्विजाते सूतिकाया स्यात् स दशाहेन शुद्ध्यते ” इति पारस्करवचनं व्याख्यातम् । २५ असृश्यत्वादिहेतुभूतं दशाहपर्यंतं दानादिधर्मनाधिकारलक्षणं तु पुत्रजनन्यां विंशतिरात्रपर्यंतं स्त्रीजनन्यां मासपर्यंतमिति ।

“ सूतकं मातुरेव स्याद्बुपसृश्य पिता शुचिः । माता शुद्ध्येदशाहेन ” इति पराशारवचनं माधवीये व्याख्यातम् । दशाहमसृश्यत्वं मातुः पितुः स्नानपर्यंतमेवेति ।

“ पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृक्तदर्शनात् ध्रुवम् ” इति (प्रा. १८) याज्ञवल्क्यवचनं व्याख्यातं विज्ञानेश्वरेण—“ सूतकं जन्मनिमित्तमसृशत्वलक्षणं मातापित्रोरेव न सर्वेषां सपिंडानां तच्चासृश्यत्वं ३० मातुर्दशाहपर्यंतं स्थिरमिति ” । स्पष्टमेवाह व्यासः—

“ सूतके तु सपिंडानां संस्पर्शो नैव दुष्यति । सृश्याः स्युः सर्व एवैते स्नानान्मातुर्दशाहतः ” ॥ इति ब्राह्मोऽपि—

“ ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः । दिनैः शूद्रा च संसृश्या त्रयोदशभिरेव च ” ॥ इति । ३५

यतु कैश्चिदुक्तम् “ सूतके सूतिकावर्ज्यं संस्पर्शो न निषिध्यते ” इति स्मरणात् दशाहात्परमपि सूतिकायाः स्पर्शो न कर्तव्यं इति तत्र । उक्तानेकस्मृत्यनुसारेणास्य वचनस्य दशाहाभ्यंतरे सूतिका-स्पर्शनिषेधविषयत्वे नोपपत्तेः । ‘अघांतं स्पर्शमेव’ इति शतककृद्धचनं देशाचारमूलमिति सिद्धम् । आशौचिनामन्योन्यस्पर्शनिषेधः । आशौचिनामन्योन्यस्पर्शं निषेधति भृगुः—

१५ “ शावाशौचे समुत्पन्ने सूतके च द्विजातिभिः । अन्याशौचवतां स्पर्शो न कर्तव्यो द्विजन्मनाम् ॥
“ आशौचेऽप्यन्यदाशौचं स्पृशेद्यदि च कामतः । चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमकामतः ॥
“ सूतके शावसंस्पर्शं मत्या कृच्छ्रद्वयं चरेत् । अमत्या कृच्छ्रमेकं स्यादित्युवाच बृहस्पतिः ” ॥
स्मृत्यंतरे तु—

“ परस्याशौचिनः स्पर्शं शावाशौचं कथं भवेत् । मत्या सांतपनं कुर्याद्मत्या तु तदर्थकम् ॥
१० “ अस्थिसंचयनादर्वाकृ तत्सपिण्डाः परस्परम् । न संस्पृशेयुरङ्गानि पुत्राश्च प्रागदशाहतः ॥ इति ।
शावाशौचे तु आशौचरहितेन यावदाशौचं आशौचिस्पर्शो न कर्तव्यः “ मरणे यावदाशौचं
तत्संस्पर्शो निषिध्यते ” इति स्मरणात् ।

एकाशौचवतामपि चतुर्दिनपर्यन्तं परस्परस्पर्शं निषेधत्याश्वलायनः—

“ अस्थनां संचयनादर्वाकृ तत्सपिण्डाः परस्परम् । न संस्पृशेयुरङ्गानि पुत्राश्च प्रागदशाहतः ॥
१५ “ अक्षतेऽपि चतुर्थेऽहि सति संचयने यदि । परस्परं सपिण्डानामङ्गस्पर्शो विधीयते ॥
“ सपिण्डाः पञ्चमाहादि स्पृशेयुस्तु परस्परम् । स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः ॥
“ दशाहादित्रिभागेन कृते संचयने क्रमात् । अंगस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णनां तत्त्ववेदिनः ॥
“ चतुर्थे पञ्चमे वाऽन्हि संस्पर्शः कथितो बुधैः ” ॥ इत्यादीनि व्यासदेवलाद्विवचनानि युगांतर-
विषयाणि । “ अस्थिसंचयानदूर्ध्वमंगस्पर्शनमेव च ” इति कलियुगनिषिद्धधर्मेषु स्मरणात् ।
२० यत्त्वांगिरसोक्तम्— “ नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां क्रियावताम् ” इति अस्यार्थः—क्रियावतां
जन्मदाख्यदेवताप्रीत्यर्थं पूजादिक्रियावतां पित्रादिसपिण्डानां जन्मदाख्यदेवतायागानुष्ठानसमये
कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं नास्तीति । तथा च व्यासः—
“ सूतिकावासनिल्या जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिताः ॥
“ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा । रात्रिष्वेतेषु कुर्वीत पुत्रजन्मनि सूतके ॥

२५ “ षष्ठेऽहि यागं दानं च जन्मदानां तु कारयेत् ” ॥ पूजादानार्थं तेषु दिनेषु तत्समये शुद्धिरित्यर्थः ।
मार्कण्डेयः—

“ रक्षणीया तथा षष्ठ्यां निशायां तु विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥
“ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च तत्र गीतैश्च योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ” ॥ इति ।
बृहस्पतिः—

३० “ जन्मतः पञ्चमं तारं याते चंद्रे शिशुं पिता । भूषयेद्दूषणैः सर्वैः पञ्चायुधसमन्वितैः ॥
“ विशेषात्कन्यकायाश्च कर्तव्यं मंगलं तथा । तत्र सायुधमा कल्पमायुः श्रीकांतिदं शिशोः ” ॥ इति ।
नारदश्च—

“ जननात्सप्तमे चाहि मृत्युरायाति धातुकः । तद्विने चैव रक्षेयं कर्तव्यायुर्विवृद्धये ॥
“ सायान्हे पूज्यविघ्नेशमपूपैश्च पृथग्विधैः ” ॥ मार्कण्डेयः—
३५ “ अग्न्यंबुहीने च तथा निर्धूमे सूतिकागृहे । अदीपशस्त्रमुसले भूतिसर्षपवर्जिते ॥

“ क्षणप्रध्वंसिनी बालमपहत्यात्मसंभवम् । सा जातहारिणी नाम तद्रक्षेत्सूतिकागृहम् ” ॥ इति ।

प्रथमदिने जातकर्मादिनिमित्ता शुद्धिर्भवति । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

“ कुमारजन्मदिवसे विषेः कार्यः प्रतिग्रंहः । हिरण्यभूगवाश्वाजवासोधान्यधनादिषु ॥

“ तत्र सर्वे प्रतिग्राहान् कृतान्नं तु न भक्षयेत् । भक्षयित्वा तु तन्मोहात् द्विजश्वांद्रायणं चरेत् ” ॥

इति प्रसवाशौचम् ।

५

दशाहान्तर्गतशिशुमरणाशौचम् ।

अंतर्दशाहं जातमृतौ मृतजनने च सपिंडानां सद्यःशौचमाह वृहद्विष्णुः—“ जाते मृते मृते
जाते कुलस्य सद्यःशौचम् ” इति ॥

शंखोऽपि—“ प्राङ्मानमकरणात्सद्यःशौचम् ” इति । पारस्करः—“ जीवन् जातो यदि प्रेया-
त्सद्य एव विशुद्धयति ” इति । कात्यायनोऽपि—

१०

“ अनिवृत्ते दशाहे तु पंचत्वं यदि गच्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रिया ” ॥ इति ।

‘न प्रेतं नैव सूतकम्’ इति पाठांतरम् । तदेष्व वक्ष्यते । मातापित्रोस्तु दशाहमुक्तं वरदराजीये—

“ मृतजाते जातमरणे वा सर्वास्ववस्थासु मातापित्रोदशाहमाशौचम् ” । तथा च बृहस्पतिः—

“ जातमात्रे मृते वाऽपि दशाहात्पितरौ शुची । कृते नाम्नि सनाभीनां दशरात्रमधं भवेत् ॥

“ भिन्नोदराणां ब्रातृणां जातदंते मृते त्वघम् । दशाहं कृतचौले तु दत्तादीनां विधीयते ” ॥ इति । १५

पिंगलोऽपि—“ जात उभयोः कृते नाम्नि सोदराणां ब्रातृप्राप्तम् ” इति । पितृव्यतिरिक्तज्ञातीनां
सद्यःशौचविधानं शिशुमरणनिमित्स्याशौचस्य स्नानाच्छुद्धिप्रतिपादनपरम् । न प्रसवनिमित्स्य ।

तनु दशाहमस्ति । तथा च बृहन्मनुः—

“ दशाहभ्यंतरे बाले प्रमीते तस्य बांधवैः । शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ” ॥ इति ।

बांधवैः सपिंडैः शावाशौचं न कर्तव्यं पितृवदीर्घकालं न कर्तव्यं किं तु सद्य एव । सूत्याशौचं २०

तु दशाहं विधीयते इत्यर्थः । विज्ञानेश्वरोऽपि—मृतजनने जातमृतौ च सपिंडानां जनन-

निमित्तमाशौचं परिपूर्णम् । जातमृते मृतजाते वा सपिंडानां दशाहमिति हारीतस्मरणादिति । पार-

स्करोऽपि ( )—“ अंतःसूतके चेदोत्थानादाशौचं सूतकवत् ” इति । आ उत्थानात्

आ सूतिकाया उत्थानादशाहमिति यावत्सूतकवदिति । शिशूप्रतिनिमित्तोदकदानवर्ज्यमित्यर्थः ।

आपस्तंबोऽपि (१५।१६।१९-२०)—“ अंतःसूतिके चोत्थानाशौचं सूतकवन्मृते तस्मिन्नेव बाले २५

तु सद्यःशौचं नात्रोदकम् ” इति । अस्यार्थः । यस्मिन् जाते सूतकं प्रवृत्तं तत्सूतकमध्ये तस्मिन्नेव

बाले मृते मातापित्रोः सूतकवत् ओत्थानादाशौचं सपिंडानां जनननिमित्तमोत्थानान्मरणनिमित्तं
पित्रादीनां न प्रेतायोदकदानमित्यर्थः । व्याघ्रोऽपि—

“ अंतर्दशाहे जातस्य मरणं यदि संभवेत् । सद्यःशौचं सपिंडानां सूतकं तु प्रवर्तते ॥

“ गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्वशाहं सूतकं भवेत् । मृतके स्नानतः शुद्धिः सपिंडानां च सर्वशः ” ॥ इति । ३०

अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १७६ पं. ९)—“ एवमादिवचनपर्यालोचनया जनननिमित्ताशौचसंकोचो
नास्तीत्यवगम्यते ” इति ।

नन्वेवं दशाहं जनननिमित्ताशौचस्य सत्त्वे मरणनिमित्ताशौचस्य निषेधे कोऽतिशयः । उच्यते

“ सद्यःशौचे तु तावत्स्यादाशौचं संस्थितस्य तु । यावत्स्नानं न कुर्वन्ति ” इति शिशूप्रमाननिमित्तं
तत्कालस्नानं एकोतिशयः । दशाहपर्यंतमस्पृश्यत्वाभावोऽपरः । तारतम्यं च स्मर्यते—

३५

“सूतकात् द्विगुणं शावं शावात् द्विगुणमार्तवम् । आर्तवात् द्विगुणं सूतिस्ततोऽपि शवदाहकम्” ॥ इति । किं च सपिंडानां जनननिमित्ताशौचवन्मरणनिमित्तस्यापि इशाहमभ्युपगमे दशमदिनमृतौ तदूर्ध्वमपि शावाशौचप्रसंगः । तथाहि—

“अनिर्दशाहे जनने पश्चात्स्यान्मरणं यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं तत्राशौचं स्वबंधुभिः” ॥ इति ५ अंगिरःस्मरणेन जन्मदिनादूर्ध्वं द्वितीयादिदिने शिशुमरणे दशाहादूर्ध्वमपि प्राप्तस्य मरणाशौचस्य

“अंतर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदि । सूतकेनैव शुद्धिः स्यात्पित्रोः शातातपोऽब्रवीत् ॥

“दशाहाभ्यंतरे बालः कदाचिन्नियते यदि । शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचेन शुध्यति ॥

“दशाहाहांतर्गते बाले शुद्धिः स्याज्जन्मना सह” । “अंतर्दशाहोपरतस्य सूतिकाहोभिरेवाशौचम्”

इति व्याघ्रयमश्चस्मृतिवचनैर्यथपि बाधः सिध्यति तथापि “तच्चेदंतःपुनरापतेत्तच्छेषणे शुध्ये-

१० रन् । रात्रिशेषे द्वाभ्याम् । प्रभाते तिसूभिः” इति गौतमस्मरणात् (१४५-७) सूतकांतिमदिने

शिशुमृतौ तत्परं ब्रह्माशौचम् । प्रभातमरणे व्यहं च पित्रेरिव पूर्णाधित्वे सपिंडानामपि प्रसज्येत ।

तस्माजनननिमित्तपूर्णशौचस्य मरणनिमित्तस्य सद्यःशौचस्य च महान्फलभेदः ।

अत एव संग्रहे—

“सूतकांतस्तु जातस्य मृतौ शिष्टाहमिष्यते । पितुस्तु ब्रह्मंत्याहे तत्प्रभाते व्यहं भवेत्” ॥ इति ।

१५ अयमर्थः । सूतकमध्ये जातस्य मृतौ सपिंडानां जनननिमित्तमधं शिष्टाहं भवति । मरणनिमित्तं तु सद्यः । “जात उभयोः” इति स्मरणात् । जातशिशुमृतौ तु पित्रोः सदा पूर्णाधित्वेऽपि

“सूतकेनैव शुद्धिः स्यात्पित्रोः शातातपोऽब्रवीत्” इति वचनबलात्सूतकशेषेणैव मरणाशौचस्यापि निवृत्तिः । सूतकांतिमदिने तन्मृतौ तत्परं पितुर्यहमाशौचं प्रभाते अरुणोदयकाले व्यहम् । यथापि

मातुरप्येवं तथापि तस्याः दशाहात्परमपि सूतकस्य सत्त्वात्पितृमात्रब्रह्मविधानम् । अत्र तु शब्दो

२० ज्ञातीनां ब्रह्मविधिनिवर्तकः । पितृश्रवणाद्वातृव्युदासः । ‘कृते नाम्नि सोदराणाम्’ इति दशाहात्परमेव ब्रातुः मरणाशौचविधानादिति । यत्तु सोदराणामपि दशाहाशौचमुक्तं व्याघ्रेण—

“बाले मृते सपिंडानां सद्यःशौचं विधीयते । दशाहेनैव दंपत्योः सोदराणां तथैव च” ॥ इति तदशाहानंतरबालमरणविषयम् । चांद्रिकायां तु दशाहेनेति जन्मदिनमृतबालमरणविषयम् । जन्मदिनादूर्ध्वं मृतबालविषयेऽपि व्याघ्रः—

२५ “अंतर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदि । सूतकेनैव शुद्धिः स्यात् पित्रोः शातातपोऽब्रवीत्” ॥ इति । पित्रेरिति सोदरभ्रातृणामुपलक्षणार्थम् । यत्तु पैंगवक्षषिवचनम्—“जात उभयोः कृते नाम्नि सोदरभ्रातृणां च” इति तत्र कृते नाम्नीति नामकरणदिनस्य दशमस्योपलक्षणार्थम् । एवं चायमर्थः—जाते शिशौ जन्मदिने प्रेते मातापित्रोः सोदरभ्रातृणां च दशाहमाशौचम् । कृते नाम्नि भीमकरण-दिने दशमे वा मृते सति पूर्वोक्तानामेवाहोरात्रमाशौचमिति ।

३० तथा च शंखः—“दशमान्तर्गते बाले शुद्धिः स्याज्जन्मना सह” । अयमर्थः—दशमांतर्दशाह-मध्ये बाले गते प्रेते जन्माशौचशुध्या सह मातापित्रोः सोदरभ्रातृणां च शुद्धिः स्यादिति ओत्थानादाशौचमिति वदन् आपस्तंबोऽपि अंतःसूतके दशमदिनेऽपि शिशुमरणे तद्विन एवाशौचं न पुनरहशेषे द्वाभ्यां प्रभाते व्यहमित्यादिको विशेषोऽत्रेति दर्शयतीति । एवं च जन्मदिने शिशुमरणे पित्रोः सोदरभ्रातृणां च मरणनिमित्तमाशौचं दशाहं द्वितीयादिदिनेषु

५ दशमदिनेऽपि मरणे शिष्टाहमेवाशौचम् । प्रसवाशौचेनैव सर्वदा शुद्धिरिति चांद्रिकोक्तनिष्कर्षः ।

स्मृतिरत्नमाधरीयादौ भ्रातृणां द्यावन्वचनानुसारेणाशौचमुक्तम् । यथादेशाचारमत्र व्यवस्था । तदेवं मरणाशौचं सपिण्डानां सद्यः पित्रोदशाहं जननाशौचं सर्वेषां दशाहमिति स्थितम् । अत्र विज्ञानेश्वरः । (पृ. १७६ पं. १९-२५) यत्तु बृहन्मनुवचनम्—

“जीवन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु । सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां दिनत्रयम्”॥ इति यद्य बृहत्प्रचेतोवचनम्—^५

“मुहूर्तं जीवितो बालः पंचत्वं यदि गच्छति । मातुः शुद्धिदशाहेन सद्यःशौचास्तु गोत्रिणः”॥ इति तत्रैव व्यवस्था । जननानन्तरं नाभिकर्तनात्राङ्गमृतौ पित्रादीनां जनननिमित्तमाशौचं दिनत्रयम् । सद्यः-शौचं अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचमिति शंखवचनात् । नाभिवर्धनोत्तरकालं तु शिशुप्रायणे जनननिमित्तमाशौचं संपूर्णं सपिण्डानाम् ।

“यावन्न छिद्यते नालं तावन्नामोति किल्बिषम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते”॥ इति १० जैमिनिस्मरणात् ।

चंद्रिकायामपि जन्मनि पित्रादिसपिण्डानामपि त्रिरात्रमाह बृहद्मनुः—“जीवन् जातो यदि ततः”इति । अयमर्थः—जीवन् जातः शिशुर्यदि नाभिच्छेदात्पूर्वं मृतस्तदा स्वजात्युक्तं सूतकं मातुः पूर्णमेव पित्रादिसपिण्डानां त्रिरात्रमिति । यद्यृहत्प्रचेतसो वचनम्—“मुहूर्तं जीवितो बालः पंचत्वं यदि” इति तत्सद्यःशौचमग्निहोत्रानुष्ठातृविषयम् । “अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचम्” १५ इति शंखस्मरणात् । यत्तु हारीतेनोक्तम्—“जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहम्” इति । सूतकमिति शेषः । अत्र जातमृते यदशाहमुक्तं तजातस्य शिशोर्नाभिच्छेदादूर्ध्वं मरणे वेदितव्यम् । बृहन्मनुवचनसमानविषयत्वेऽन्योन्यविरोधापत्तेः । मृतजातविषये तु दशाहमेव सूतकं पारस्करेणाप्युक्तम्—

“गर्भे यदि विपत्तिः स्यात् दशाहं सूतकं भवेत्” इति । सपिण्डानामिति शेषः । यत्तु २०

“पुत्रो जातो यत्र मृतो मृतो वा सूयते यदि । सूतकं मातुरेव स्यात् पित्रादीनां दिनत्रयम्”॥ इति तदेतन्मृतजातस्य त्रिरात्रसूतकं वृत्तस्वाध्यायोपेतपित्रादिविषयम् । एतच्च वृत्तस्वाध्यायोपेतपित्रादेरपि कलौ न कार्यम् “वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथा” इति कलौ निषेधस्मरणादिति । एवं च नाभिच्छेदात्पूर्वं जातमरणे त्रिरात्रं नाभिच्छेदादूर्ध्वं जातमरणे मृतजाते च दशरात्रमिति निर्णयः । तथा च स्मृत्यर्थसारे—“नाभिच्छेदादूर्ध्वं शिशुमरणे निष्प्राणशिशुनिर्गमे च जनननिमित्ताशौचं २५ कृत्स्नं यथावर्णं सर्वेषां सपिण्डानामस्त्येव । मरणनिमित्ते सद्यःशुद्धिः। “नाभिच्छेदात्पूर्वं शिशुमरणे तु जनननिमित्ताशौचं सपिण्डानां त्रिरात्रम् । मरणनिमित्ते सद्यःशुद्धिः” इति स्मृतिरत्नेऽपि ।

बृहन्मनुः—

“दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बांधवैः । शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते”॥ एतत् नाभिच्छेदादूर्ध्वं वेदितव्यम् । तथा च जैमिनिः—^{३०}

“यावन्न छिद्यते नालं तावन्नामोति किल्बिषम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते”॥ इति नाभिच्छेदात्प्राक्तु बृहन्मनुराह—“जीवन् जातो यदि ततः ० त्रिरात्रकम्” इति । यत्तु बृहत्प्रचेताः—

“मुहूर्तं जीविते बालः ० गोत्रिणः” इति । अत्र सद्यःशौचविधानमग्निहोत्रायनुष्ठानार्थं तात्कालिकशुद्धिप्रतिपादनपरम् । ‘अग्निहोत्रार्थमिति’ शंखस्मरणात् । यदा ‘मुहूर्तं जीवित’ इति

सद्यःशौचविधानं पित्रादीनां सपिंडानां नाभिच्छेदात्पूर्वं शिशुमरणे मरणनिमित्तकं जनननिमित्तं
तु दिनत्रयमस्त्येवेति । तथा च पारस्करः—

“ नाभिकृन्तनतः पूर्वं शिशोर्निष्कमणं यदि । जाताशौचं सपिंडानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

“ पित्रोस्तु मरणाशौचं सद्य एव सपिंडवत् । नाभिकृन्तनतः पश्चाद्शाहं सूतकं भवेत् ” ॥ इति ।

५ षडशीतौ—

“ नाभिकृन्तनतः पूर्वं शिशौ प्रेते तु सूतकम् । मातुः पूर्णमतोऽन्येषां पितुश्च त्रिदिनं समम् ॥

“ छिन्ननामेः शिशोर्मृत्यौ मृतस्य प्रसवेऽपि च । मातुश्च गोत्रिणां चैव सर्वेषां पूर्णसूतकम् ” ॥ इति ।

माधवीयेऽप्ययमेवार्थः प्रपञ्चितः ।

यत्तु कैश्चिदुक्तम् । उद्यहविधेनाभिच्छेदात्पूर्वविषयत्वाप्रतीतेर्वचनांतराभावादनुदाहृतत्वाच्च बहुसृति-
१० विरोधाच्च नेयं व्यवस्थोपपद्यते । अतो नेदं उद्यहविधिवचनमादरणीयमिति । तत्र ।

“ यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाम्नोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ” ॥ इति

“ छिन्नायामाशौचम् ” इति जैभिनिहारीतादिवचनैर्नाभिच्छेदादूर्ध्वं सूतकप्राप्तिविधानाज्ञातमृते
दशाहाशौचविधायकवचनस्य च नाभिच्छेदोत्तरकालमरणविषयत्वोपपत्तेः । उद्यहविधायकवृद्धमनु-

वचनस्य चावधेन नाभिच्छेदात्पूर्वकालमरणविषयत्वेनोपपत्तेः । न च नाभिच्छेदात्प्राक् सूतकप्राय-
१५ संभवे न उद्यहविध्यनुपपत्तिः । वचनप्राप्तस्य बाधायोगात् । अतः परस्पराविरोधेन विषयव्यवस्थैर्व
प्रदर्शनीया । सा च प्रदर्शिता विज्ञानेश्वरादिभिः । वचनांतराभावोऽप्यसिद्धः । “ नाभिकृन्तनतः
पूर्वं शिशोर्निष्कमणं यदि ” इत्यादिवचनजातस्य सुगमत्वात् ।

‘ यत्त्वोक्तं पित्रादीनां दिनत्रयम् ’ इत्यनेन वृद्धमनुवचनेन जातमरणे उद्यहमस्पृशत्वं विधीयते इति
तदपि न । “ पित्रोस्तु मरणाशौचं सद्य एव सपिंडवत् ” इति नाभिच्छेदात्पूर्वमरणे तन्निमित्तस्य सद्यः-

२० शौचस्य विधानात् तदुत्तरमरणे च सपिंडानां सद्यःशौचविधानाज्ञननिमित्तास्पृश्यत्वलक्षणाशौचस्य
च निरस्तत्वान्नाभिकृन्तनतः पूर्वमित्यादिवचनानुग्रहाच्च उद्यहविधानस्यास्पृश्यतामात्रविषयत्वानुपपत्तेः ।
अतो नाभिच्छेदात्पूर्वं शिशुमरणे जनननिमित्ताशौचं पित्रादीनां सपिंडानां त्रिरात्रमरणनिमित्तं
सद्यःशौचम् । नाभिच्छेदादूर्ध्वं शिशुमरणे निष्प्राणशिशुनिर्गमने च जनननिमित्ताशौचं पूर्णं मरण-
निमित्तं पितृव्यतिरिक्तानां सद्यःशौचम् । पित्रोस्तु दशाहमिति युक्तम् । यत्तु कात्यायनोक्तम्—

२५ “ अनिवृत्ते दशाहे तु पंचत्वं यदि गच्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नैव सूतकम् ” ॥ इति
एतत् विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् (पृ. १७६ पं. १६)—“ सूतकमस्पृश्यत्वं नैव पित्रादीनां
भवतीत्यर्थः । अथवा अयमर्थः—अंतर्दशाहे यदि शिशूपरमस्तदा न प्रेताशौचम् ॥ यदि तत्र
सपिंडजननं तदा सूतकमपि नैव कार्यं किंतु पूर्वाशौचेनैव शुद्धिरिति ” ॥

चंद्रिकायां तु—“ यत्तु शाकटायनेनोक्तः—

३० “ बालस्त्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यान्नाशौचं नैव सूतकम् ” ॥ इति
तन्मातुलादिविषयम् । ततश्चायमर्थः । न मातुलादिबंधूनामिह कालापनोद्यशावाशौचं सूतकं वा
किंतु तन्निमित्तमप्रायत्यं स्नानमात्रेण नश्यति ” इति । एवं च यदुक्तमखण्डादर्शे—‘ निमित्ताभावा-
न्नैमित्तिकस्याप्यभावः ’ इति न्यायेन निमित्तमूतस्यायुषि सति सपिंडानामाशौचं स्यात्तस्मिन्नष्टायुषि
सति कस्य केन निमित्तेनाशौचं भवति तस्मात्तस्मिन्नष्टे सत्याशौचमपि नष्टं स्यात् । अतो नास्त्याशौचं

सपिंडानामिति । तदशाहाभ्यंतरे बाल इत्यादिपूर्वोक्तवचननिचयबलादुपेक्षणीयमेव इति । इति दशाहुदंतपूर्वाधिशुमरणाशौचम् ।

अथ दशाहोपरितनशिशुमरणाशौचम् । तत्र मनुः (५।७७, ६६)—

“ बाले देशांतरस्थे च पृथक् पिंडे च संस्थिते । सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्यति ॥
“ नृणामकृतचौलानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता । निवृत्तचौलकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ” ॥ (६६) ५
अनयोरयमर्थः—बाले अजातदंते षाण्मासिक इति यावत्संस्थिते स्मृते सपिंडः सद्य एव विशुध्यति ।
देशांतरस्थे च पृथक्पिंडे समानोदके संस्थिते स्वाशौचकालादूर्ध्वं श्रुत्वा सद्यः शुध्यति । अकृतचौला-
नामप्राप्तवृत्तीयवर्षाणां षष्ठमासादूर्ध्वं मरणे ज्ञातीनामशुद्धिर्नैशिकी । आशौचमेकरात्रम् । निवृत्तचौलानां
प्राप्तवृत्तीयवर्षाणां सप्तमवर्षात्प्राद्धमरणे त्रिरात्रमाशौचमिति । तथा च याज्ञवल्क्यः (प्रा. २३)—
“ आ दंतजन्मनः सद्यः आ चौलान्नैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमावतादेशाद्वशरात्रमतः परम् ” ॥ १०
खननेऽहस्यहं दाहे त्यागे च चौलं चूडाकर्मवितादेश उपनयनम् ।

शंखोऽपि—“ अजातदंते तनये सद्यःशौचं विधीयते । अहोरात्रात्तथा शुद्धिर्बाले त्वकृतचूडके ॥
“ तथैवानुपनीते तु व्यहाच्छुध्यन्ति बांधवाः ” ॥ इति । व्यासोऽपि—

“ आ दंतजन्मनः सद्यः आ चौलादेकरात्रकम् । त्रिरात्रमोपनयनाद्वशरात्रं ततः परम् ” ॥ इति ।
खननादिसंस्कारभेदेनाशौचभेदः । अत्र खननादिसंस्कारभेदेनाशौचव्यवस्था दर्शिता संग्रहे— १५
“ चौलात्परं भवेद्वाहो नाम्नः प्राक् खननं परम् । दाहो वा खननं दन्तात्परं त्यागः स वा स तद् ॥
“ दाहेऽहः खनने सद्यो दंतोत्पत्तेरधःपरम् । खननेऽहस्यहं दाहे त्यागे च व्यहमिष्यते ” ॥ इति ।
चौलात् व्यब्दाद्वा परं मृतस्य दाह एव संस्कारः । नाम्न एकादशाहाद्वा प्राद्यमृतस्य खननमेव संस्कारः ।
एकादशाहात्पश्चाद्वात्तजननात्पूर्वं खननं वा दाहो वा विकल्पेन स्यात् । दंतजननात्पश्चमासाद्वा परं
मृतस्य खननं दाहः त्यागो वा संस्कारः । तत्र दंतोत्पत्तेरवर्द्धमृतस्य दाहे सपिंडानामाहः अहो- २०
रात्रमाशौचम् । अत्र खनने सद्यःशौचम् । दंतोत्पत्तेः परं तु खननपक्षे अहोरात्रम् । दाहपक्षे
त्यागपक्षे च व्यहमधं भवतीत्यर्थः ।

अत्र विष्णुः (२२।२६-२८)—“ अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव । नास्याग्निसंस्कारो
नोदकक्रिया च । दंतजाते त्वकृतचौले त्वहोत्रेण ” इति ।

चंद्रिकायाम्—

२५

“ श्रीणां तु पतितो गर्भः सद्यो जातो मृतोऽथ वा । अजातदंतो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतैस्तथा ॥

“ वस्त्राद्विभूषितं कृत्वा न्युपत्व्यः स तु काष्ठवत् । खनित्वा तु शनैर्भूमौ सद्यःशौचं विधीयते ॥

“ जातदंतं मृतं खात्वा चरेदेकाहमेव तु ” ॥ अंगिराः—

“ अनुजातस्य तावत्स्यादाशौचं संस्थितस्य तु । यावत्स्नानं न कुर्वन्ति सचेलं बांधवा बहिः ” ॥ इति ।

अनुजातो जातदंताद्वालतरः । अनुत्पन्नदंतं इत्यर्थः । जमदग्निः—

३०

“ यो नामकरणात्पूर्वं पञ्चत्वमुपगच्छति । गर्त एवोपगुह्यैनं स्नानाच्छुध्यन्ति गोत्रिणः ॥

“ नामक्रियाया ऊर्ध्वं तु बाले यदि भवेन्मृतः । सद्यःशौचं सपिंडानां भूमौ निखनने कृते ॥

“ दहेद्वा काष्ठवद्वालं क्षिपेदेकाहमेव तु ।

“ चूडीकृतेऽकृते वाऽपि जातदंतो मृतो यदि । आ त्रिवर्षानु दहने त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

“ खनने नैशिकी शुद्धिः सपिंडानां विधीयते ” ॥ इति ।

यत्तु यमवचनम्—

“ अदंतजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा । सपिंडानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम् ” ॥ इति ।

यदप्याश्वलायनवचनम्—“अदंतजाते पर्यति चैकरात्रम्” इति । पर्यते मृते । यदपि देवरातवचनम्-

५ “ नाम्नो दंतोद्भास्त्राच्चौलादुपनीतेरधः क्रमात् । सद्यःशौचमहस्त्र्यहो नियताग्न्युदकः परः ” ॥ इति

यदपि संग्रहवचनम्—“ प्राङ्मानमकरणात्सद्य एकाहो दंतजन्मनः ” इति । दंतोत्पत्तेः

पूर्वमेकाहाशौचविधायकमेतादृशं वचनं दाहनविषयमिति स्मृतिरत्नेऽभिहितम् ।

नन्वत्राग्निसंस्कारं निषेधति पराशारः (३।१६)

“ अजातदंता ये बाला ये च गर्भाद्विनिसृताः । न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ” ॥ इति ।

१० मनुरापि (५।६७-६९)—

“ ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बाधवा बहिः । अलंकृत्य शुचौ भूमौ अस्थिसंचयनाद्वते ॥

“ नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकक्रिया । अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपयेऽयहेव तु ॥

“ नांत्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया ” इति । ऊनद्विवार्षिकं अप्राप्ततृतीयवयसं निदध्युः

निखनेयुः । अलंकृत्य शवं प्रक्षालय वस्त्रादिभिरलंकृत्य बहिर्ग्रामादस्थिसंचयनाद्वते अस्थिसमूह-

१५ वर्जितायां भूमौ । न केवलमूनद्विवार्षिकस्य निखननमेव संस्कारः किंतु त्यागोऽपीत्याह—‘अरण्ये

काष्ठवत्’ इति । त्यागपक्षे त्यहं क्षपयेत् । त्यहमाशौचवान्भवेदिति यावत् । त्यागे उदकक्रियाऽपि न

कर्तव्येत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा. १-२)—

“ ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निखनेनोदकं ततः । आ श्मशानादनुवज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृत्तः ॥

“ यमसूक्तं तथा गाथां जपद्विलोकिकाग्निना । स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत् ” ॥ इति ।

२० ऊने अपरिपूर्णे द्वे वर्षे यस्यासावूनद्विवार्षिकः । प्रेतं निखनेद्भूमाववटं सात्वा दक्षिणाशिरसं निक्षिप्य

पांसुलोष्टादिभिः प्रच्छादयेत् । नोदकं ततः । न दहेदित्यर्थः । अग्निसंस्कारोदकक्रिययोः समनियत-

त्वं उदकनिषेधे दाहस्यापि निषेधः । स च प्रेतो घृतेनाभ्यज्य यमगाथां गायद्विर्निधातव्यः ।

“ ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं घृताक्तं निखनेद्भुवि । यमगाथां गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन् ” ॥ इति

यमस्मरणात् । ऊनद्विवार्षिकादितरः पूर्णद्विवर्षे यो मृतः असौ स्मशानपर्यंतं ज्ञातिभिः सपिंडैः

२५ समनोदकैश्चानुवज्यः अनुगतव्यः । अस्मादेव वचनाद्भूनद्विवार्षिकस्यानुगमनमनियतमिति गम्यते ।

अनुगम्य च ‘परेयुवांसम्’ इत्यादि षड्हृत्यं यमसूक्तं यमगाथां ‘योऽस्य कौष्ठ्य जगत्’ इति तिस्रः

ऋचस्य जपद्विलोकिकाग्निना संस्कृताग्निना दग्धव्यः । उपेतश्चेत्तस्याहिताग्नेरावृता दाहप्रक्रियया पात्र-

योजनादिरहितया स्वगृह्यादिप्रसिद्धया लौकिकाग्निनैव दग्धव्य इत्यर्थः । कर्मप्रदीपिकाद्वाम्—

“ कन्याबालकयोरुर्ध्वं त्रयोविंशतिमासतः । उपोषणं तु कर्तव्यं तत्पूर्वं खननं तयोः ” ॥

३० उपोषणं दहनमित्यर्थः । एवं चाग्निसंस्कारस्योनद्विवर्षमरणे निषिद्धत्वात् कथं दहननिबन्धन-

मेकाहाशौचमिति चेत्त । उक्तपराशारादिवचनानां नियताग्निसंस्कारनिषेधपरत्वात् । अतः आग्नि-

संस्कारोदकदाननिषेधो नामकरणात्प्रागेव नित्यः । नोर्ध्वम् । यतो निषेधानंतरमेव नामकरणा-

दंतजननाद्वा ऊर्ध्वमग्निसंस्कारमुदकदानं चानुजानाति मनुः (५-६९)—“ जातदंतस्य वा

कुर्यान्नाग्नि वाऽपि कृते सति ” इति ।

¹ ख-नापिकार्योदकक्रिया ।

लोकाक्षिरपीति—

“ तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचौलानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ” ॥ इति । “ चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ” ॥ (२।३५) इति मन्वादिविहितकाले कृतचौलस्य सर्वस्य मरणे नियमेनाग्न्युदकदानं तूष्णीं कार्यम् । अन्यत्रापि नामकरणादूर्ध्वमकृतचौलेपीच्छया प्रेताभ्युदयकामनया द्वयमग्न्युदकात्मकं तूष्णीं कार्यं न नियमेनेति चंद्रिकादौ व्याख्यातम् । अन्ये तु प्रथमेऽब्दे कृतचूडस्योनद्विवार्षिकस्य मृतस्याग्निदानमुदकदानं च तूष्णीममंत्रकं कुर्यात् । अन्यत्रापि तृतीयादिवर्षेऽप्यकृतचूडेच्छया द्वयं तूष्णीं कुर्यादित्याचक्षते । एवं च त्रिवर्षादिकृतचौलस्य एकर्चविधिना संस्कारः । स च वक्ष्यते । अजातदंतस्यापि चूडाकरणे त्रिरात्राशौचमाह पराशारः—

“ जातदंतेऽनुजाते वा कृतचूडे च संस्थिते । अग्निसंस्करणे तेषां त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ” ॥ इति १० जाता दंता यस्यासौ दंतजातः । अनुजातः अनुत्पन्नदंत इत्यर्थः । षड्ब्रिंशन्मते—

“ यदप्यजातदंतः स्यात्कृतचूडस्तु संस्थितः । तथापि दाहयेदेनं व्यहं चाशौचमिष्यते ” ॥ प्रथमसंवत्सरचूडामिश्रायेण काश्यपोऽपि—“ बालानामदंतजातानां त्रिरात्रम् ” इति ।

अंगिरा:—

“ विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्षेभूते शुद्धिस्तु नैशिकी । निर्वृत्तचूडके तस्मिन् त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ” ॥ इति । १५

वसिष्ठः (४।३४) “ ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिंडाभां त्रिरात्रम् ” इति । षडशीतौ—

“ द्वितीये प्रथमे वाऽब्दे चौलं यदि कृतं तदा । चौलप्रभृति सर्वेषां गोत्रिणां त्रिदिनं मतम् ” ॥ इति ।

माधवीये—

“ अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि दह्यते । आशौचं ब्राह्मणानां तु त्रिरात्रं तत्र विद्यते ” ॥

चंद्रिकायाम्—“ अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि दह्यते । आतिमोहाभिमूतैस्तु देशसाधनमाचरन् ॥ २०

“ आशौचं ब्राह्मणानां तु त्रिरात्रं तत्र विद्यते ” ॥ देशसाधनमाचरन् स्वदेशाचारामाचरद्विरित्यर्थः । विभक्तिव्यत्ययः । मोहः स्नेहः । जातदंतस्याकृतचूडस्य दाहपक्षे अंगिरसाऽपि विशेषो दर्शितः—

“ यदप्यकृतचूडो वै जातदंतस्तु संस्थितः । दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं व्यहमाचरेत् ” ॥

वसिष्ठोऽपि (४।३४)—“ ऊनद्विवर्षगर्भपतने सपिंडानां त्रिरात्रमाशौचं सद्यःशौचमिति गौतमः ” इति । अग्निसंस्कारे सद्यःशौचमग्निहोत्रानुष्ठावृविषयम् ॥ २५

खननप्रभृत्याशौचम् । मृतस्य शिशोः यदा दिनान्तरे खननं दाहः त्यागो वा क्रियते तदा मृताहाद्येव सद्योहस्त्यहकल्पना खननादिसंस्कारोत्तरकालं वेति संदेहे निर्णय उक्तः संग्रहे—

“ मृतस्य तु यदा दाहस्त्यागो वा खननं शिशोः । तदा तद्विवसाद्येव सद्योहस्त्यहकल्पना ” ॥ इति ।

एतच्च खनित्वा शनकैर्मूर्मौ अरण्ये काष्ठवन्त्यक्त्वा दाहयित्वा तथाप्येनमिति लोकाक्षिमन्वंगिरसां वचनैः त्वाप्रत्ययेन खननाद्यनंतरमेव सद्यःशौचादिविधानादवगम्यते ।

इदं खननादिवसाद्याशौचं उपनयनपर्यंतं बालमणे वेदितव्यमित्येके । अन्ये तु—चौलात्पूर्वकालसंस्कारविषयं तत्रैव त्वाप्रत्ययश्रवणादित्याहुः ।

ननु दिनांतरे बालसंस्कारे पूर्वेद्युराशौचाभावे कर्मानुष्ठानप्रसंगः इति चेन्मैवम् । “ सूतकं तु प्रवक्ष्यामि मृतिजन्मनिमित्तकम् ” इति आशौचस्य मरणोत्पत्तिशिष्टत्वादेवं च मरणाद्याशौचस्य सत्त्वेऽपि खननाद्युत्तरकालमेव सद्यःशौचाद्यनुष्ठानमिति न विरोधः । ‘खात्वा सद्यः शुचिर्भवेत्’ इति ३५

समानकर्तृत्वस्मरणात् । सननसंकारकर्तुः पितृप्रातृव्यतिरिक्तज्ञातेमातुलादेरपि सद्यःशौचमेव । आग्निसंस्कारे त्यागेऽपि कर्तुः पितृप्रातृज्ञात्यादेस्ततदाशौचमेव । प्रेतक्रियाकरणे असपिंडस्य सद्यः-शुद्धिः । अत्र सर्वत्र सूतके दशाहात्परं बालमृतौ पित्रोर्भातृतृणां च सदा दशाहमधं भवति ।

“बाले मृते सपिंडानां सद्यःशौचं विधीयते । दशाहेनैव दंपत्योः सोदराणां तथैव च” ॥ इति ५ व्याघ्रपादस्मरणात् । अत्र सोदरशब्दोऽसोदरस्याप्युपलक्षकः । तथा पैँगगृह्णे—“गर्भस्थे प्रेते मातुरेव स्यादाशौचं जात उभयोः । कृते नाम्नि सोदराणां भिन्नोदराणामप्येवम्” इति । अखंडादर्शो च—“ज्ञातीनां स्नानमेव बालमरणे मातापितृसोदरभिन्नोदराणामपि दशाहमधं भवति” इति । दशकेऽपि—“जातमरणे पित्रोर्दशाहं सदा भ्रातुर्दशाहं परम्” । इति तद्वाख्याने विशेषः । भ्राताऽत्र सोदरः । स एव मुख्यः । तस्य नामकरणात्परं बालमृतौ दशाहमधं १० भवतीति । बृहस्पतिस्तु—

“जातमात्रे मृते चापि दशाहात्पितरौ शुची । कृते नाम्नि सनाभीनां दशरात्रमधं भवेत् ॥

“भिन्नोदराणां भ्रातृतृणां जातदंते मृते त्वप्यम् । दशाहं कृतचौले तु दत्तादीनां विधीयते” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३८)—

“त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमुच्यते । ऊनद्विवर्षं उभयोः सूतकं मातुरेव हि” ॥ इति ।

१५ ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोरेव मातापित्रोर्दशाहमाशौचं न सर्वेषां सपिंडानाम् । तेषां तु “आ दंतजन्मनः सद्यः” इत्युक्ताशौचमित्यर्थः । स्मृत्यंतरे—

“कृतचौडस्य विप्रस्य आ त्रिवर्षोपनायनात् । आशौचं तु त्रिरात्रं स्यात्पित्रोश्चैव तु सर्वदा” ॥ सर्वदेति यावदशाहमित्यर्थः । केचिच्चित्तु—

“बाले मृते सपिंडानां सद्यःशौचं विधीयते । दशाहेनैव दंपत्योः सोदराणां तथैव च” ॥ इति २० व्याघ्रवचनं नाभिच्छेदनादूर्ध्वं मृतबालविषयम् । सूतकानंतरमृतस्य बालस्य मातृपितृसोदराणां त्रिरात्रमाशौचमिति वदन्ति । यथा विज्ञानेश्वरः—“यत्तु काश्यपवचनम्”—“बालानाम-दंतजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिः” इति तन्मातापितृविषयम् । “बैजिकादपि संबंधादनुरुद्ध्यादधं त्यहम्” इति जनकोपाधिकतया त्रिरात्रस्मरणात्” इति । आश्वलायनोऽपि—“आँ दंतजाते च” इति । त्रिरात्रमित्यनुवर्तते चांद्रिकायाम् । यत्तु पैठिनासिनोक्तम् “अकृतचूडानां त्रिरात्रम्” इति २५ तन्मातापितृविषयम् । “ऊनद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोरेव नेतरेषाम्” इति स्मरणात् । अस्यायमर्थः ऊनद्विवर्षे प्रेते निखनने च कृते मातापित्रोरेव त्रिरात्रमाशौचम् । नेतरेषां सपिंडानां तेषामेकरात्राभिधानादिति । स्मृतिरत्नेऽपि—“बालानामदंतजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिः” इति कात्यायनवचनं मातापितृविषयम् । अत एव मनुः (५।६।२)—

“बैजिकादभिसंबंधादनुरुद्ध्यादधं त्यहम्” इति ॥ षडशीतौ—

३० “यत्रोपनयनात्पूर्वं पुत्रं प्रेतत्वमृच्छति । आशौचं त्रिदिनं तत्र मातापित्रोः समं तदा” ॥ स्मृत्यर्थसारेऽपि—

“अनुपनीतमरणे मातापित्रोर्दशाहमाशौचपक्षो न दृश्यते” इति । अत्र यथास्वदेशाचारं व्यवस्था ।

अनुपनीतमरणाशौचम् । अनुपनीतमरणाशौचे त्रिभागादूर्ध्वं स्पर्शमाह देवलः—

“स्वाशौचकालाद्विजेयं स्पर्शनं तु त्रिभागशः । शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितम्” ॥ इति ।

एतच्चानुपनीतप्रयाणनिमित्तक्रांताशौचे वेदितव्यमिति विज्ञानेश्वरेणोक्तम् (पृ. १७३ पं. २०) ।

स्मृत्यर्थसारेऽपि—“अनुपनीतमरणाशौचे वर्णः स्वाशौचकाले त्रिभागादूर्ध्वं स्पृश्याः । अनुपनीतमरणश्रुतावतीताशौचं नास्ति । स्नानमेव । अनुपनीतमरणे समानोदकानामाशौचं नास्ति । इदं वयःप्रयुक्ताशौचं सर्ववर्णसमम्” इति । तथा चांगिराः—

“अविशेषेण वर्णनामर्वाक् संसारकर्मणः । त्रिरात्रं तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्नो विधीयते” ॥ ५

द्याग्रोऽपि—“तुल्यं वयसि सर्वेषाम्” इति । वयसि षण्मासादिरूपे यत् सद्यःशौचादिविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णनां तुल्यमविशिष्टमित्यर्थः । अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १८२ पं. १२)—

“यथा पिंडोदकदानविधिः सर्ववर्णसाधारणः यथा बालसमानोदकशौचविधिः “अंतराजन्ममरण” इति सञ्चिपाताशौचविधिश्च यद्वच्च “गर्भस्त्रावे मासतुल्या” इति स्नावाशौचविधिः “प्रोषिते कालशेषः स्यादशेषे ऋहमेव तु” इति विदेशस्थाशौचविधिश्च सर्ववर्णसाधारणः १० तथा वयोवस्थानिमित्तमप्याशौचं साधारणमेव भवितुमर्हति । अत एव

“क्षत्रे षड्भिः कृते चौले वैश्ये नवभिरुच्यते । ऊर्ध्वं त्रिवर्षाच्छूद्रे तु द्वादशाहो विधीयते” ॥ तथा

“यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं संप्रटृश्यते । तत्र शूद्रे द्वादशीहं षण्णव क्षत्रवैश्ययोः” ॥ इति ऋष्यशूङ्गादिवचनानि विगीतबुध्या अनाद्रियमाणैर्धीरेश्वरविश्वरूपमेधातिथिप्रभृतिराचार्यरयमेव साधारणपक्षोऽगीकृतः” । इति । १५

नामकरणादिनिवन्धनाशौचक्रमः । एतच्च बालमरणाशौचं नामकरणादिसंस्कारनिवन्धनं कालनिवन्धनं च संस्कारावलंबेन कालावलंबेन च सद्यःशौचादिस्मरणात् । उक्तं च संग्रहे—

“कृते नामादिसंस्कारे प्राप्तकालेऽपि चाकृते । स्वकाले संस्कृते प्रेते यथा तद्विहाप्यघम्” ॥ इति ।

“दशम्यामुत्थितायां स्नातायां पुत्रस्य नाम दधाति । जन्मनोऽधि षष्ठे मासि जन्मनोऽधि तृतीये वर्षे चौलं गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत” इत्यादि स्वस्वगृह्योक्तकालेषु नामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनेषु २० कृतेषु दशम्यां नामकरणं षष्ठेऽन्नप्राशनं जातेषु दंतेषु वा ॥

“चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्” ॥ पंचमे वा व्रतक्षमे इत्यादिवैकल्पिकवचनानुरोधेन स्वगृह्योक्तकालात्पूर्वमेव नामादिषु कृतेषु च स्वगृह्यप्राप्तकाले दैवान्नामादिसंस्कारे अकृते च सति स्वकाले स्वगृह्यविहितकाले एकादशाहादौ नामादिभिः संस्कृते बाले प्रेते यथा ज्ञातीनामधं भवति तथैव स्वकालात्पूर्वकालकृतसंस्कारे प्राप्तकाला- २५ कृतसंस्कारे च बाले मृतेऽपि ज्ञातीनामधमित्यर्थः ।

खननादिसंस्कारव्यवस्था । अव्रेयं व्यवस्था—नामकरणात्पूर्वं शिशुमरणे निखननमेव नानुगमनाग्न्यदकदानादि । ज्ञातीनां सचैलस्नानाच्छुद्धिः । तत उर्ध्वं दंतजननात्पूर्वं मरणे निखननं तूष्णीं दहनं वा खननपक्षे सद्यःशुद्धिः । दहनपक्षे उदकदानादितूष्णीं पित्रा दर्भवर्जे कार्यम् । “आग्निना संस्कृतस्योक्ता पिंडानोदकक्रिया” इति वचनात् । ‘अकृतचौलस्य दर्भमंत्रवर्जम्’ इत्यखंडादृश- ३० वचनाच्च । अनुगमनं कृताकृतं सपिंडानामेकाहः दहनं च शवं संस्नाप्यालंकृत्य ज्येष्ठपूर्वं स्मशानं नीत्वा लौकिकाग्निना तूष्णीं कुर्यात् ।

लौकिकेष्वनादेयाग्नयः । स च चंडालाद्यग्निव्यतिरिक्तो ग्राह्यः

“चंडालाग्निमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् । पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचितः” ॥ इति देवलस्मरणात् । अजातदंतस्य चूडाकरणे दहनं त्रिरात्राशौचं च तूष्णीमुदकदानादि । ३५

दंतजननात्प्रष्ठमासाद्वा परं मृतस्य खननं दाहस्त्यागो वा संस्कारः । खननं तु शवं प्रक्षाल्य गोप्तृते-
नाभ्यज्यालंकृत्य ग्रामाद्विः इमशानादन्यत्र नीत्वा अस्थिरहितशुद्धभूम्यामवटं कृत्वा यमगाथां
यमसूक्तं च जपद्विः प्रणवेन कार्यम्

“ शुचौ देशेऽवटं खात्वा दर्भैः प्रच्छाय सर्वशः । घृताभ्यक्तं मृतं तत्र प्रणवेन विनिक्षिपेत् ॥
५ “मृतजाते तु निखनेऽद्भूमौ प्रणववर्जितम्” इति स्मरणात् । अत्रानुगमनं कृताकृतं नोदकदानादि ।
अत्रैकरात्रमाशौचम् । दाहश्च लौकिकाभिना तूष्णीं कार्यः । उदकं पिंडानं च दिनत्रयं दर्भवर्ज्य
तूष्णीं कार्यम् । त्यागपक्षे पूर्ववदलंकृत्य ग्रामाद्विः शुद्धदेशे अरण्यादौ त्यक्त्वा स्नातव्यं नात्रो-
दकदानादि । “ नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ” इति त्यागे खनने च तन्निषेधात् ।
अत्र दाहे त्यागे च दिनत्रयमाशौचम् । जातदंतस्याकृतचूडस्य मरणे तूष्णीं दाह एव संस्कारः ।
१० तूष्णीमेव त्रिरात्रमुदकं पिंडानम् । “ पितुम्भिरात्रमाशौचं सपिंडाना आचौलात्खननसंस्कार एव
शिष्टाचारानुगुणः । चौलात् त्रिवर्षाद्वा परं पंचमवर्षपर्यंतं कृतचौलस्याकृतचौलस्य वा मरणे यमगाथां
यमसूक्तं च जपद्विस्तूष्णीमभिसंस्कारः कार्यः । लौकिक एव तुषाभिरत्र ग्राह्यः । “ ब्रह्मचारी
कपालाभिस्तुषाभिर्बालकन्ययोः ” इति स्मरणात् । ज्ञातिभिरनुगमनं कार्यम् । नात्र घृतप्राशनाभि-
स्पर्शादीतरेषामपि ।

१५ “ अनूचानं क्रतुश्रेष्ठमनुपेतमनायकम् । अनुगम्य विनाज्याग्री द्विजः स्नानेन शुध्यते ” ॥ इति
स्मरणात्—कृतचूडस्याकृतचूडस्य वा तृतीयवर्षे ज्ञातिभिरप्युदकं दातव्यम् । “ उदकदानं सपिंडैः
कृतजटस्य ” इति (१४।३१) गौतमस्मरणात्—कृतर्थवर्षमारभ्य कृतचौलस्याकृतचौलस्य
वा ज्ञातिभिर्मन्त्रवर्ज्य व्यहमुदकं दातव्यं दर्भमन्त्रवर्जनं पिंडं च दद्यात् ।

“ उदकं पिंडानं च व्यहं स्यानु त्रिवर्षतः । दशाहं पिंडानं स्यादष्टमाब्दात्परं स्मृतम् ॥
२० “ प्रेतपिंडं बहिर्द्यादर्भमन्त्रं विवर्जितम् ” ॥ इति स्मरणात्—“ पंचमवर्षमारभ्यास्थिसंचयनं
अमन्त्रकं कार्यम् । “ दाहाद्येवोदकं पिण्डं पञ्चमादस्थिसंचयः ” इति स्मृतेः ।

“ मृतं दग्ध्वा त्रिरात्रेण त्रिवर्षादुदकं बलिम् । पञ्चमाद्यस्थिचयनं श्राद्धं कुर्याच्चतुर्दिनम् ” ॥ इति
कात्यायनस्मृतेश्च । गौतमस्य विशेषमाह—

“ पंचमाद्वत्सरादर्वाकृ मृतयोर्बालकन्ययोः । अस्थिसंचयनं तूष्णीं कुर्यादित्याह गौतमः ” । इति ।
२५ पंचमवर्षपर्यंतमन्त्रकं एवाभिसंस्कारः ।

“ तूष्णीमथोदकं कुर्याच्चूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ” ॥ इति
लोकाभिस्मरणात् । षष्ठवर्षमारभ्य उपनयनपर्यंतमेकर्चविधिना संस्कृत्य तिलोदकपिंडाननव-
श्राद्धघोडशश्राद्धानि मन्त्रवर्ज्यं तंत्रत एव कुर्यात् । उपनयनात्पितृमेधविधिना संस्कृत्य मन्त्र-
वत्कुर्यात् । अष्टमात्परं शांतिकर्म च कुर्यात् ।

३० “ अष्टमात्परमेवास्य दृष्टस्थापनपूर्वकम् । उदकं पिंडानं च कुर्यात्प्रेतस्य शान्तये ॥
“ दर्भस्तब्दे ततः पूर्वं सर्वं कर्म समाचरेत् । त्रिवर्षादुदकं पिंडं श्राद्धं तं पंचमात्परम् ॥
“ अष्टमात्सकलं ग्राह्यं सपिंडीकरणं विना ॥

“ सप्तमात् द्वादशादूर्ध्वं गृहस्थब्रह्मचारिणोः । सपिंडीकरणं कुर्याज्जि प्रागिति यमोदितम् ॥
“ त्रिवत्सरात्परं नग्नच्छादनश्राद्धमाचरेत् । अष्टमाद्वत्सरादूर्ध्वं नवश्राद्धानि घोडशा ॥
३५ “ मृतं दग्ध्वा त्रिरात्रेण त्रिवर्षादुदकं बलिम् । अब्दादेवाष्टमादूर्ध्वमेकोद्दिष्टानि घोडशा ॥

“ सप्तमाद्वात्सरादर्वाग्मृतयोर्बालकन्ययोः । पिंडोदकं त्रिरात्रेण हेकरात्रेण संकटे ॥

“ त्रीन् पिंडान्प्रथमे दद्यात् द्वितीये चतुरस्तथा । त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽन्हि बालानां पिंडकल्पना ॥

“ शिशोस्त्रिवत्सरादूर्ध्वमुदकं पंचसप्ततिः । त्रिवर्षादुदकं पिंडं सर्वेषां तर्पणं भवेत् ॥

“ त्रिरात्रं पिंडदशकं त्रिंशाद्वात्तिलोदकम् । आदितस्त्रिदिने कार्यं बालानां क्षुद्ररीयसी ॥

“ द्वादशाद्वात्सरादर्वाक्ष्यौगंडमरणे सति । सपिंडीकरणं न स्यादेकोद्दिष्टादि कारयेत् ” ॥

इत्यादीनि वचनानि द्रष्टव्यानि । पौगंडः पंचमवर्षाधिको बालः । अत्र विशेषमाहापस्तंबः—

“ अनुपेतान्कन्याश्च पुनर्दहनमंत्रेणैव दहेयुः ” इति । पूर्णद्विवर्षमारम्य उपनयनपर्यंतं बालमरणे एकर्चविधिना संस्कुर्युरित्यर्थः । संचयनेऽपि विशेषमाह स एव—

“ वृतीयेऽन्हि नवं कुंभमादाय दहनं ब्रजेत् । जलेन पयसा चैव संप्रोक्ष्यास्थीन्यमंत्रतः ॥

“ तानि कुंभे समोऽप्याथ पयसा पूरयेद्वघटम् । ‘इदं त’ इति मंत्रेण घटं कुर्यात्सुरक्षितम् ” ॥ इति । १०

‘इदं त एकम्’ इत्येकर्चा । मंजर्यामपि—

“ त्रिवर्षादि दहेदेनमेकर्चावतबंधनात् । ‘अस्मात्त्वम्’ इति मंत्रेण स्नात्वा दद्याज्जलाञ्जलिम् ” ॥

शौनकोऽपि—

“ एकर्चविधिना कुर्याद्दग्धवांच्छौनकोऽब्रवीत् । अस्मात्त्वमिति मंत्रेण सर्वमंत्रो न विद्यते ” ॥

स्मृत्यंतरेऽपि—

१५

“ त्रयोविंशातिमासात्तु मृतयोर्बालकन्ययोः । एकर्चा दहनं त्वस्थिपंचमात्परमवतात् ॥

“ तुषाग्निना दहेत्प्रेतमस्मात्त्वमितिमंत्रतः । कुर्यात्संचयनं त्वस्थि चैकर्चावतबन्धनात् ” ॥

अन्यत्रापि—

“ पुंसां व्रतविधेः पूर्वं दानात्पूर्वं स्त्रिया अपि । अज्ञातगोत्रनाश्वां च पौगंडानां व्रतात्परम् ॥

“ राष्ट्रक्षेभे च सर्वेषां पुनर्दीहनिवृत्तये । एकर्चविधिसंस्कारं भगवांच्छौनकोऽब्रवीत् ” ॥ इति । २०

बोधायनोऽपि—“ बालान् मृतान्द्वित्रिवर्षाद्यतीतान्यज्ञोपवीतस्य विधेः पुरस्तात् ॥

“ अमंत्रकं चौलविधिं विधाय मंत्रेण संस्कारविधिंऽप्रदद्यात् ” ॥ इति ।

चौलप्रभृत्युपनयनपर्यंतं सपिंडानामाशौचं त्रिरात्रम् ।

“ द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां तु षड्बिंदिकः । आशौचं त्यहमेव स्यात्स्वजात्युक्तमतः परम् ” ॥ इति

स्मरणात् । नामकरणप्रभृत्युपनयनपर्यंतं बालमरणे मातापित्रोभ्रातृतृणां च दशाहमाशौचम् । २५

त्रिरात्रं वा देशाचारानुसारेण द्रष्टव्यम् । दशाहमाशौचपक्षे अष्टमादिदिनत्रये पिंडोदकसमापनम् ।

“ कन्याज्ञलकुमारेभ्यस्त्यहं पिंडोदकक्रियाः । कुर्याद्दशाहमाशौचं वर्तते नात्र संशयः ॥

“ कन्याबालकुमाराणामष्टमादिदिनत्रये । पिंडोदके च निर्वर्त्य द्वादशे बलिमाचरेत् ” ॥ इति

स्मरणात् । बलिं नारायणं बलिम् ।

“ तथा बालस्य कन्यायाः षट्स्य पतितस्य च । नारायणबलिः कार्यो ह्यन्येषां मोक्षकांशिणाम् ” ॥ इति ३०

व्यासस्मृतेः । अयं च नारायणबलिश्वतुर्थवर्षमारम्य कर्तव्यः । यदाह बोधायनः—“ त्रिवर्षादुदकं

पिंडं चतुर्थादुदकं बलिम् ” इति ।

यत्तु गौतमवचनं—“ मृतं दग्धवा त्रिरात्रेण त्रिवर्षादुदकं बलिम् ” इति अत्र बलिशब्देन पिंड-
बलिरुच्यते । अन्ये तु बालमरणे सर्वत्र नारायणबलिमाचराति । ‘मृतं दग्धवा त्रिरात्रेण’ इति

दाहसमनंतरं यत् त्रिरात्रेण समापनमुक्तं तत्पितृभ्रातृव्यतिरिक्तसंस्कृत्वज्ञातिविषयम् । पितृभ्रातृणां दशाहमाशौचिनामष्टमादिदिनत्रयेण समापनस्योक्तवात् ।

“दाहयित्वा तथा प्येनमाशौचं उयहमाचरेत् । त्रिरात्रमावतादेशादाहादिभ्यहमाशौचम्” इत्याद्यंगिरोयाज्ञवल्क्यादिवचनैर्ज्ञतीनां त्रिरात्राशौचविधानात् । यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिंडं च दद्युः । ५ “पूर्वज्ञे वाऽपराह्ने वा तोयमाशौचगामीभिः । संस्कृत्वं बलिर्देयः स हि प्रेतस्य बांधवः” ॥ इति विष्णुसंवर्त्तादिभिः यावदाशौचं पिंडोदकविधानात् । दाहकर्तुर्ज्ञतिस्त्रिरात्रेण समापनं दाहादित्रिरात्रमेवाशौचम् । यत्तु कैश्चिदुक्तम्

“दशाहं सोदकज्ञात्योः त्रिरात्रं योनिबंधुषु । विजातिषु शवोक्तं स्यात्प्रेतनिर्हरणे कृते” ॥ इत्यत्र प्रेतनिर्हरणाभावेऽपि पिंडदानां दशाहसिद्धेः पुनरपि जातिग्रहणमनुपनीतनिर्हरणे दशाह-१० सिद्ध्यर्थमिति न तत्र संग्रहकारवचने प्रमाणमस्ति । यदपि तेन प्रमाणमुपन्यस्तं मनुवचनम् (५।६३)—

“रजन्याऽन्हैव चैकेन त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः । शवस्पैर्णे विशुद्धयंति उयहात्तूदकदायिनः” ॥ इति नात्रानुपनीताशौचं प्रकृतम् । किंतर्हि (५।५९)—

“दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते । अर्वाङ् संचयनादस्थां उयाहमेकाहमेव वा” ॥ इति १५ गुणाशौचमेव प्रकृतम् । मानवे च विवरणे श्लोकद्वयं च व्याख्यातम्—“दशाहं निर्गुणेऽप्यसपिंडेषु अस्थामा संचयनाच्च इति चतुरहोपलक्षणम् । ‘चतुर्थेऽन्हि संचयनम्’ इति वचनात् । चतुरहं गुणवत्सु इत्यर्थः । उयहं गुणवत्तरेषु एकाहं गुणवत्तमेषु ‘रजन्याऽन्हैव चैकेन’ इत्यहोरात्रस्य निर्देशः । ‘त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः’ इति नवरात्रस्य दशभिरहोरात्रैरिति यावत् । शवस्य स्पर्शश्चेत् गुणवत्तमा अपि सपिंडा दशाहेन शुद्धयंति । उदकदायिनः समानोदकास्त्रिरात्रेण शुद्धयंति इत्यर्थ” इति २० एवं चानुपनीतिदाहे कर्तुर्ज्ञतिस्त्रिरात्रमाशौचम् । असपिंडस्य तु उदकपिंडादिग्रेतकियाया अकरणे सद्यःशुद्धिः । “असपिंडद्विजं प्रेतं विप्रो निर्हत्य बंधुवत् । अनदन्त्रब्रह्मन्हैव न च तस्मिन्गृहे वसेत्” ॥ इति प्रेतगृहवासातदन्त्रभोजनाभावे उपनीतासपिंडनिर्हरेऽपि भनुना दिनमात्रविधानात् (५।१० १-२) ।

इत्यलुपनीतमरणाशौचम् ॥

अथ कन्यामरणाशौचम् । तत्रापस्तंबः—

२५ “अचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते । एकाहं चूडितायां तु दत्तायां उयहमिष्यते” ॥ इति । मरीचिः—“चूडायाः करणे सद्यःशौचं प्राक् दानादेकाहं दत्तानां प्राक्परिणयात् उयहम्” ॥ इति । व्यासोऽपि—

“आजन्मनस्तु चौलांतं कन्या यदि विपद्यते । सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः” ॥

“ततो वाग्दानपर्यंतं यावदेकाहमेव हि । ततःपरं प्रवृत्तायां त्रिरात्रमिति निश्चयः” ॥

३० “वाक्प्रदाने कृते त्वत्र ज्ञेयं चोभयतस्यहम् । पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि” ॥

“स्यात्स्वजात्युक्तमाशौचं सूतके मृतके तथा” ॥ इति । ततो वाग्दानपर्यंतमित्यादेर्थश्चन्द्रिकायामुक्तः—“ततः तस्माच्चौलाद्वाग्दानपर्यंतं कन्याविपत्तौ यावदेकाहं अहोरात्रं यावत्तावदाशौचम् । ततः परं वाग्दानादूर्ध्वं विवाहोत्कर्षविषये वाग्दत्तावस्थयैव प्रवृद्धायां अधिकवयस्यपि

त्रिरात्रमेवेति निश्चयः । वागदाने कृते विवाहे चाकृते यत्र कन्या विपथते तत्र उभयतः पक्षत्रयस्य दिनत्रयं ततो विवाहाद्वार्धं दत्तानां सम्यकप्रतिपादितानां मरणे अपत्यजनने वा केवलं भर्तृपक्षस्य स्वजात्युकं दशाहमाशौचं स्यात् । विवाहोत्कर्षवच्चूडाकरणवागदानयोरुत्कर्षे आ चौलात्सवः आ वागदानादेकाहमेवेति निश्चयः न्यायसाम्यादिति ।

अन्ये तु—चौलस्य कालोपलक्षणत्वादप्राप्तवृतीयवर्षायाः कन्याया मरणे सव्यःशौचम् । ५ वृतीयवर्षमारभ्य कृतचूडाया अकृतचूडाया वा मरणे आ वागदानादेकाहम् । अकृतेऽपि वागदाने गर्भाष्टमाब्दात्रागेकाहम् । ततोऽप्यकृते दाने अष्टमवर्षप्रभृति कन्यासपिंडानां त्रिरात्रमाशौचं भवति । दानशब्दस्य कालोपलक्षणत्वात् । ‘अष्टवर्षा भवेद्दौरी’ ।

“गौरीं वा वरयेत्कन्यां व्यष्टवर्षोष्टवर्षा वा । विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते” ॥
इत्यादिवचनैः प्रदानं प्रत्यष्टमवर्षस्यैव मुख्यकालत्वावगमात् । यद्यप्यत्र दानमुपलक्षणं तथापि साक्षात् । १० दानक्रियायां निर्वृत्तायामेव वरपक्षस्यैतदधं भवति । अन्यथा वरपक्षस्यासंभवात् । अतोऽष्टमवर्ष-प्रभृत्यकृते दाने पितृपक्षस्य कन्यासपिंडस्य त्रिरात्रशौचमित्याहुः ।

त्रिरात्रमित्यस्य दृष्टे रजस्यपवादमाह शंखः—

“पितृवेशमनि या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता । तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि शाम्यति” ॥ इति स्वजात्युकदशाहादिकालादर्वाक् कदाचिदपि न शाम्यतीत्यर्थः । वागदत्ताया रजोदर्शने पितृवेशमनि । १५ या नारी रजः पश्यतीत्यादिवचनोक्तं द्रष्टव्यमिति चंद्रिकाधामुक्तम् । संग्रहे—

“आ चौलात्सव आ दानान्निशोर्ध्वं त्वा विवाहतः । उद्यहं कन्यामृतौ जातिष्वधं पूर्णमृतद्वेत् ॥

“त्रिरात्रं वरतद्वजात्योर्दत्तानूढामृतावधम् । पूर्णं भ्रातुश्च पित्रोश्च कन्याबालमृतौ सदा” ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे—“कन्यामरणे त्रिपुरुषविषयज्ञातीनामाचौलकरणादा चौलकालादा स्नानेन शुद्धिः ।

स्त्रीषु सापिंडेचं त्रिपुरुषमेव । अप्रत्तासु ततो वागदानादर्वागेकाहमाशौचं ततो विवाहादर्वाक्प्रति- २० पक्षेऽपि त्रिपुरुषपर्यंत त्रिरात्रं वागदानाभावे विवाहनिश्चयावधिरित्येके” इति । स्मृत्यंतरे च—

“दत्ताऽनूढा च कन्या या संस्कार्या भर्तृगोत्रतः । उभयोर्वशयोश्चैव त्रिरात्रमघमिष्यते” ॥

वारिपूर्वं वाचा दत्ता अनूढा च या कन्या तस्या मृतौ वंशद्वयस्य त्रिरात्रशौचमित्यर्थः ।

तथा मरीचिः—

“वारिपूर्वं प्रदत्ता या या नैव प्रतिपादिता । असंस्कृता सा विजेया त्रिरात्रमुभयोः समम्” ॥ इति । २५

मनुः—(५।७।)

“स्त्रीणामसंस्कृतानां तु उद्यहाच्छुद्धयंति बांधवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्धयंति च सनाभयः” ॥ इति ।

बांधवा वरसपिंडाः पितृपक्षीयास्त्रिपुरुषपर्यंताः कन्यासपिंडाश्च त्रिरात्रेण शुद्धयंति । सनाभयः सोदराः ।

ते मातापित्रोप्युपलक्षणार्थः । अतो मातापितृसोदरास्तु यथोक्तेन कालेन शुद्धयंतीत्यर्थः ।

“कन्याबालकुमारेभ्यस्त्रियहं पिंडोदकक्रियाः । कुर्यादशाहमाशौचं वर्तते नात्र संशयः” ॥ इति स्मृतेः । ३०

पितृभ्रातृणां कन्यामृतौ दशाहमाशौचमित्याहुः । अपरे तु—

“प्रत्ताप्रत्तासु योषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च । मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि” ॥ इति ।

कार्णाजिनिस्मरणात् ॥

“अप्रत्तायां मृतायां तु कन्यायां च त्रिरात्रकम् । आशौचं बांधवानां तु पित्रादीनां प्रकीर्तिम्” ॥ इति

मार्कंडेयस्मरणञ्च त्रिरात्रमित्याहुः । यथादेशाचारमत्र व्यवस्था ।

३५

कन्यायाः खननादिसंस्कारो बालवदेव द्रष्टव्यः । उदकादिकमपि तद्वदेव । अत्र गौतमः (१४।३१-३२) — “उद्कदानं सपिंडैः कृतचूडस्य । तत्त्वीणां चैके प्रत्तानाम्” इति । अस्यार्थः तदुदकदानं स्त्रीणां कृतचौलानां च कर्तव्यम् । एके मन्यन्ते प्रत्तानामेव स्त्रीणामुदकदानं भर्तृपक्षे अप्रत्तानां तु नैवोदकदानमिति ।

५ बोधायनोऽपि—

“अप्रत्तासु च कन्यासु प्रत्तास्वेकेह कुर्वते । लोकसंग्रहणार्थं हि तदमंत्राः स्त्रियो मताः” ॥ इति ।

ऊनद्विवर्षाया ऊढायाः संस्कारक्रमः । खननादिविकल्पोऽनूढाविषय एव । ऊढासु तृतीयवर्षात्प्रागपि दाह एव

“त्रिवर्षात्प्रागविवाहेऽपि मरणं याति कन्यका । निखनेद्वा क्षिपेद्वाऽपि पुनःसंस्कारमर्हति” ॥ इति

१० स्मरणात् । खननत्यागयोः संस्कारत्वेऽपि पुनर्विवानाद्वाह एव संस्कार इति केचिद्याचक्षते । अपरे तु खनित्वा पुनरुत्थाप्य द्वेदिति । तथा च स्मर्यते—

“ऊनद्विवर्षादर्वाक्तु ऊढायाः खननं भवेत् । उत्थाप्य संदहेत्पश्चात्सापिंड्यं तं समाचरेत् ॥

“ऊनद्विवर्षकन्यायाः पाणिग्रहणकर्मणि । खनित्वा निक्षिपेद्यामं पुनः संस्कर्तुमर्हति” ॥ इति च । सपिंडीकरणांतं च कर्म कर्तव्यम् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे

१५ “अष्टमाद्वत्सराद्वर्धं गृहस्थब्रह्मचारिणोः । सपिंडीकरणं कुर्यान्न प्रागिति यमोदितम् ॥

“द्वादशाब्दादथाप्यर्वाक् गृहस्थस्य सपिंडनम् । तथोढायाश्च कर्तव्यं द्वादशात्परमन्यथा” ॥

अन्यथा अनूढाया इति द्वादशाब्दात्परं सपिंडनमित्यर्थः । मार्कंडेयः—

“स्त्रीणामुपनयनस्थाने विवाहः परिकीर्तिः । सर्वा एव क्रियाः कार्यास्तत ऊर्ध्वं समंत्रकाः” ॥

“उद्वाहितानां नाशौचं पितृपक्षे विधीयते” । पितृगोत्रतः पिंडाशौचनिवृत्तौ हेतुमाह पैठिनस्तिः—

२० “दत्ता कन्या पैत्रै भवति” इति । ऊढा कन्या भर्तृगोत्रै भवतीत्यर्थः ।

“एकत्वं सा गता भर्तुः पिंडे गोत्रे च सूतके” इति स्मरणात् ।

स्वगृहे पुत्रीप्रसवादिनिमित्ताशौचम् । अत्र विशेषमाह विष्णुः (२२।३१-३२) — “स्त्रीणां विवाहः संस्कारः संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे । तत्प्रसवमरणे चेत्पितृपक्षगृहे भवेतां तदैक-रात्रं त्रिरात्रं वा” इति । स्वगृहे प्रसवे मरणे वा पितृव्यादिबांधवानामेकरात्रं पित्रोस्त्रिरात्रमित्यर्थः ।

२५ तथा च व्यासः—

“दत्ता नारी पितुर्गृहे सूयेताथ भ्रियेत वा । तद्वंधुर्वर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिः” ॥ इति ।

अत्र जनकग्रहणं जनन्याः सोदरभ्रातृणां च प्रदर्शनार्थं तेन पितृगृहे प्रसवे मातापितृस्तेदरभ्रातृणां त्रिरात्रं तत्रैव प्रसवे पितृव्यमातुलादिबन्धुनामेकरात्रमिति च चंद्रिकायां व्याख्यातम् ॥

भारद्वाजोऽपि—

३० “बंधूनां मातुलादीनां प्रसूतिर्मरणं गृहे । तेषामेकाहमाशौचं पितुस्तु ऋहमेव च” ॥ इति ।

दीपिकायाम्—

“पितृगृहे मृतायां तु प्रत्तायां द्वुहितर्यपि । सूतिकायां च ऋहं पित्रोस्तसुतानां दिनं भवेत् ॥

“पितृगृहे भवेदेवं दिनमन्यत्र नेष्यते । स्ववेशमनि मृतायां तु तत्पित्रोस्तु ऋहं भवेत् ॥

“तदभावे तत्सुतानामेकस्मिन्भवने यदि” । इति ।

बडशीतौ— “यत्र तद्वाहिता कन्या पितृगृहे प्रमीयते । पित्रोऽस्त्रिदिनमन्येषां चाहरित्येक उच्चिरे ॥

“ पितुर्गेहादतोऽन्यत्र यदि पुत्री प्रमीयते । पक्षिणी तत्र पित्रोस्तु नान्येषामिति निश्चयः ॥

“एवं ब्रातृगृहे यत्र भगिनी वा विपद्यते । ब्रातुस्त्रिदिनमाशौचं ब्रातृव्याणां तु नैव हि”॥ इति ।

संग्रहे—

“ बंधुष्वहस्यहं पित्रोरुद्धा तत्तद्वृहे यदि । प्रसूताऽन्यगृहे सूता मृता वा तस्य नास्त्वयम् ” ॥ इति । ५
अन्यगृह इति अन्यस्य गृहे अन्या यदि सूता मृता वा तस्यान्यस्याद्यं नास्तीत्यर्थः ।

शंखः— “ गृहे मृतासु दत्तासु प्रसूतासु ज्यहं तथा ” इति । स्मृत्यंतरे विशेषः—

“ यदि कन्या पितुर्गृहे पुमांसं जनयेत्तदा । त्रिरात्रं सूतकं पित्रोः कन्यामृतौ तु पक्षिणी ” ॥ इति ।

अत्र चंद्रिकायाम्— “ मातापित्रोः स्वगृहे जनने मरणे वा त्रिरात्रं गृहांतरेऽपि मरणे त्रिरात्रं प्रसवे तु पित्रोरपि नास्त्याशौचं कारणाभावात्स्वगृहप्रसूतिनिबंधनत्वात् त्रिरात्राशौचस्य ” ॥ इति । १०
अत्र केचित्प्रसवार्थमर्थदाने सति अन्यगृहे पुत्रीप्रसवेऽपि पितुर्गृहमनुष्टेयमिति लोकाचारानुसारेण वदंति । बंधुव्यतिरिक्तस्यान्यस्य गृहे कस्याश्चित्प्रसवे मरणे वा तस्यान्यस्य तद्गृहस्यापि नाशौचम् ।

“ श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ” ॥ इति
मनुना (५।८०) श्रोत्रियाश्रोत्रियपुरुषोल्लेखेनैव गृहवासिङ्गननमरणाशौचस्मरणात् । नैव स्त्री- १५
मृताविदं किञ्चिदिति च स्त्रीमरणे उपसंपन्नाशौचस्य निषेधात् ।

“ द्रव्याणि स्वामिसंबंधात्तद्ये त्वशुचीनि वै । स्वामिशुध्यैव शुध्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्यपि ” ॥ इति
स्मृत्या पुरुषस्याशौचसंभवे स्वामिसंबंधद्वारा तद्गृहद्रव्यकर्मणां दुष्टत्वात् । अतः स्वामिन
आशौचाभावे तद्गृहस्यापि नाशौचम् । यन्तु स्मर्यते—

“ न तावच्छुध्यते भूमिः यावत्तस्यादनिर्दिशम् । न तत्र कर्म कुर्वीत पितृदैवादिकं कचित् ” ॥ इति २०
तत्प्रेतक्रियाकरणे वेदितव्यम् ।

“ दहनांतं गृहाशौचं यत्र पिंडोदकक्रिया । दशरात्रमिति ज्ञेयं प्रेतस्तत्रैव तिष्ठति ” ॥ इति
स्मरणात् । अस्त्वेवं मृतिविषये । प्रसवे अन्यस्य गृहस्य वा कथं सूतकाभाव इति चेन्मैवम् ।
गरीयसोऽपि शावाशौचस्याभावोक्त्या सूतकाभावस्य कैमुत्यसिद्धेः । तत्सद्गावे प्रमाणाभावाच्च ।
न हि कचिदपि बंधुव्यतिरिक्तान्यस्य गृहस्य वा शौचप्रतिपादकं प्रमाणं दृश्यते । अतः स्वामिन २५
आशौचे सति तद्वहे दैवपित्र्यादिकं कर्म न कार्यम् । गृहस्वामिन आशौचाभावेऽपि तत्र प्रेत-
क्रियाकरणे दैवपित्र्यादि कर्म न कर्तव्यम् । गृहस्वामिन आशौचाभावे तत्र प्रेतकार्यस्याकरणेन
प्रसवमरणानेमित्तमाशौचं गृहस्येति निर्णयः ।

अथोपनीताशौचम् । तत्र याज्ञवल्क्यः (प्रा. २३)—

“ त्रिरात्रमा व्रतादेशाद्वशरात्रमतः परम् ” ॥ इति । व्रतादेश उपनयनम् । ततः गर्भसप्तमा- ३०
द्वद्वाद्वा परं बाल्ये यौवने वार्धके वा मरणे दशरात्रमाशौचं भवतीत्यर्थः । तथा दीपिकायाम्—
“ अनुपेत उपेते वा मृते गर्भाष्टमे समे । ब्राह्मणानां सपिंडानां दशरात्रमधं भवेत् ” ॥ अस्मिन्विषये
मनुरपि (५।५९)—“ दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते ” इति । एतच्च ब्राह्मणविषयम् ।

१ क्ष-त्रपवने । २ क्ष-नस्मृताविदे ।

“शुद्धेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूपतिः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति” ॥ (५।८२) इति तेनैवोक्तत्वात् । पारस्करश्च—“उपनीतस्य पूर्णाघम्” ॥ इति । यतु याज्ञवल्क्येनोक्तम् (प्रा. १८)—“निरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते” इति तत्र त्रिरात्रमित्येतत्समानोदक-विषयम् ।

५ एवमेव बृहस्पतिः—

“दशाहेन सपिंडास्तु शुद्धयन्ति प्रेतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्याश्च स्नात्वा शुद्धयन्ति गोत्रजाः” ॥ इति सकुल्याः समानोदकाः । सपिंडादीनां भेदः पूर्वमेवोक्तः । जाबालिरपि “अयहं समानोदकानां गोत्रजानामहः स्मृतम्” इति । अतः सपिंडानां सप्तप्रपुरुषावधिकानामविशेषेण दशरात्रं समानोदकानां तु त्रिरात्रम् । यत्पुनः शंखवचनम्—

१० “चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पणिशाः पुंसि पञ्चमे । षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे त्वहरेव तु” ॥ इति तद्विगीतत्वादनादरणीयम् । यद्यप्यविगीतं तथापि मधुपर्कांगपश्वालभवल्लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्टेयम् ॥ “अस्वार्थं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु” इति मनुस्मरणात् । न च सप्तमे प्रत्यासन्ने सपिंडे एकाहो विप्रकृष्टाष्टमादिषु समानोदकेषु अयह इति युक्तम्” इति विज्ञानेश्वरेणोक्तम् (पृ. १७३ पं. ५—१०)—यदपि मनुनोक्तम् (५।५९)—

१५ “दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते । अर्वाक् संचयनादस्त्रां अयहमेकाहमेव वा” ॥ इति । तत “कुसूलधान्यको वा स्यात्कुंभीधान्यक एव वा । अयहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा” ॥ इति । तत्प्रतिपादितचतुर्विधगृहस्थाभिप्रायमिति विज्ञानेश्वरेणोक्तम्—पराशरोऽपि (३।५—६)—

“एकाहाच्छुद्धयते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । अयहात्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशमिदिनैः ॥ “जन्मकर्मपरिभ्रष्टः संध्योपासनवर्जितः । नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्” ॥ इति । २० अग्निशब्देनाहवनीयादयो गृह्यन्ते । अयमाशौचसंकोचो बहुतरसपिण्डस्य संकुचितवृत्तेः प्रतिग्रहादौ द्रष्टव्यः । एवं च सत्येकाहविधानमश्वस्तनिकविषयं अयहविधानं अयहिकविषयम् । असंकुचितवृत्तेस्तु दशाहमिति व्यवस्था । अग्निवेदसमान्वितत्वमश्वस्तनिकस्यैकाहाशौचाविधिः स्तुत्यर्थः । जन्मकर्मपरिभ्रष्टः गर्भाधानादिसंस्काररहितः संध्योपासनादिनित्यनैमित्तिकान्यकुर्वाणः । अत एवासौ नामधारकविप्रो भवति । तस्यापि दशाहमेवाशौचमिति माधवीये व्याख्यातम् ।

२५ उक्तार्थाभिप्रायेणैव बृहस्पतिरपि—

“त्रिरात्रेण विशुद्ध्येत विप्रो वेदाग्निसंयुतः । पञ्चाहेनाग्निहीनास्तु दशाहात् ब्राह्मणब्रुवः” ॥

पितामहोऽपि—

“एतत् ज्ञात्वा तु मेधावी जपं होमं करोति यः । न भवेत्सूतकं तस्य मृतकं च न विद्यते” ॥ एतद्वायत्रीयाथार्थ्यम् । दक्षोऽपि—

३० “ग्रंथार्थतो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् । सकल्पं सरहस्यं च क्रियावांशेन सूतकम्” ॥

देवलोऽपि—

“चत्वार्यधीतवेदानामहान्याशौचमिष्यते । वेदाग्नियुक्तविप्रस्य अयहमाशौचमिष्यते” ॥

“एताभ्यां श्रुतयुक्तस्य दिनमेकं विधीयते । एतैः साकं कर्मयुक्तः सद्यः शुचिरसंशयः” ॥

“अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अदृत्वा च तथा द्विजः । एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत्” ॥ इति । स्मृत्यर्थसारे—“दशाहस्थाने त्रिरात्रपक्षिण्येकाहसद्यःशौचपराणि वाक्यान्यापद्विषयाणि योज्यानि । समानोदकविषयात्म सकुंचिताशौचकल्पाः पक्षिण्येकाहसद्यःशौचरूपा आपद्विषयाः” इति । एवमादिकोऽघसंकोचो युगांतरविषय इति स्मृतिरत्ने । तथा च हारीतः—

“दशाह एव विप्रस्य सपिंडमरणे सति । कल्पांतराणि कुर्वाणः कलौ व्यामोहकिल्बिषी” ॥ इति । ५
चंद्रिकायामपि—

“वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः । वृत्तः स्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथा ॥

“एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि सर्वाणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः” ॥ इति । अतो गुणवतो निर्गुणस्यापि सपिंडस्य दशाहमेवाशौचं समानोदकस्य व्यहमिति विवेकः । ब्रह्मचारिणः सद्यःशौचम् । ब्रह्मचर्योत्तरकालं कृतसमावर्तनस्याशौचमाह मनुः (५।८७) १०
“आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” ॥ इति । आदिष्टं व्रतं समावर्तनं तदानादिष्टी ब्रह्मचारी व्रतस्थब्रह्मचर्यस्य आ समापनात् पित्रादिव्यतिरिक्तस्य नोदकं कुर्यात्पित्रादिनिहरि कुर्यादेव ।

“आचार्य स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् । निर्हत्य तु व्रती प्रेतं न प्रेतेन वियुज्यते ॥

“मातामहं मातुलं च तत्पत्न्यौ चानपत्यके । प्रतिसंस्कुरुते यस्तु व्रतलोपो न तस्य हि ॥ १५

“ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्पिंडनिर्वापिणं पितुः । तावत्कालं तदाशौचं ततः स्नात्वा विशुद्ध्यति ॥

“आचार्यपित्रुपाध्यायान् निर्हत्यापि व्रती व्रती । संकटान्नं च नाश्रीयान्नं च तैः सह संवसेत् ॥

“दहनादिसपिंडयंतं ब्रह्मचारी करोति चेत् । अन्यत्र मातापित्रोः स्यादुपनीय पुनर्वर्ती ॥

“आचार्य स्वमुपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा । मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥

“कृत्वा पतति यत्तस्मात्प्रेतान्नं नात्र भक्षयेत् । अन्यत्र भोजनं कुर्यान्नं च तैः सह संविशेत् ॥ २०

“एकाहमशुचिर्मूल्वा द्वितीयेऽहनि शुद्ध्यति” ॥ इति मनुभृगुयाज्ञवल्क्यादिस्मरणात् । ‘समाप्ते

तूदकं कृत्वा’ इति समाप्ते ब्रह्मचर्ये कृतसमावर्तनस्य सपिंडमरणे सति त्रिरात्रमाशौचं भवेदित्यर्थः ।

तथा भानवे व्याख्याने स्मृतिरत्ने च समाप्ते ब्रह्मचर्ये कृतसमावर्तनस्याकृतविवाहस्यायं त्रिरात्रविधिरिति । एवं च “अनाश्रमी न तिषेन्नु दिनमेकमपि द्विजः” इति वचने सत्यपि

“त्रिरात्राशौचविधायकविशेषवचनेन त्रिरात्राशौचोदकदानानंतरमेवोद्वाह” इति युक्तम् । २५

विज्ञानेश्वरीये विशेषः । ब्रह्मचर्योत्तरकालं पूर्वमृतानां सपिंडानामुकदानमाशौचं कुर्यादेव ।

यथा मनुः (५।८७) ।

“आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं दत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” ॥

आदिष्टीति ब्रह्मचर्यस्य “अपोशानकर्म कुरु मा दिवा स्वाप्सीः” इत्यादि व्रतादेशयोग्यो ब्रह्म-

चार्युच्यते । आचार्यः पुनरेव मन्यते आदिष्टीति प्रकांतप्रायश्चित्तः कथ्यते तस्यैवायमुदकदानादि- ३०

निषेधः प्रायश्चित्तरूपव्रतसमाप्त्युत्तरकालमुदकदानाद्याशौचविधिरिति । दृशकटीकायां तु

कृच्छ्रचांद्रायणवेदपारायणब्रह्मचार्यविवाहयज्ञादिपरिसमाप्तिर्यदा आशौचकालमध्ये स्यात्तदा शेषा-

शौचमनुष्ठेयम् । यस्याशौचकालादूर्ध्वं परिसमाप्तिः स्यात्तदा मरणविषये अतिक्रान्ताशौचमनुष्ठेयम् ।

अत्र मनुः ‘आदिष्टी नोदकं कुर्यात्’ इत्यादि व्रतमस्यादिष्टमित्यादिष्टी व्रती ब्रह्मचारी । स-

क्लिक्लिक्षितानामप्युपलक्षणार्थः । अत्र ‘ समाप्ते तूदकं कृत्वा ’ इत्येतत् “ आतिक्रांते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ” इत्यस्यानुवादकम् । अतो ब्रतिनां जातिमरणे सति संवत्सराद्वध्वं ब्रत-समाप्तिश्चेत्सद्यः शौचमेवेति । शतकेऽपि—

“ कृच्छ्रगदीनां समाप्तिश्चेदघे शिष्टाहमिष्यते । तद्वहिश्चेत्यहादि स्यादित्याह भगवान्मनुः ” ॥ इति ।
५ तद्वास्याने आदिशब्देन वेदपारायणप्रायश्चित्तब्रतादीनामुपसंग्रहः । एतेषां समाप्तिर्यद्यगमध्ये स्यात्तदा शिष्टाहविधिर्भवति । तत्परं चेत्समाप्तिः तदा “ त्रिरात्रं त्रिषु मासेषु ” इत्युक्तविधिः स्यात्, तथाह मनुः (५।८७)—

“ आदिष्टी नोदकं कुर्यादा ब्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ” ॥ इति ।
१० त्रिरात्रमिति पाक्षिण्यादेरप्युपलक्षणम् । कृच्छ्रब्रतादिकमस्यादिष्टमित्यादिष्टी ब्रती ब्रह्मचारी च ।
१० ब्रह्मचर्यव्रतस्याप्यादिष्टत्वात् । अतः ब्रतसमाप्तिपर्यंतमादिष्टी उद्कमाशौचं च न कुर्याद्वत्सरमध्ये तत्समाप्तौ व्यहायाशौचमुद्कदानं च कुर्यात्तत्परं उद्कमात्रमेव ।

“ सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्तोदकं शुचिः ” इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति । एवं च अघमध्ये ब्रह्मचर्यसमाप्तौ शिष्टाहविधिः । अघातपरं वत्सरमध्ये ब्रह्मचर्यसमाप्तौ व्यहपक्षिण्यहो-रात्रविधिरुदकं च वत्सरात्परं तत्समाप्तौ उद्कमात्रमेवेति विज्ञानेश्वरादिभिरुक्तम् । एतच्च
१५ शिष्टाचारविस्त्रद्धम् । न हि विवाहात्पूर्वं व्यहमाशौचमुद्कं चानुतिष्ठन्ति । अतः “ समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ” इति कृतसमान्तर्नस्याकृतविवाहस्यायमपूर्वस्त्रिरात्रविधिरिति यदुक्तं तदेव युक्तमित्याहुः ।

अनौरसपुत्रजननायाशौचम् । अनौरसपुत्रजननायाशौचमाह विष्णुः—(२२।४२)

“ अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च । त्रिरात्रेण भवेच्छुद्धिरेकाहं तु सपिंडतः ॥

२० “ परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ” ॥ इति । अनौरसाः क्षेत्रजादयः ।

तानाह मनुः (९।१५९—१६०)—

“ औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बांधवास्तु षट् ॥

“ कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंजातश्च शूद्रश्च षडदायाद्बांधवाः ” ॥ इति ।

एतेषु क्षेत्रजादिषु जातेषु मृतेषु च दत्तादिषु मृतेषु द्विविधयोरपि पित्रोस्त्रिरात्रेण शुद्धिः । उभयविध-

२५ ज्ञात्योरेकाहाच्छुद्धिः । परो वर्तमानभर्तुरन्यः पूर्वो भर्ता यस्याः सा परपूर्वा पुनर्भूरिति यावत् ।

परपूर्वभार्यामरणे पूर्वपरयोर्भर्त्रोस्त्रिरात्रं उभयविधसपिंडानामहोरात्रमाशौचमित्यर्थः । तथा च हारीतः-

“ परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च । मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तु सपिंडतः ” इति । कृतकः

पुत्रो जन्मव्यतिरिक्तैः कारणैर्जातिं दत्तादिः । वाक्यार्थस्तु मातामहे मृते दौहित्रस्य त्रिरात्रं परपूर्व-

मरणे भर्त्रोस्त्रिरात्रं कृतकपुत्रमरणे प्रतिग्रहीत्रादिरूपपितृस्त्रिरात्रं तत्सपिंडानामहोरात्राशौचमिति ।

३० स्वैरिणीभर्तृणामपि त्रिरात्रमाह व्यासः—

“ परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च । त्रिरात्रं स्यात्तथाचार्ये स्वभार्यस्वन्यगासु च ” ॥ इति ।

शंखोऽपि—

“ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । परपूर्वासु च स्वासु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ” ॥ इति ।

मरीचिः—“ मृतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः । एकाहस्तु सपिंडानां त्रिरात्रं यत्र वै पितृः ” ॥ इति ।

३५ जनकपितृरपि त्रिरात्रमाह मनुः (५।६३)—

“ वैजिकादपि संबंधादनुरुद्ध्यादधं व्यहम् ” । इति । अनुपनीतक्षेत्रजादिविषये प्रजापातिः—

“ अत्याहतेषु दारेषु परनारीसु तेषु च । गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः त्रिरात्रेणैव तत्पिता ” ॥ इति ।

भिन्नपितृकसोदरविषये मरीचिः—

“ मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोचरौ । एकाहं सूतके प्रोक्तं त्रिरात्रं मृतके तयोः ” ॥

संग्रहे—

“ जनने क्षेत्रजादीनां तत्पित्रोरुद्ध्यहमिष्यते । तत् ज्ञात्योर्दिनमेवेत्थमुपेतानां मृतौ न चेत् ॥

“ पित्रोरुद्ध्यहं तयोः सद्यरुद्ध्यहं तेषां पितृक्षये ” इति । क्षेत्रजादीनामुपेतानां मृतावित्थमेव पित्रोरुद्ध्यहं तत् ज्ञात्योर्दिनमित्युक्तमेव चेदनुपनीतानां मृतौ पित्रोरुद्ध्यहं तयोः तत् ज्ञात्याः सद्यःशौचं । पित्रोः क्षये क्षेत्रजदत्तादीनामपि व्यहमित्यर्थः । तत्रैव—

“ पराश्रिताया भार्याया मृतौ पत्योस्त्रिरात्रकम् । तत्पक्षयोर्दिनं तस्यारुद्ध्यहं भर्त्रोश्च संस्थितौ ” ॥ इति । १०
याज्ञवल्क्यस्तु (प्रा. २५)—“ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ” इति ।

अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १८३ पं. २४)—“ अहरित्यनुर्वर्तते । अनौरसाः क्षेत्रजदत्ताद्यः । तेषु जातेषु उपरतेषु वा पित्रोरहोरात्रमाशौचम् । भार्यास्वन्यगतासु अन्यं प्रतिलोमव्यतिरिक्तमाश्रितासु अतीतासु चाहोरात्रमेव । न पुनः सत्यपि सापिंडिचे दशरात्रम् । प्रतिलोमाश्रितासु त्वाशौचाभाव एव । “ पाखण्ड्यनाश्रितस्तेन भर्तृच्छ्यः कामगाश्च याः ” इत्यनेन प्रतिषेधात् ” ।

विष्णवाद्युक्तत्रिरात्रस्य याज्ञवल्क्योक्तैकरात्रस्य च संनिधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्था । यदा पितुस्त्रिरात्रं तदा सपिंडानामेकरात्रम् । अन्यथा सद्यःशौचम् । “ एकाहस्तु सपिंडानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ” इति मरीचिस्मरणात् ” इति ।

दत्तविषये । एवं च दत्तस्य मरणे जनयितृप्रतिग्रहीतृस्त्रपित्रोस्त्रिरात्रमाशौचं द्वयोरपि ज्ञात्योरेकरात्रम् । पित्रोद्विविधयोर्मरणे दत्तस्य त्रिरात्रम् । उभयविधज्ञातिमरणे चैकरात्रमिति २० स्थितम् । एतत् द्विगोत्रकदत्तविषयमित्येके । उपनयनानन्तरं दत्तो द्विगोत्रकः । तथा च स्मर्यते— “ जनकस्य तु गोत्रेण उपनीतो द्विगोत्रकः ” । स्मृत्यंतरेऽपि—

“ उपनेतुर्भजेत् गोत्रमसंप्रज्ञातगोत्रवान् । संप्रतिज्ञातगोत्रश्चेदुभयं दत्तपुत्रवत् ” ॥ इति ।

पैठीनसिरपि—“ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परिग्रहेणार्षेण जातास्ते संहतगोत्रा ब्रामुष्यायणा भवन्ति ” इति । उपनयनात्पूर्व दत्तस्य जनयितृगोत्राशौचसंबंधो नास्ति ।

तथा च मनुः (११४२)—

“ गोत्रादित्ये जनयितुर्न हरेत् दत्रिमः सुतः । गोत्ररिकथानुगः पिंडो व्यपैति ददतः स्वधा ” ॥

मरीचिरपि—

“ गोत्रांतरप्रविष्टानां दाय आशौचमेव च । ज्ञातित्वं च निवर्तेत तत्कूले सर्वमिष्यते ” ॥ इति ।

स्मृत्यंतरे—

“ गोत्रांतरप्रविष्टास्तु संस्कार्यास्तत्कुलेन तु । जननैव पितरो दानैव निवर्तिताः ॥

“ दत्तस्य परिवेत्तुत्वमाशौचं दाय एव च । गृहीतृगोत्रात् संग्राह्यं श्रौतं स्मार्तं तथैव च ” ॥ इति ।

एवं च उपनयनात्पूर्व दत्तस्य पितृत्रात्रज्ञातिमरणे दशाहमाशौचम् । दत्तमरणेऽपि तेषां दशाहमास्ति । अत एव प्रतिग्रहीतृमरणे दशाहमध्ये दशाग्निमेदशाहेनैव दत्तकर्तृकपिंडोदकसमापनं

स्मर्यते—

“ दशाहमध्ये यादि दर्श आपतेत् दद्युद्दशाहं तिलवारिपिंडम् ।

“ पुत्रीसुतो दत्तक औरसश्च शेषाः सुतास्तत्र समापयेयुः ” ॥ गालवोऽपि—

“ दौहित्रः पुत्रिकापुत्रो दत्तको ह्यौरसस्तथा । उदकं पिंडदानं च यथाकालं समाचरेत् ” ॥ इति ।

५ स्मृत्यंतरेऽपि—

“ यद्यमान्तर्दशाहे स्यादौरसो दत्तकृत्रिमौ । पिंडोदकं दशाहेऽन्हि दद्युरन्ये त्वमातिथौ ” ॥ इति । अन्यथा दशाहाशौचाभावे ‘ यावदाशौचमुदकम् ’ (१९।१३) इति विष्णुस्मरणेन त्रिरात्रेणैव सर्वदा समापनप्रसंगः । तथा कृतचौलभिन्नोदरभ्रातृमरणे दत्तस्य दशाहशौचमुक्तं लृहस्पतिना—

“ भिन्नोदराणां ब्रातृणां जातदंते मृते त्वधम् । दशाहं कृतचौले तु दत्तादीनां विधीयते ” ॥

१० इत्याहुः । अपरे तु “ दशाहमध्ये दर्शागमे दशाहेन समापनं । कृतचौलभ्रातृमरणे दत्तकस्य दहाशौचं च संस्कर्त्वविषयं अन्यथा त्यहम् ।

“ मातापित्रोः क्रियाः कुर्यादौरसो यदि पुत्रकः । कुलान्तरप्रविष्टानामाशौचं त्यहमेव तु ” ॥ इति स्मरणात्—अत्र सपिंडानामेकरात्रं “ एकाहस्तु सपिंडानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ” ॥ इति स्मरणादिति—जनयितुः पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे दत्त एव मातापित्रोर्मरणे दशाहमाशौचं दाहादि १५ सर्वं प्रेतपितृकृत्यं प्रत्यब्दं तन्मृताहे प्रावर्णं च कुर्यात् । पुत्रादिरहितसोदरभ्रातृमरणेऽपि स एव सर्वं कुर्यात् । “ पूर्वभ्रातुश्च पित्रोश्वार्तो कृत्यं स्वल्पं च दत्तके ” इति स्मरणात्—

“ दत्तस्य जनकापत्ये मृतेऽथ जनकेऽपि वा । संस्काराद्यस्तिलं कृत्वा दत्तो रिक्थमवाप्नुयात् ” ॥ इति स्मरणात् । जनयितुः पुत्रांतरसद्भावे तन्मरणे दत्तस्य त्यहमाशौचं दत्तमरणेऽपि त्रिरात्रमाशौचं “ वैजिकादपि संबंधाद्वनुरुद्धयादधं त्यहम् ” इति स्मरणात् ॥ “ न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयादा ” इति २० निषेधोलुंघनेन मोहवशाज्येष्ठपुत्रस्य दाने पुत्रांतरसद्भावेऽपि ज्येष्ठ एव दत्तो जनयितुर्दशाहादि सर्वं कुर्यादिति त्रिकांडयामुक्तम् । तथा च पारस्करः—

“ दत्तोऽपि न त्यजेत्पित्रं धनं गोत्रं च सर्वदा । दत्तस्य तूभयत्रापि संबंधं मनुरब्रवीत् ” ॥ इति अयमेवोभयधनग्राही व्यामुष्यायण इति केचिदाहुः । पूर्वोक्तरीत्या उपनयनान्तरं दत्त इत्यन्ये इति । तदन्येषां पितृव्यतिरिक्तानां सपिंडानां च तत्स्नानमपि नास्तीत्यर्थः । स्मृत्यर्थसारे तु—

२५ “ देशांतरादर्वाग्देशमृतो स्वाशौचकालाद्वृद्धं श्रुतायां तदेशं विंशतियोजनादिकं त्रेधा विभज्याद्ये च स्वामिसमीपे भागे त्रिरात्रम् । ततो दूरभागे पक्षिणी ततो दूरभागे त्वेकाहम् । एवं देशं पर्यालोच्य यत्राल्पाशौचं तदेव ग्राह्यम् । अत्राघाहानि न वर्धयेत् ”

“ न वर्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ” इति (५।८३) मनुस्मरणात् । लघुकल्पसंभवे गुरुकल्पाश्रयेणाघवानधानि न वर्द्धयेत् । लघुकल्पमाश्रितोऽपि वैतानाग्निषु क्रियाः प्रत्यूहेन्न ३० विहन्यादिति मनुवचनार्थः । देशांतरलक्षणमुक्तम् । “ देशांतरस्थे मृते स्वाशौचकालाद्वृद्धं श्रुते सपिंडानां सच्चेलस्नानं न त्रिरात्रात् ” इति । तथा च पराशारः (३।१४)—

“ देशांतरे मृतः कश्चित्सगोत्रः श्रूयते यदि । न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ” ॥ इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

“ देशांतरमृतिं श्रुत्वा क्लीबे वैस्तानसे यतौ । मृतो स्नानेन शुद्ध्यन्ति गर्भस्त्रावे च गोत्रिणः ” ॥ इति ।

अत्र विज्ञानेश्वरः—“यस्तु नवादिव्यवहिते देशांतरे मृतः तत्सपिंडानां दशाहादूर्ध्वं मासत्रया-दर्वागपि सद्यशौचम्” इति । षडशीतौ—

“ज्ञातेर्मृतौ यदाशौचं दशाहात्तु बहिः श्रुतौ । एकदेश इदं प्रोक्तं स्नात्वा देशांतरे शुचिः”॥ इति ।
देशांतरलक्षणमाह बृहस्पतिः—

“महानद्यंतरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः । वाचो यत्र विभिन्नंते तदेशांतरमुच्यते ॥ ५

“देशांतरं वदन्त्यन्ये षष्ठियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वदन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च”॥ इति ।

योजनलक्षणं माधवीयेऽभिहितम्—

“तिर्यग्यवोदरा ह्यष्टावूर्ध्वा वा वीहयस्त्रयः । प्रमाणमंगुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशांगुला ॥

“वितस्तेद्विंगुणोऽरत्निस्तस्मात्किष्कुस्ततो धनुः । धनुःसहस्रे द्वे क्रोशश्वतुःक्रोशं तु योजनम्”॥ इति ।

स्मृत्यंतरे—

“भाषाभेदो महानद्या व्यवधानमथाद्रिणा । त्रिंशद्योजनभेदो वा प्रत्येकं देशभेदनम्”॥ इति ।

महानद्य उक्ता बृहस्पिरुणे—“गंगा यमुना गोदावरी तुंगभद्रा कावेरी चैता महानद्यः” इति ।

वामनपुराणेऽपि—

“गोदावरी भीमरथी कृष्णवेणी सरस्वती । तुंगभद्रा सुप्रयोगा सिंहा कावेरी रेविका ॥

“दुधोदा नलिनी रेवा वारिसीता बलस्वना । महा अपि महानद्यः सहूलाद्विनिर्गताः”॥ १५

महा अपीति परिगणिताभ्योऽन्या याः काश्चिद्विस्तारवत्यः ताऽपि महानद्य इत्यर्थः

एवं च महानद्या दक्षिणकूलमुत्तरकूलं च परस्परापेक्षया देशांतरं भवति । यथोक्तं बृहन्मनुना—

“देशनामनदीभेदो निकटे यत्र वै भवेत् । तेन देशांतरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयंभवा”॥ इति ।
देशनामानि अंगवंगकलिंगादीनि । नदीविशेषः महानदीति यावत् । एवमुक्तमतिक्रांतशौचं
मातापितृव्यतिरिक्तसपिंडविषयम् । मातापितृविषये तु सन्धिहितदेशे देशांतरे च दशरात्रमेव । २०
तत्र पैठीनसिः—

“पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्विनमारभ्य दशाहं सूतकं भवेत्”॥ इति ।

चंद्रिकायामिदं व्याख्यातम्—“श्रुतेत्यत्र तु उर्ध्वमिति शेषो द्रष्टव्यः । ततश्च दशरात्रमध्ये तु
वार्ताश्रवणे पुत्रस्यापि तच्छेषणैव न सपिंडांतरवच्छुद्धिः”॥ इति । षडशीतौ—

“देशकालादिभेदेऽपि मातापित्रोमृतिश्रुतौ । श्रवणादिदशाहं स्यान्निर्दशत्वमिति स्थितिः”॥ २५

स्मृत्यर्थसारे—“मातापितृमरणे दशाहादूर्ध्वं वत्सरादूर्ध्वमपि पुत्रः श्रुतदिवसमारभ्य दशाह-
माशौचं कुर्यादुकपिंडादि च । पत्न्या अपि दशाहम् । “दशाहं पुत्रभार्ययोः” इति पैठीनसि-
वचनात् । महागुरुमरणे ‘दूरदेशेऽप्यतीतेऽब्देऽप्यार्द्ववस्त्रोपवासिना’ तथैवाशौचादि कार्यम् । वत्सरेऽ-
तीते मातुः सपत्न्या मरणे पुत्रस्य त्रिरात्रम् । “सपत्न्योः परस्परं चैवम्” इति । स्मृत्यंतरे च—

“यत्रकुत्रस्थितः पुत्रः श्रुत्वा पितृविपर्ययम् । श्रुत्वा तद्विनमारभ्य दशाहं सूतकं भवेत्”॥ ३०

अन्यत्रापि—

“मुख्यकर्ता विदेशस्थो मातापित्रोमृतौ यदि । संवत्सरे व्यतीतेऽपि कुर्यात् प्रेतक्रियां पुनः”॥ इति ।

दृक्षः—

“महागुरुनिपाते तु आर्द्ववस्त्रोपवासिना । अतीतेऽब्देऽपि कर्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि”॥ इति ।

संवत्सराद्वृद्धमपि प्रेतकार्यमाशौचोदकदानादि कार्यमित्यर्थः । चंद्रिकायाम्—महागुरुनिपातः इत्यत्र महागुरुशब्देन माता चोच्यते । न पुनः पितैव ।

“द्वौ गुरु पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः । तयोर्गुरुः पिता तावन्माता गुरुतरा स्मृता” ॥ इति मातुरपि गौरवातिशयस्मरणादिति । विज्ञानेश्वरः (पृ. १८२ पं. २७-२८) — “यस्तु पिता पुत्रानुत्पाद्य ५ वेदार्थं प्राहयित्वा वृत्तिं च विद्याति तस्य महागुरुत्वादुपरमे द्वादशाहम्” इति । यत्तु स्मृत्यंतरम्— “पिता पितामहश्चैव ज्येष्ठश्च प्रपितामहः । यश्चोपनीय सकलं वेदमध्यापयेत् स च ॥

“महागुरव इत्येते पञ्च ग्रोक्ता मनीषिभिः” ॥ इति तत् पुत्रादीनां पञ्चानां अब्दाद्वृद्धमपि यथाविधि प्रेतकार्यं कर्तव्यमित्येवंपरं न पुनस्तेषामुपरमे द्वादशाहाशौचप्राप्त्यर्थम् । “दशमं पिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत्” इति स्मरणात् ।

१० “पितरि प्रोषिते प्रेते पुत्रो देशांतरे गतः । कृतक्रिये त्रिरात्रं स्यादशाहमकृतक्रिये” ॥ इति । यत्कृतक्रिये त्रिरात्रविधानं तत्कनिष्ठपुत्रविषयम् । ज्येष्ठस्य तु

‘कृतक्रियेऽपि पितरि दशाहं सूतकं भवेत् । दद्यात्तिलोदकं पिंडं सपिंडीकरणं पितुः’ ॥ इति दशाहविधानात् कृतस्यापि सपिंडीकरणस्य पुनःकरणविधानात् ज्येष्ठविषयत्वमस्यावगम्यते । मातृव्यतिरिक्तपितृपत्नीविषये विशेषमाह—

१५ “पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः । संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” ॥ इति । वरदराजीये—“प्रागद्वाज्जननीसमं दिश्चतु तत्प्रेतोदकादिक्रियाम्” । उक्तमात्रस्य ब्रामुष्यायणत्वाभिधानं “गोत्रांतरप्रविष्टानां दाय आशौचमेव च । ज्ञातित्वं च निवर्तन्ते” इत्यादिपूर्वोक्तमन्वादिवचनविरोधादुपेक्ष्यम् । स्मृत्यंतरे—

“दत्तस्य पुत्रजनने मरणे पूर्वगोत्रिणाम् । स्नानमात्रं सचेलं स्यान्नाशौचं विद्यते क्वचित्” ॥ इति ।

२० पुत्रपरिग्रहानन्तरमौरसपुत्रजनने कनिष्ठोऽप्यौरस एव पित्रादेद्विहादिकं कुर्यात् । “ओरसे तु समुत्पन्ने इत्तो ज्येष्ठो न चेष्यते । न्यूनोऽपि वयसा पित्रोः कुर्यादेवौरसः सुतः” ॥ इति स्मरणात् ।

विवाहितस्त्रीविषये पित्रादाशौचम् ।

पित्रोर्मरणे संस्कृतानां स्त्रीणामाशौचमाह मनुः—

२५ “पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् । त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः” ॥ इति । पित्रोर्मृतौ पुत्रीणामूढानां त्रिरात्रेण शुद्धिः । तासां च मृतौ पित्रोस्त्रिरात्रेणैव शुद्धिरित्येवकारार्थः । “त्रिरात्रेणैव तत्पिता” इति प्रजापतिस्मरणात् । “पुञ्यास्त्रिरात्रमाशौचं तत्र भोजने च कृते दशाहं भवति” इति भरद्वाजस्मरणाच्च व्यहविधानं संनिधावेव । “पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीक्षपयेत् निशाम्” । परोक्षे पक्षिणीविधानात् । संग्रहे—

३० “परोक्षे पक्षिणी नो चेष्यहं प्रेतान्नभोजने । दशरात्रं मृतौ पुञ्याः पित्रोश्वान्योन्यमित्यघम्” ॥ इति । दौहित्रमातामहाचार्यमातृष्वस्त्रादिविषयाशौचम् ।

दौहित्रादिमरणे वृद्धमनुः—

“संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भागिने सुते । संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः” ॥ इति । दौहित्रे भगिनीसुते वा उपनयनसंस्कृते मृते मातामहमातामहोर्मातृष्वसृमातुलयोश्च त्रिरात्रमाशौचं भवति

उपनयनासंस्कृते कृतचौले पक्षिणी । चौलात्पूर्वं तु भागिनेयादिमरणे मातुलादेः सद्यःशौचस्य चंद्रिकायामुक्त्वात् । पक्षिणीं रात्रिं आगामिवर्तमानाहर्युक्तां रात्रिं मातामहादिः क्षपयेदित्यर्थः । एवं स्वस्त्रीयस्य मृतावपि व्रतात्प्राक् मातृष्वसृमातुलयोः पक्षिणीविधानात् अनुपनीतयोस्तयोर्मृतौ तस्य सद्यःशौचमेवेति ज्ञेयम् । मातामहादीनां मरणे दौहित्रादीनां त्रिरात्रम् ।

तथा च बृहस्पतिः—“ व्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत् ” । आचार्योऽत्रासपिंडः ५ सन्नुपनयादिकर्ता ।

“ उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ” ॥
इत्युक्तलक्षणः । श्रोत्रियस्त्वेकशासाध्यायी मैत्रीप्रातिवेश्यत्वादिनोपसंपन्नः ।

“ श्रोत्रियेतूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ” इति (५।८०) मनुस्मरणात् ।

“ गृहे यस्य मृतः कश्चिद्दिसपिंडः कथंचन । तस्याप्याशौचं विजेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः ” ॥ १०
इत्यंगिरःस्मरणात् । विष्णुः (२२।४१)—“ आचार्यमातामहयोर्वर्यतीतौ त्रिरात्रम् ” ॥ इति ।
आश्वलायनोऽपि (४४।१९)—“ गुरौ चासपिंडे त्रिरात्रम् ” ॥ इति । गुरुरत्राचार्यः । सपिंडो
गुरुः पिता । तदुपरमे दशाह एव । यस्तु पिता पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदार्थं ग्राहयित्वा वृत्तिं च
विद्धाति तस्य महागुरुत्वात्तदुपरमे द्वादशरात्रं “ महागुरौ दानाध्ययने वर्जयेरन् ” इत्याश्व-
लायनोक्तं द्रष्टव्यम् । मनुः (५।७९)— १५

“ त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति । तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ” ॥
एतच्च त्रिरात्राशौचं परकर्तृकदाहादौ द्रष्टव्यम् । स्वकर्तृके तु मनुरेवाह (५।६४)—

“ गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् । प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति ” ॥
प्रेताहारैः प्रेतान्नभोजिभिः सपिंडैरिति यावत् । अत्र चंद्रिकायाम्—“ शिष्ये दशरात्राशौचस्य
पितृमेधकर्तृत्वप्रयुक्त्वात् दौहित्रादावपि पितृमेधकर्तृत्वे दशरात्रं वेदितव्यम् ” इति । २०
मातृष्वस्त्रादौ त्रिरात्रमाह प्रचेताः—

“ मातृष्वसामातुलयोः श्वश्रूषवशुरयोर्गुरौ । मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ” ॥
अत्र चंद्रिकायाम्—“ मातृष्वस्त्रादिषु वक्ष्यमाणपक्षिण्याशौचविरोधपरिहाराय कश्चिद्दिशेषणं कल्प्यम् ।
तत्र मातृष्वसामातुलयोर्भगिनीसुतसन्निधात्रोः श्वश्रूषवशुरयोर्जीमातृपोषकयोर्गुरौ उपनयनादिकर्तरि
क्रत्विजि यजमानकुलक्रमायाते याज्ये च ऋत्विक्कुलक्रमायाते मृते भागिनेयादिस्त्रिरात्रेण शुद्ध्यति ” २५
इति । गौतमः (१४।२५)—“ आचार्यतत्पुत्रस्त्रियाज्येषु चैवम् ” इति । एवमिति त्रिरा-
त्रातिदेशात् अत्राचार्यपुत्रस्त्रियोर्मरणे त्रिरात्रं तयोरुपकर्तृत्वे सति द्रष्टव्यम् । बोधायनोऽपि—
(१।५।१६)—“ शिष्यसतीर्थ्यसब्रह्मचारिषु त्रिरात्रमहोरात्रमेकाहमिति कुर्वति ” ॥ इति ।
उपनीयाध्यापितः शिष्यः । तस्य मरणे त्रिरात्रमाचार्यः कुर्वति । एकस्मादुपाध्यायात्सहाधीतकृत्सन-
वेदः सतीर्थ्यः । तस्य मरणे तदितरः सतीर्थ्यः अहोरात्रं कुर्यात् । सहैकदेशाध्यायी सुहृत्सब्रह्म- ३०
चारी तस्मिन्मृते तदितरः अहोरात्रमेव कुर्यादित्यर्थः । स्मृत्यंतरे—

“ मातृष्वसामातुलयोः श्वश्रूषवशुरयोर्गुरौ । तत्पुत्रस्त्रीषु याज्ये च मृते मातामहं व्यहम् ” ॥ इति ।
व्यासो विशेषमाह—

“ आशौचं तु त्रिरात्रं स्याच्छ्रूषवशुरयोर्मृतौ । जीवत्यामेव भार्यायां मृतायां दिवसाच्छूच्चिः ” ॥ इति ।

गौतमस्तु—

“ श्वश्रूश्वशुरनाशात् पूर्वं भार्या मृता यदि । तत्संततेः स्याद्वपनं व्यहमित्याह गौतमः ”॥ इति ।

संग्रहे—

“ श्वश्रूश्वशुरस्वाचार्यतत्पत्नीतसुतर्त्विजाम् । याज्यांतेवासिनोर्नाशे व्यहमित्याह गौतमः ॥

५ “ मातृष्वसृपितृप्रावृत्तौ तत्प्रतियोगिनः । पुंसरूप्यहं मातुलानीमातामहोर्मृतौ तथा ”॥ इति ।

अंगिराः—“ मातामहमातुलमातामहीमातुलान्यादीनां त्रिरात्रेण श्वशुरस्य च ” इति ॥ दृशकेऽपि—

“ उत्पन्ने त्रिदिनं मृतेऽप्युपनयनाद्वर्धं समानोदके पुत्रे चैवमनौरसेऽन्यपितृके प्रेते तथा सोदके ॥

“ मातृभ्रातृपितृष्वसृश्वशुरतत्पत्न्यर्त्विगाचार्यतद्धार्यतसुतयाज्यशिष्यगृहसंप्राप्तेषु च ज्ञातिषु ”॥ इति ।

यत्तु वृद्धमनुवचनम्—

१० “ श्वशुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले । पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ”॥ इति एतत् मातुलान्यादिमृतौ पक्षिणीविधानं स्त्रीविषयम् ।

“ मातामहीमातुलानीमातुलानां मृतौ स्त्रियाः । पक्षिणी पुरुषाणां तु त्रिरात्रमधमिष्यते ”॥ इति स्मृतेः । यत्तु चंद्रिकायामुक्तम्—

“ मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वंगनासु च । आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ”॥ इति ।

१५ यदपि वृद्धवसिष्वचनम्—

“ भगिन्यां संस्थितायां तु भ्रातर्यपि च संस्थिते । मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

“ स्यालके तत्सुते चैव सद्यःस्नानेन शुद्ध्यति ” इति । अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १८३ पं. २०-२१)—

“ तेषु एकविषयगुरुलाघवाशौचप्रतिपादकतया परस्परविरुद्धेषु वचनेषु संनिधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्थानुसंधातव्या ” इति । उपकारतारतम्यानुरोधेन व्यवस्था चंद्रिकायां प्रदर्शिता ।

२० राजपुरोहितयोः परस्परं त्रिरात्रमाह गालवः—

“ पुरोहिते मृते राजस्त्रिदिनाच्छुद्धिरिष्यते । पुरोहितो मृते राज्ञि त्रिदिनादेव शुद्ध्यति ”॥ इति ।

पक्षिण्याशौचम् । पक्षिण्याशौचमाह मनुः (५।८०) —

“ मातुले पक्षिणीं रात्रीं शिष्यर्त्विग्बांधवेषु च ” इति । उभयतोहःपक्षवती रात्रिः पक्षिणी । तथा चामरः (१।४।५) —“ आगामित्रतमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी ” इति । सा च कालत्रयोप-

२५ लक्षणार्था । तेन अहर्द्यमध्यगता रात्रिर्वा रात्रिद्वयमध्यगतमहर्वा पक्षिणी । तथा दीपिकायाम्—

“ पक्षिण्यामुभयाहोभ्यां युक्ता सा पक्षिणी निशा । उपलक्षणमेतत्तु तथा कालत्रयस्य च ”॥ इति ।

बांधवा इत्यात्मबंधवो मातृबंधवः पितृबंधवश्चोच्यन्ते । ते चंद्रिकायां दर्शिताः—

“ आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विधेया आत्मबान्धवाः ।

“ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विजेयाः पितृबांधवाः ॥

३० “ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विजेया मातृबांधवाः ”॥ इति ।

षडशीतावपि—

“ एवं पित्रोर्भगिन्यौ ये ये पितामहयोस्तथा । ये मातामहयोश्चैव भगिन्यौ तत्प्रजाश्च याः ”॥ एवं चंद्रिकायां विज्ञानेश्वरादिषु

आत्मबंधुषु पितृबंधुषु मातृबंधुषु च पक्षिण्याशौचमुक्तम् । पितृमातृबंधुषु शिष्याः पक्षिणीं नाचरंति ।

व्यासः— “पक्षिणीं योनिसंबंधबांधवेषु त्रिपुरुषम्” इति । गौतमोऽपि (१४।१७—१८) —

“पक्षिणीमसपिंडयोनिसंबंधे सहाध्यायिनि च” इति । योनिसंबंधोऽत्र त्रिपुरुषविषय एव विवक्षितः । एकयोनिसंबद्धाः कूटस्थैकमिथुनोत्पन्नास्तदुत्पन्नाश्च मातुलमातृष्वसृमातुलेयमातृष्वस्त्रीय-पितृष्वसृपैतृष्वस्त्रीयभग्नीभाग्नेयादयः कूटस्थसहिताः कूटस्थस्थानीयत्वात्तद्वातृसहिताश्च । तेष्वकस्मिन्नसपिंडे मृते अन्येषां सर्वेषां पक्षिणी भवतीत्यर्थः । अत्र मातुलमातृष्वसृमातामहीषु ५ पक्षिणीविधानं स्त्रीणामेव । पुरुषाणां तु पूर्वोक्तं त्रिरात्रमेव । पैठीनसिः—“मातृष्वसृतसुतदुहित्रोः पक्षिणी परस्परम्” इति । हारीतश्च—“पित्रोस्तत्सहजयोस्तु पक्षिणी” इति । पित्रोश्च तत्सहजो मातापितृसहजो मातुलमातृष्वसृपितृव्यपितृष्वसृसंज्ञो यो जनस्तस्य य तत्प्रतियोगिनां च मिथः पक्षिणीत्यर्थः । विज्ञानेश्वरीये—

“भग्नियां संस्थितायां तु भ्रातर्यपि च संस्थिते । स्वस्त्रीये भ्रातृपुत्रे च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्” ॥ इति । १० स्मृत्यंतरे च—“सोदर्याश्च सुतायाश्च व्यूढायाः पक्षिणी भवेत्” । अन्यत्रापि—“पक्षिणी योनिसंबंधेनातिकालेन सूतके” । मांडव्यः—

“योनिसंबंधजातानां शृणुध्वमृषिसत्तमाः । मातापित्रोः सोदराणां गुरुणां तत्सुताश्च ये ॥

“पक्षिण्याशौचमेषां तु परस्परमृतिर्यदि । श्वश्रूश्वशुरयोश्चैतत्सूर्यः परिचक्षते” ॥

संघ्रहे—

१५

मातुष्वसृसुतापुत्रौ पितृष्वसृसुतस्त्रियौ । स्वसा पितृव्यपुत्री च स्वसृपुत्री पितृष्वसा ॥

“भ्रातृपुत्री च दौहित्री पौत्री तत्प्रतियोगिनौ । स्त्रीपुंसौ च कच्चित्प्रेते पक्षिण्याशौचिनौ मिथः” ॥ इति ।

संयहांतरे—

“मातामह्यौ पिता माता पितृव्यो मातुलस्तथा । मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ॥

“मातृष्वसृमातुलस्य पितृव्यस्य पितृष्वसुः । पुत्री पुत्रस्तुषा स्वस्य स्वसा भ्राता तदंगना ॥ २०

“स्वसुत्रातुः स्तुषा पुत्रीपुत्रा स्वदुहितापि च । स्वपौत्री च स्वदौहित्री स्वदौहित्रस्तदंगनाः ॥

“अष्टात्रिंशज्जना एते स्त्रीमृतौ पक्षिणीजुषः । सपिंडान् द्वादशैतेषु मुक्तान्ये पुंमृतौ तथा” ॥ इति ।

अन्यत्र—

“मातृष्वसा मातुलश्च स्वसा भ्राता पितृष्वसा । पञ्च तत्सुतापुत्रा दश पौत्रिपितामहाः ॥

“मातामहश्च दौहित्री पितृव्यस्तसुतात्मजौ । द्वाविंशतिजनाश्चैते परोक्षे दुहितापिता ॥ २५

“दौहित्रश्च त्रयश्चैते तत्पत्न्यस्त्रयोदश । स्त्रीमृतौ पक्षिणीभाजे ह्यष्टात्रिंशादिति स्थितिः ॥

“मातृष्वसृपितृष्वसोः पुत्रीपुत्राश्च तत्प्रतियौ । पितृष्वसा स्वसा पुत्री भ्रातृपुत्री स्वसुः सुता ॥

“पितृव्यपुत्री दौहित्री मातुलस्य सुतासुतौ । तत्स्त्री चासंनिधौ पुत्री स्वसोः पुत्रौ च तत्प्रतियौ ॥

“क्वचिच्च मातुः पितरौ स्वसा च भ्रातृतत्प्रतियौ । पक्षिण्याशौचिनस्त्वेते पुंमृतौ पंचविंशतिः” ॥ इति ।

तत्पत्न्यः मातृष्वसृपुत्रमातुलतपुत्रस्वस्त्रीयभ्रातृतपुत्रपैतृष्वसेयपितामहमातामहपितृव्यतपुत्रपितृ—३०

दौहित्रपत्न्य इत्यर्थः । मातृष्वसृपुत्रादीनां पल्नीग्रहणं स्वस्वभर्तरि मृतेऽपि भर्तुप्रतियोगिमरणे तासां

पक्षिणीप्राप्त्यर्थम् ‘पक्षिणीमसपिंडे योनिसंबंधे’ (१४।१७-१८) इति आ त्रिपुरुषं योनिसंबंध एव

गौतमादिभिः पक्षिण्याशौचस्योक्त्वान्मातृष्वस्त्रादिभर्तुमरणे पक्षिणी नास्त्येव । बंधुत्वात्सनानमास्ति ।

एवं मातृष्वसेयादिपत्नीमरणेऽपि नास्ति पक्षिणी । अत एव मातामहीमातुलान्योः पृथग्ग्रहणम् ।

तथा चोक्तम्—

“मातृतः पितृतो येषु विहिता पुंसु पक्षिणी । न तत्पत्नीमृतौ सा स्यात् स्नानमात्रं विधीयते” ॥ इति । भर्तुसमानयोगक्षेमत्वात् योनिबन्धुपत्नीनां तु पक्षिणी भवति ।

“एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रेऽथ सूतके” इति स्मरणात् । तथा च संग्रहे—“भर्तुर्यदधं पुत्रतपत्न्याः स्याज्ञास्य पत्न्यधम्” इति । इवशुरस्यालविषये जामातुर्विशेषस्याभिधानात् तत्वतिरिक्तपत्नीबन्धुमरणाशौचं भर्तुर्न स्यादित्यर्थः । सांपर्किं तु भर्तुराशौचं स्त्रीणां नास्ति ।

“आशौचं यस्य संपर्कादपतेऽगृहमेधिनः । क्रियास्तस्य प्रलुप्यांति गृहाणां च न तद्भवेत्” ॥ इति स्मरणात् । गृहे भवा गृहाः । “द्रव्याणि स्त्रीपुत्रादयश्वेति” विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । भिन्नमातृष्वस्त्रादिविषयाशौचम् ।

१० भिन्नमातृष्वस्त्रादिविषये अहोरात्रमाशौचमाह अत्रिः—

“भिन्नमातृष्वसुर्भिन्नपितृष्वसुरहः स्मृतम् । सत्सुतानामथाहश्व मरणे भृगुरब्रवीत्” ॥ इति । अत्र भिन्नमातापित्रोरप्यहरिति ग्राह्यम् । तेन भिन्नमातृष्वसुभिन्नपितृष्वसृतत्सुतद्विभिन्नमातापितृत्सुतद्वितृणामहोरात्रं भवतीत्यर्थः । तथा च संग्रहे—

“भिन्नपित्रोः पितृभ्रातृस्वस्त्रपत्यानि तत्प्रजाः । शुद्ध्यंत्यन्हा मिथः शावे जनास्तप्रतियोगिनः” ॥ इति ।

१५ भिन्नपित्रोः जारपितृतपत्न्योर्माता पितृभ्रातृसृपुत्रीपुत्राः तत्प्रजाः । तच्छब्देन पित्राद्यपत्यपर्यंता जनाः परामृश्यन्ते । प्रजाशब्दः सुतद्विभृवाची । एतेष्वन्यतरस्य मरणे अन्यः दिनेन शुद्ध्यतीत्यर्थः । अन्योऽप्यर्थः । भिन्नपितृशब्देन सपत्नीमातृभिन्नोदरापितृव्यावृच्येते । पितृव्येऽपि पितृत्वप्रासिद्धेः । तेन तपितृभ्रातृष्वसृपुत्रीपुत्राः तत्प्रजाश्व दिनेन शुद्ध्यन्तीति । तथा पारस्करः—

“या सपत्नीसुता मातृसपत्नी या च ते मिथः । अहोरात्रेण शुद्ध्येतामाह पारस्करो मुनिः” ॥

२० अत्रात्रेयमपि योजनीयं “भिन्नमातृष्वसुः” इति । अत्र मातृष्वसुः सपत्नी पितृष्वसुः सपत्नी च भिन्नमातृष्वसा भिन्नभिन्नपितृष्वसा च भवतीति तयोस्तसुतानां चाहरित्यत्रिवचनार्थमन्ये मन्यन्ते । तथा च संग्रहे—

“पुञ्चाः सापत्नकौ चैव स्वसुः सापत्नकौ तथा । मातृष्वसुश्व सापत्नौ सापत्नौ च पितृष्वसुः” ॥

“भिन्नमातुश्व पितरौ स्वसा भ्राता तयोर्भवौ । भिन्नमह्योः स्वसापुत्रौ भिन्नमातुः सुतासुतौ” ॥

२५ “तयोर्भवौ च स्त्रीमृत्यां घड्डिंशातिदिनाधिनः । सपिंदांस्त्रीन् विमुच्यैषु पुंमृतौ च तथा भवेत्” ॥ इति । एवं च सपत्न्याः सपत्नीमातृवर्गाशौचं नास्त्येव । बन्धुत्वात्स्नानं भवति । भिन्नपित्रोरिति वचनस्यार्थान्तरमपि वर्णयन्ति । दत्तस्य प्रतिग्रहीता भिन्नपिता । तत्पत्नी भिन्नमाता । तस्याः पिता भ्राता स्वसा पुत्री तत्प्रजाश्व प्रतिग्रहीतुः स्वसा तत्प्रजाश्व मिथः दिनेन शुद्ध्यतीति । दत्तस्य जनन्द्विजनकरूपपित्रोः पितृभ्रातृस्वसृपत्न्यानां तत्प्रजानां च पाक्षिण्याशौचमेव । “पक्षिणीमसपिंदयोनिसंबंधे” । इति योनिसंबंधनिबंधनेन पक्षिणीविधानात् ।

तथा च स्मृत्यन्तरे—“दत्तस्वसरि स्वस्त्रीये दत्तभ्रातृसुतास्वपि ॥

“पितृष्वस्त्रोश्व तत्पुत्रद्विभिरोः पक्षिणीमृतौ । पितृव्ये तद्विभिरि तत्पुत्रेषु च पक्षिणी” ॥ इति । याज्ञवल्क्यः (प्रा. २४)—

“अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् । गुर्वैतेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च” ॥ इति ।

३५ गुरुरुपाध्यायः ।

“अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः। तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा”॥इत्युक्तलक्षणः। अंतेवासी शिष्यः। अनुचानो योऽङ्गानां प्रवक्ता। मातुलोऽसंनिहितः। भिन्नोदरमातुलो वा। श्रोत्रिय इह समानग्रामवासी विवक्षितः। “एकाहं सब्रह्मचारिणि समानग्रामीये च” (४।४।२६-२७) इत्याश्वलायनस्मरणात्। एकगृहवासिनि तु “श्रोत्रिये तूपसंपन्ने” इति पूर्वोक्तं त्रिरात्रं द्रष्टव्यम्। अश्रोत्रिये स्ववेशमनि मृते सत्येकरात्रमाह विष्णुः (२२।४५) “असपिंडे स्ववेशमनि मृते ५ एकरात्रम्” इति। स एव (२२।४३) “आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वश्रूसहाध्यायि-शिष्येष्वेकरात्रेण शुद्धिः” इति। उपाध्यायशब्दार्थः चंद्रिकायां दर्शितः—

“एकदेशं तु वेदस्य वेदांगान्यथ वा पुनः। योऽध्यापयति वृत्त्यर्थं स उपाध्याय उच्यते”॥ इति। वैष्णवेऽप्युपाध्यायग्रहणं शास्त्रोपदेष्टाणां जप्यमंत्रोपदेष्टाणामाचार्याणामुपलक्षणार्थम्। अत एव आश्वलायनेन ‘गुरौ चासपिंडे त्रिरात्रम्’ इत्यत्रोक्तम्। इतरेष्वाचार्येष्वेकाहमिति ॥ १०

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः। सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते”॥ इति निरूपिताचार्यादितेरेष्वाचार्येष्वित्यर्थः। स्मृत्यंतरे—

“सब्रह्मचारिणि प्रेत उपाध्याये तथैव च। श्वशुरस्य सुते चैव अहोरात्रेण शुद्ध्यते”॥ इति। आश्वलायनः (४।४।२६)—“एकाहं सब्रह्मचारिणि” इति। मनुरपि (५।७०)

“सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम्। मातृबंधौ गुरौ मित्रे मंडलाधिपतौ तथा”॥ इति । १५ एतदेकरात्राशौचं महामंडलाधिपतिविषयम्। स्वल्पदेशाधिपतिविषये तु याज्ञवल्क्यः (प्रा.२५)—

“निवासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम्” इति। निवासः स्वदेशः। तस्य यो राजा स्वामी स यस्मिन्नहन्तीतः तदहर्मात्रं शुद्धिकारणम्। रात्रौ चेदतीतः तदा रात्रिमात्रम्। अत एव मनुः (५।८२)—“प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः” इति। ज्योतिषा सह वर्तत इति सज्योतिः। अत्र आशौचम्। अन्हि चेत् यावत् सूर्यदर्शनं रात्रौ २० चेद्यावच्छन्नकर्त्रदर्शनमित्यर्थः। वृद्धमनुरपि—

“ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि। शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात्”॥ इति। कुलपतिः समूहपतिः। श्रोत्रियादावेककालविधानं असंनिधिविषयम्। संग्रहे—

“सब्रह्मचारिण्येकाहं सहाध्यायिनि पक्षिणी। उपाध्यायसुहृत्स्यालभूमृत्सु च मृतेष्वहः”॥

“बंधौ स्नानं सगोत्रेऽहर्ज्ञेयं संबंधके मृते”॥ इति। एकाचार्योपनीतिः सब्रह्मचारी। स्यालः २५ पत्नीत्राता। मातृपक्षे पितृपक्षे च ज्ञायमानसंबंधके बंधुजने मृते स्नानं भवति। सगोत्रे तु तादृग्निधे मृते अहोरात्रमित्यर्थः। आपस्तंबः (२।६।१५।२) “मातुश्च योनिसंबंधेभ्यः पितुश्चा सप्तमा-त्पुरुषात्। यावता वा संबंधो ज्ञायते तेषां प्रेतेषूदकोपस्पर्शनं गर्भान्परिहाप्या परिसंवत्सरान्” इति। अपरिपूर्णं वत्सरानसपिंडबालान्परिहाप्य वर्जयित्वा ज्ञायमानसंबंधे बंधौ मृते स्नानमित्यर्थः।

१ संग्रहे—

३०

“श्वश्रूश्वशुरतपुत्रयाज्याचार्यसुतत्विजाम्। उपाध्यायस्य सद्यः स्यात् मृतौ तत्प्रतियोगिनाम्”॥ इति। श्वश्वादिप्रतियोगिनां मृतौ श्वश्वादीनां सद्यःशौचं स्नानाच्छुद्धिरित्यर्थः। उक्तमसपिंडे त्रिरात्राचाशौचं सर्ववर्णेषु समानम्। तथा चंद्रिकायाम्—

“आशौचमसपिंडेषु प्रोषिते श्रोत्रिये गुरौ। अतीते नृपतौ तद्वद्वतुकाले च योषिताम्”॥

“अप्रजासु तथा स्त्रीषु मातुले बांधवेषु च। एवमादावाशौचस्य चतुर्णामपि तुल्यता”॥ इति ॥ ३५ अप्रजासु गर्भस्त्रिवादिना नष्टप्रजासु।

अनेकाशौचसंनिपाते आशौचम् ।

अनेकाशौचसंनिपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ तां निवारयति पराशारः (३।३५)—

“ अंतरा तु दशाहस्य पुनर्मरणजन्मनी । तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशम् ” ॥ इति ।

५ यदा दशाहाशौचकालमध्ये तत्तुल्यस्य ततोऽल्पस्य वा निमित्ते जननमरणे स्यातां तदा पूर्वप्रवृत्तमाशौचं यावदनिर्दशं अनिर्गतदशाहं स्याद्विप्रस्तावदेवाशुचिर्वति न पुनर्मध्योत्पन्नमरणादि-
निमित्तदशाहाद्याशौचवानित्यर्थः । शंखलिखितावपि—“अथ चेदंतरा प्रमीयेत जायेत वा शिष्टैरेव दिवसैः शुद्ध्येदहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः ” ॥ इति । याज्ञवल्क्यः (प्रा. २०)—

“ अंतरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति ” ॥ इति । विष्णुरपि (२२।३४)—“जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननं स्यात्तत्र पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः । मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणोऽप्येवम् ” ॥ इति ।

१० गौतमेऽपि (१४।५।६)—“तच्चेदंतःपुनरापतेत् । शेषेण शुद्ध्येरन् । रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः ” ॥ इति । चंद्रिकायामिदं व्याख्यातम्—संपूर्णाशौचस्यान्त्याहोरात्रमध्ये संपूर्णाशौचान्तरस्य यदा संनिपातः तदा द्वितीयाशौचस्य प्रथमाशौचकालशेषेण न शुद्धिः । किंतु तच्छेषाद्वृद्धं द्वाभ्यां रात्रिभ्याम् शुद्धिः । यदा तु पुनरष्टमे यामे संपूर्णाशौचांतरसनिपातस्तदाष्टमयामाद्वृद्धं तिसृभी रात्रिभिः” इति । स्मृत्यंतरेऽपि—“निशावशेषे द्विदिनात्तद्वृद्धं यामावशेषे त्रिदिनात्याति ” ॥ इति । शातातपोऽप्याह—“रात्रिशेषे अहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्यहादिति ” । अयं च विशेषः संपूर्णाशौचसंनिपातत्रिषयो द्रष्टव्यः । यदाह बोधायनः (१।५।१०४)—

“ अथ यदि दश रात्राः संनिपतेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमा नवमाद्विसात् ” इति । आड्न्त्राभिविधौ । यावन्नवमदिवससमाप्तिस्तावत्पूर्वाशौचकालेन उत्तराशौचां समाप्तिरित्यर्थः । एवं च पूर्वाशौचांत्यादिनेऽपि संनिपतिस्यासंपूर्णस्य द्वितीयाशौचस्य पूर्वाशौचशेषेणैव शुद्धिर्बोद्धव्या । २० तथा च धर्मदीपे—“ब्राह्मणस्य पूर्वाशौचदशमेऽन्हि यदा संपूर्णद्वितीयाशौचप्रक्रमः तदा ‘रात्रिशेषे द्वाभ्याम् ’ इत्ययं विशेष ” इति । देवलोऽपि—

“पुनः प्रातं दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति । दशमेऽङ्गापतेद्यस्य व्याहात्स तु विशुद्ध्यति ” ॥ इति ।

“ प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः ” इति । यदि जननाशौचमध्ये मरणमापत्तितदा मरणदिनमारभ्य दशाहाशौचमाहांगिराः—

२५ “ सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यात् सूतकम् ” ॥ चतुर्विंशतिमतेऽपि—

“ मृतजातकयोर्योगे या शुद्धिः सा तु कथ्यते । मृतेन शुद्ध्यते जातं न मृतं जातकेन तु ” ॥ षष्ठ्यांशिशान्मते—

“ शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् । शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधनी ” ॥ इति ।

३० देवलः—

“ मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् । अघानां सन्निपाते हि शुद्धिर्ज्ञेया गरीयसी ” ॥ इति । गरीयस्त्वाच्छावेन समकालस्यापि सूत्याशौचस्य स्वरूपतो लघीयसः शुद्धिरित्यर्थः ।

कालतो गुरुणा आशौचेन लघ्वाशौचशुद्धिमाह—

३५ “ शावांते शाव आयाते पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति । गुरुणा लघु शुद्ध्येत्तु लघुना नैव तद्वृसु ” ॥

३५ अल्पकालाशौचमध्ये दीर्घकालाशौचप्राप्तौ दीर्घकालाशौचेन शुद्धिमाह उद्दाना अपि—

“ स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुद्ध्यति ” ॥
शंखः—

“ समानाशौचसंपाते प्रथमेन समापयेत् । असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ” ॥ द्वितीयमाशौचं प्रथमाशौचकालापेक्षया दीर्घकालत्वेनासमानकालं द्वितीयेन द्वितीयाशौचकालेनैव समापयेदित्यर्थः ॥ यमोऽपि—“ अघवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

“ यदा त्रित्रे प्रकांते दशाहं प्रविशेद्यदि । आशौचं पुनरागच्छेत्तस्माप्य विशुद्ध्यति ” ॥ इति । अत्र विशेषो देवलेनोक्तः—

“ परतः परतोऽशुद्धिरघवृद्धौ विधीयते । स्याच्चेत् पंचमतादन्हः पूर्वेणैव विशिष्यते ” ॥ अस्यार्थः—“ परभूतस्य पूर्वसजातीयस्य विजातीयस्य वा दिनाधिकयेन वृद्धौ परतः शुद्धिः । पराशौचस्य यावान् कालः तस्य सर्वस्यापगमपर्यंतमशुद्धिः । पूर्वाशौचं पराशौचापेक्षया स्वल्पकालमपि १० यदि पंचमादन्हः पंचमदिनात्परतोऽपि कतिपयदिनोपेतं स्यात्तदा पूर्वेण पूर्वाशौचकालशेषेण पराशौचस्यापि शुद्धिर्विशिष्यते विधीयत ” इति । चंद्रिकायामप्यस्यार्थोऽभिहितः—उत्तराशौचस्य दीर्घकालत्वेऽपि यदि पूर्वाशौचमुत्तराशौचकालादर्धाधिककालं स्यात्तदा पूर्वेणैवोत्तरस्यापि शुद्धिर्भवति । अत्रोदाहरणम्—

“ अधस्तान्वमानमासाच्छुद्धिः स्यात्प्रसवे सदा । मृते जीवेऽपि वा तस्मिन्बहोभिर्माससंख्या ” ॥ १५ इति वचनेन सप्तममासप्रसवे सप्तरात्रं अष्टममासप्रसवे अष्टरात्रमुक्तम् । तत्र यदा सप्तरात्रावाशौचमध्ये दशरात्राशौचं तदार्धाधिकत्वात्पूर्वाशौचशेषेणोत्तराशौचस्य शुद्धिर्भवति । एवमन्यत्राप्युत्तराशौचकालार्धाधिककाले पूर्वाशौचे द्वितीयाशौचस्य तच्छेषेणैव शुद्धिरिति ।

अयमेवार्थः स्मृतिरत्नमाधवीयादावभिहितः । तत्र चेदमुदाहृतम् । यदा गर्भपातनिभित्ते षडहाशौचे यदि दशाहाशौचमापतेत् तदा षडहाशौचशेषेणैव दशाहाशौचस्यापि निवृत्तिरिति । २० एतदेवाभिप्रेत्य इशाकेऽप्युक्तम्—“ अल्पात्पंचदिनाधिकादशदिनं गच्छेत् ” इति । यत्तु कैश्चिदुक्तं कलौ निषिद्धस्य क्रमाशौचस्य प्रतिपादनादुरुक्तिरिति तदविचारितरमणीयम् । क्रमाशौचव्यतिरिक्तस्य पंचदिनाधिकाशौचस्य चंद्रिकादाद्युक्तत्वात् । हारीतः—

“ स्वल्पकाले मृताशौचे दीर्घं चेज्जातकं भवेत् । स्वल्पकालेन शुद्धिः स्याद्वर्धेण विशुद्ध्यति ” ॥ इति ।

व्यासोऽपि—

२५

“ त्रिरात्रमृतमध्ये तु दशाहं जातकं भवेत् । मृताशौचेन शुद्धिः स्याद्वित्याह भगवान्यमः ” ॥ इति ।

मत्स्यपुरुषो—

“ जाताशौचस्य मध्ये तु ततो न्यूना मृतिः पतेत् । न तत्र जननाशौचं मृतकेनैव शुद्ध्यति ” ॥ इति ।

षडशीतौ विशेष उक्तः—

“ शावादल्पा समा वाऽपि सूतिः शावेन शुद्ध्यति । स्वभावबहुसूतिस्तु न्यूनशावविशेषधनी ” ॥ ३०

“ बहुसंख्यादिनं यत्तु तत्स्वभावबहूच्यते ” इति । यथास्वदेशाचारं अत्र व्यवस्था । संग्रहे—

“ सूतके तत्पुनः स्याच्चेच्छावे यद्वाऽथ सूतकम् । पूर्वेणैवोत्तरं गच्छेन्न शावं सूतकात्कचित् ॥

“ पूर्वस्यांत्यदिने तच्चेदद्यहं पूर्वाधितः परम् । व्यहं पूर्वांत्ययामे च तत्प्रभातेऽथ वा यदि ॥

“ दीर्घदिल्पं व्रजेन्नाल्पादीर्घमित्यवसंगतौ । प्रभातेऽत्यदिने वास्तमपैत्यल्पं हि दीर्घतः ” ॥ इति ।

अत्र केचिदाहुः—“ पूर्वैवोत्तरं गच्छेत् ” इति वचनेन पूर्वमृतिनिमित्ताशौचमध्ये उत्तरमृति-निमित्ताशौचस्य संनिपाते देशांतरीयस्य वा तस्य श्रवणे पूर्वशेषेण शुद्धिः । न तूतरमृतिनिमित्ता-शौचमध्ये पूर्वाशौचश्रवणे उत्तराशौचशेषेण शुद्धिः । किंतु अवशिष्टमतिक्रान्ताशौचमनुष्ठेयमेव । उत्तराधशेषेण पूर्वाधस्य शुद्ध्यभावात् । उत्तरमृतिनिमित्ताशौचमध्ये पूर्वाशौचस्यानतिक्रान्तस्य श्रवणे ५ पूर्वशेषेणोत्तरस्यापि शुद्धिः । पूर्वस्यातिक्रान्तस्य तु दीर्घादल्पमिति वचनेनोत्तराशौचशेषेण शुद्धिः । आशौचमध्ये आपतितस्याशौचस्य निर्गमानन्तरं श्रवणेन पुनराशौचमनुष्ठेयम् । संनिपाताशौच-वचनेषु पुनराशौचपाते शिष्टाहात् शुद्धिविधानात् । यथा स्नानानन्तरस्पृश्यस्पर्शावगमेऽपि तेनैव स्नानेन पूर्वस्यापि शुद्धिरिति । मातापितृमरणाशौचयोरंतिमदिनात्पूर्वमेव मिथः संनिपातेऽपि न प्रथमाशौचशेषेणैव शुद्धिः । यदाह शंखः—

१० “ मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ! पितुःशेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात् पक्षिणीम् ” ॥ इति । मात्राशौचमध्ये पित्राशौचसांनिपाते पितृशावेनैव शुद्धिः । पित्राशौचस्य मध्ये मातृशावसांनिपाते तुं पूर्वाशौचानन्तरमातृशावाशौचं पक्षिणीमात्रमनुवर्तत इत्यर्थः । षडशीतौ—

“ पूर्वेण चापरेणापि पित्रोः शावेन हीतरत् । आशौचं शुद्धिमायाति न पित्रोः शावमन्यतः ॥

“ मातुराशौचमध्ये तु पिता च म्रियते यदि । पितुर्मरणमारभ्य पुत्राणां दशरात्रकम् ॥

१५ “ पितुराशौचमध्ये तु यदि माता प्रमीयते । दशाहात्पैतृकादूर्ध्वं मातृकं पक्षिणी भवेत् ” ॥
देवलो विशेषमाह—

“ मृतं पतिमनुवज्य पल्नी चेज्ज्वलनं गता । न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुद्ध्यति ॥

“ पुत्रोऽन्यो वाऽग्निदस्तस्यास्तावदेवाशुचिस्तयोः । नवआद्वं सपिंडं च युगपच्च समाप्नुयात् ॥

“ भर्तुः पित्रादिभिः कुर्यात् भर्त्रा पत्न्यास्तु नैव हि सापत्न्या वाऽनपत्न्या वा न भेद इति गोभिलः ” ॥ इति ।

२० तथा च गोभिलः—

“ एकचित्यां समारूढौ दंपती निधनं गतौ । एकोद्दिष्टं षोडशं च भर्तुरेकादशेऽहनि ॥

“ द्वादशेऽहनि संप्राप्ते पिंडमेकं द्वयोः क्षिपेत् । पितामहादिपिंडेषु तं पितुर्विनियोजयेत् ” ॥ इति ।

यमः—

“ पत्न्या चैकेन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः । सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मंत्राहुतिव्रतैः ” ॥

२५ संग्रहे—“ पत्युर्मृताहान्यादिनेऽनुगच्छेद्या स्त्री पतिं चित्यधिरोहणेन ।

“ दशाहतो भर्तुरघस्य शुद्धिः आद्वद्वयं स्यात्पृथगेव काले ” ॥ अन्यत्रापि—

“ पूर्वद्विर्वाऽपरेद्विर्वा भर्तारमनुगच्छति । भर्ता सहैव शुद्धिः स्याच्छाद्वं चैकदिने भवेत् ” ॥ इति ।

वसिष्ठो विशेषमाह—

“ अनुयाने तु पतिना सपिंडीकरणं सह । अंतर्धाय वृणं मध्ये भर्तृश्वशुरयोरपि ” ॥ इति ।

३० अस्यार्थः—पूर्व भर्तुः पिंडे पित्रादिभिः संयोजिते प्रथमपिंडो भर्तृपिंडो भवति । द्वितीयः श्वशुरपिंडो भवति । तत्र भर्तृश्वशुरपिंडयोर्मध्ये वृणमन्तर्धाय भर्तृपिंडेन स्त्रीपिंडं योजयोदिति । स्मृत्यंतरे—

“ मातापित्रोर्मृतौ चैव जनने त्वैरसस्य च । स्वाशौचापगमे नैव शुद्धिः स्यान्नान्यकालतः ” ॥ इति ।

सपिंडाधमध्ये पित्रोर्मृतादौरसपुत्रजनने च न सपिंडाधशेषेण शुद्धिः किंतु मातापितृमरणनिमित्तं

पुनर्जनननिमित्तं च दशाहमाशौचमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

अंगिराः—“दाहकस्तु दशाहांतः शवदाहं चरेद्यदि । पूर्वेणैव विशुद्धिः स्यात्पित्रोस्तद्विवसाद्वेत्”॥
नारदः—

“अंतर्दशाहे चेल्कर्तुः पुनः प्रेतस्य संस्कृतिः । तस्माच्छुद्धिः पूर्वशेषादेकोद्दिष्टं यथोदितम् ॥
“पितरौ चेत दहेत्तत्र दशाहाच्छुद्धिरभिदे” इति “एकादशेन्हि मध्यान्हे एकोद्दिष्टं विधीयते” ॥
इतिवचनात् तत्तदेकादशाह एवैकोद्दिष्टं भवतीत्यर्थः । हारीतश्च— ५

“दाहकार्यद्वयं स्याच्चेत्कर्तुरैक्ये विशेषतः । पूर्वेणैव समाप्येत तोयपिंडद्वितीयकम्”॥
तोयपिंडमिति स्वाविनाभूताशौचोपलक्षणम् । दक्षः—

“मृताशौचनिमित्ते द्वे दहनं मरणं तथा । ज्ञातीनां मरणादेव दहनादाहकस्य तु ॥

“अन्नं दग्ध्वा दशाहान्तः शुद्धिः पूर्वाधशेषतः” इति ॥ संग्रहे—

“पित्रन्यानन्तरानेकान् दग्ध्वा पूर्वाधतः शुचि । पितरौ चेदहेत्तत्र दशाहाच्छुद्धिरभिदे” ॥ इति । १०

अखंडादर्श—“जननमण्योरन्यतरास्मिन्वर्तमाने यदि कथिज्जायेत ततस्तु मातापित्रोदशाहमेवा-
शौचं न सपिंडांतरवत्पूर्वकालेनैव शुद्धिः नापि गुरुणा” इति ।

तथा बोधायनः—“जननमण्योः संनिषाते जनने मातापित्रोदशाहमाशौचम्” इति ।

संग्रहे—“स्वाशौचकालतस्त्वेव सूतिकाजनकोऽभिदः । शुद्ध्येरन्नधयोगेऽपि न पूर्वाशौचशेषतः”॥

षडशीतावपि— १५

“पूर्वाशौचेन या शुद्धिः सूतीनां मृतिनां च सा । सूतिकामभिदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि”॥ इति ।
एतदुक्तं भवति । ज्ञात्यघे वर्तमाने यदि प्रसवः स्यात्तदा मातुः सूतिकावधित एव शुद्धिः । पितुर्दशाहेनैव ।
तत्र ज्ञात्यधमध्ये ज्ञातिदाहे कृते सति दाहकस्य दाहादिदशाहेनैव शुद्धिः । न पूर्वाशौचशेषेण
पुनर्जात्यतर्दहि पूर्वदाहादिदशाहशेषेण । पित्रोस्तु दाहे दाहकस्यान्येषामपि पुत्राणां पितृ-
मरणादिदशाहेनैव शुद्धिः । न पूर्वदाहदशाहशेषेणोति । २०

अज्ञातिदाहाशौचम्—पक्षिण्याशौचिनां अज्ञातिदाहे विशेषः रूपर्यते—

“अज्ञातिं तु नरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । ज्ञातीनां दर्शनाच्छुद्धिः संचिते दशरात्रकम्”॥ इति ।
अज्ञातिदाहे मुख्यकर्तृदर्शनाभावे उद्कदाने सति व्यहमाशौचमस्ति । व्यहात्परं संचयनातपूर्वं
कर्तृदर्शनानंतरं दाहकर्तुराशौचमुदकमपि नास्ति । संचयनात्परं कर्तृदर्शने तु प्रेतान्नभोजने दशाह-
पर्यतमाशौचम् । दशमादिने उद्कमप्यस्तीत्यर्थः । दीपिकायां तु— २५

“जनकस्य जनन्याश्च भार्याया भर्तुरेव च । पुत्रस्य दुहितुश्चैव जनने मरणेऽपि च ॥

“स्वकालेनैव शुद्धिः स्याच्छेषन्यायोऽन विद्यते”॥ ज्ञात्यधमध्ये पुत्रजनने पित्रोदशाहत
एव शुद्धिः । भार्यादिमरणे तत्प्रतियोगिनामपि स्वकालत एव शुद्धिः । न पूर्वशेषेणत्यर्थः । आशौच-
मध्ये पुत्रजनने जातकर्मादिकमपि कार्यमेव । यदाह प्रजापतिः—

“आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति”॥ इति । ३०
पित्रधमध्ये पुत्रजनने पितृमरणाशौचमध्ये भार्यायाः प्रसवे सति जनकस्य पितृमरणाशेषेण शुद्धिः । पत्न्यास्तु
स्वकालेनैवेत्यर्थः ।

“पित्रोमृतान्तराले तु स्वभार्या चेत्प्रसूयते । पित्रोः शेषेण शुद्धिः स्यात्पत्न्याः शुद्धिः स्वकालतः”॥ इति ।
मातापितृमरणाशौचमध्ये भार्यायाः प्रसवे सति जनकस्य पितृमरणाशेषेण शुद्धिः । पत्न्यास्तु
स्वकालेनैवेत्यर्थः । ३५

असंनिहितदेशभवसपिण्डमरणाशौचम् ।

असंनिहितदेशभवसपिण्डमरणाशौचमाह मनुः (५।७४)—

“ विगतं तु विदेशस्थं शृणुयादो ह्यनिर्दशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ” ॥

विगतं मृतं विदेशस्थं असंनिहितदेशस्थं अनिर्दशं अनिर्गतदशाहं दशरात्रस्यांतः स्वजात्युक्तकाला-५ शौचमध्ये इति यावत् । एतज्जन्माशौचस्यापि प्रदर्शनार्थम् । तथा च बृहस्पतिः—

“ अन्यदेशे मृतं ज्ञातिं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म वा । अनिर्गतदशाहं तु शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति ” ॥

अन्यदेशे असंनिहितदेशे । पुत्रस्य जन्म ज्ञातेः स्वस्य वाऽपत्यस्य जन्म । शंखोऽपि—

“ देशांतरगतं श्रुत्वा कल्याणं मरणं तथा । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ” ॥ देशांतरगतं

असंनिहितदेशभवं कल्याणं अपत्यजन्मेति यावत् । दशरात्रस्येतत्कालान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् ।

१० “ यस्य वर्णस्य यः कालो विहितो गुणवत्तया । श्रुत्वा तदंतरेवासौ तच्छेषेणैव शुद्ध्यति ” ॥ इति

स्मरणात् ! याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा. २।)— “ प्रोषिते कालशेषः स्यात् ” ॥ इति । संग्रहे—

“ शिष्टाहमेव सर्वेषामपि ज्ञातेऽतरा त्वचे । प्राक्संचयात्सुतस्येत्थं तदूर्ध्वं दशरात्रकम् ” ॥ इति ।

शावे च सूतके चांतरा मध्ये अवगते सति पुत्रव्यरितिकानां सर्वेषामपि सपिंडानां शिष्टाहमेवाधं

भवति । पुत्रस्य तु मुख्यकर्तुरपि अस्थिसंचयनात्प्राक् पित्रोर्मृतिश्रुतौ शिष्टाहमेवाशौचं तदूर्ध्वं

१५ श्रवणदिनादिदशाहमेवेत्यर्थः । तथा च स्मृत्यंतरे—

“ पित्रोर्मृतौ चेद्वरस्थः श्रुत्वा तद्विवात्परम् । पुत्रः शुद्ध्येत् दशाहेन संचयात्प्राक्तु शेषतः ” ॥ इति ।

“ चतुर्थेऽहनि विप्राणमस्थिसंचयनं स्मृतम् ” इत्यस्थिसंचयनस्य चतुर्थदिने कर्तव्यत्वविधानात् ।

‘संचयनात्प्राक्तु शेषत’ इति संचयेन चतुर्थदिवसस्यैवोपलक्षितत्वाच्च चतुर्थदिनात्पूर्वं पितृमरणस्मृतौ शिष्टाहं चतुर्थदिवसादि तच्छ्रुतौ दशाहमिति केचित् ।

२० अतिक्रान्ताशौचम् । उक्तस्य दशरात्रादिशावाशौचस्यापगमादूर्ध्वं असंनिहितदेशे मृतसपिण्डस्यं मरणवार्ताश्रवणे त्वाह मनुः (५।७५)—

“ अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टैवापो विशुद्ध्यति ” ॥

शंखोऽपि—

“ अतीते दशरात्रे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । तथा संवत्सरेऽतीते स्नात एव विशुद्ध्यति ” ॥

२५ देवलः—

“ आशौचाहस्वतीतेषु बंधुश्चेच्छूयते मृतः । तत्र त्रिरात्रमाशौचं भवेत्संवत्सरांतरे ” ॥

संवत्सरांतरे प्रथमसंवत्सरमध्ये । चांद्रिकायाम्—

“ अतीते सूतके स्वे स्वे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् । संवत्सरे व्यतीते तु सद्यःशौचं विधीयते ” ॥

अत्र सूतकशब्दः शावाशौचपरः । याज्ञवल्क्योऽपि—

३० “ प्रोषिते कालशेषः स्यादशेषे त्यहमेव तु । सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्तोदकं शुचिः ” ॥ अशेषे

अतिक्रान्ते दशाहादावित्यर्थः । अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १७९ पं. ६-७)— “ अयं च त्यहो दशाहा-

दूर्ध्वं मासत्रयादर्वाक् द्रष्टव्यः । पूर्वोक्तं तु सद्यःशौचं नवममासादूर्ध्वमर्वाक्संवत्सराद्रष्टव्यम् । यत्पुनः

“ ऊर्ध्वं दशाहाच्छ्रुत्वा एकरात्रम् ” इति वसिष्ठस्मरणं तदूर्ध्वं षण्मासेभ्यः यावन्नवमम् । यच्च

श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पाक्षिणीमिति तन्मासत्रयादूर्ध्वमर्वाक् षष्ठात् । तथा च वृद्धवासिष्ठः—

१ याज्ञवल्कीये न दृश्यते । २१ श्लो. दीक्षायां मिताक्षरोद्भूतं कस्यचिद्वचनम् (पृ. १७९ पं. १-२)

“मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यति” ॥ इति । स्मृत्यर्थसारे— “अतीताशौचं तु स्वाशौचकालादूर्ध्वं ब्राह्मणादीनां सर्वेषां वर्णनामुपनयनादूर्ध्वं स्त्रीणां विवाहादूर्ध्वं भवति । तत्र मासत्रये त्रिरात्रं षण्मासे पक्षिणी नवममासे त्वेकाहं ततः परं सचैलं स्नात्वोदकदानाच्छुद्धिः । अतीताशौचे स्वाशौचकालत्रिभागादूर्ध्वं स्पृश्याः । जन्मन्यतिक्रान्ताशौचं सपिंडानां नास्त्येव । पुत्रजन्मनि तु पितुः स्नानमस्त्येव ” इति । ५

स्मृतिरत्नमाधवीयादिषु तु दशाहादूर्ध्वमर्वाक् त्रिपक्षात्रिरात्रं षण्मासादर्वाक्पक्षिणी । अर्वाक् संवत्सरादेकाहम् । यदाह विष्णुः—

“अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिदिनं षण्मासाच्च दिवानिशम् । अहः संवत्सरादर्वाक् देशांतरमृतेष्वपि ” ॥ अत्र दिवाशब्देन अहर्द्वयमुच्यते । दिवानिशं पक्षिणीति यावत् । तथा च देवलः—

“आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात्षण्मासात्पक्षिणी ततः । परमेकाहमा वर्षादूर्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यति ” ॥ इति । १०

“नीते त्वाशौचे वत्सरांतस्त्वेकरात्रेण ” इति विष्णुवचनमपि देवलसमानविषयम् । षण्मासादूर्ध्वं संवत्सरमध्ये एकरात्रेण शुद्धिरिति यावत् । एवं च “मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् ” इति बृद्धवसिष्ठवचनस्य “अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिदिनं आत्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् ” इति विष्णुदेवलवचनयोश्च निकटदेशातरतम्यापेक्षो विकल्पो द्रष्टव्यः । यत्तु संग्रहकारवचनम्—

“त्रिरात्रं त्रिषु मासेषु पक्षिण्येव ततस्त्रिषु । ततोहःषट्स्वथं स्नानं दशरात्रात्यवं श्रुतौ ” ॥ इति । १५ तत्र प्रमाणं मृग्यम् । न तत्र देवलवचनं प्रमाणम् । “आत्रिपक्षात्रिरात्रं स्यात् ” इति पठित्वा स्मृतिरत्नमाधवीयादिषु व्याख्यातत्वात् । न च “मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् ” इति बृद्धवसिष्ठवचनं प्रमाणम् । ‘अहस्तु नवमादर्वाक्’ इत्यस्यांश्याप्याश्रयणप्रसंगात् । न च ततस्तत एकदेशाश्रयणमुचितम् । अतो विकल्प एव चंद्रिकाद्यामुक्तः । भर्तुमरणे पत्न्या दशाहात्परमपि दशाहम् । “दशाहं पुत्रभार्ययोः ” इति वचनात् । दशाहादूर्ध्वं सोदकमरणश्रवणे त्वाह मनुः (५।७७)— २०

“बाले देशांतरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते । सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुद्ध्यति ” ॥ इति ।

देशांतरस्थे असंनिहितदेशस्थे बाले षण्मासिके पृथक्पिण्डे सोदके इति यावत् । गौतमोऽपि (१४।४१)

“बालदेशांतरितप्रवर्जितासपिंडानां सद्यः शौचम् ” इति । संग्रहे—

“अत्याशौचं दिनं सद्यस्त्रयहैकाहरशौचिनोः । पक्षिण्यघिष्ठवं तच्छ्रुत्वैककालोन्यथापूवः ” ॥ इति । स्वस्वाशौचकालेऽतिक्रांते अवगते सति उयहैकाहरशौचिनोः क्रमेण दिनं सद्यः स्नानं पक्षिण्यशौचिनः २५ एककालः रात्रौ श्रवणे रात्रिदिवा श्रवणे दिवा अन्यथा दशाहाद्विः श्रवणे स्नानमेवेत्यर्थः । अत्र उयहैकाहरशौचिनोरत्याशौचं दिनं सद्य इत्यत्र मूलभूतं प्रमाणं मृग्यम् । यत्तु “ऊर्ध्वं दशाहाच्छ्रुत्वैकरात्रम् ” इति शंखवचनं प्रमाणमुपन्यस्तं न तत्र त्रिरात्रात्ययाशौचं प्रकृतम् । विज्ञानेश्वरादिभिश्चान्यथा व्याख्यातम्—“इदमेकरात्राशौचं सपिंडानामूर्ध्वं षण्मासेभ्यो यावन्नवमं पूर्वोक्तं तु सद्यः शौचं नवममासादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ” इति । चंद्रिकादावपि “त्रिरात्राद्याशौचिनां कालशेषेण शुद्धिः ३० कालशेषाभावे सद्यःशौचम् ” इति । यत्तु पक्षिणीविषये

“अतीते पक्षिणीकाले दशाहाभ्यन्तरश्रुतौ दिवा वा यदि वा रात्रवेककालेन शुद्ध्यति ” ॥ इति स्मृत्यंतरवचनं संग्रहकारेण प्रमाणमुक्तं तदपि चंद्रिकास्मृतिरत्नमाधवीयविज्ञानेश्वरीयादिनिबंधनेषु मन्यादिषु चादर्शनाद्विचारणीयम् ।

तथा दीपिकायाम्—

“ मातापित्रोरघेऽतीते श्रुत्वाऽधं दशावासरम् । त्रिरात्रपक्षिण्येकहेष्वतीतेष्वाप्नुवो भवेत् ” ॥ इति ।
मनुः (५।७६)—

“ निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमाप्नुत्य शुद्धो भवति मानवः ” ॥ इति ।
७ ज्ञातिशब्देनात्रानुपतीत एवोच्यते । उपनीतमरणे “ उपेते विषमं वृत्ते तस्मिन्नेवातिकालजम् ”
इति व्याघ्रेणातिक्रांताशौचविधानाद्वाहादूर्ध्वं पुत्रजन्मश्रवणे पितुरेव स्नानं जन्मनि सपिंडाना-
मत्याशौचं नास्ति । “ नाशौचं प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपि ” इति देवलस्मरणात् ।
तथा संग्रहे—

“ पित्रोप्रातुर्भवेनान्येष्वनुपेतात्यये त्वघम् । पितुः स्नानं तदन्येषां न च तत्सूतकात्यये ” ॥ तस्माच्चोपरि
९० “ गौणमातृमरणं श्रुत्वा सदाधं व्यहम् ” इति । गौणमाता सपत्नीमाता ।

भ्रातृविषये स्मर्त्यंतरम्—

“ भ्रातुर्देशांतरमृतौ षणमासाद्वत्सरादयः । दशरात्रं त्रिरात्रं स्याद्वाहाहं दाहकस्य तु ” ॥ इति ।
दाहकस्य भ्रातुः । तथा—

“ देशांतरमृतिर्यत्र त्वनुजाग्रजयोर्यदि । षणमासाद्वत्सरादर्वाङ् दशाहं व्यहमाचरेत् ” ॥ इति ।
१५ एतद्कृतक्रियभ्रातृविषयम् । यदाह पैठीनास्ति:—

“ प्रोषितभ्रातृमरणे दत्तपिंडोदृक्क्रिये । त्रिरात्रं सूतकं तत्र दशाहं पुत्रभार्ययोः ” ॥ इति ।
एतच्च त्रिरात्रविधानं षणमासात्पूर्वं वेदितव्यम् । तथा च गालवः—

“ कृतोदके तु षणमासात्पक्षिणी त्वघमिष्यते । अधश्वेत् त्रिदिनं ग्राह्यमकृते तु दशान्हिकम् ” ॥ इति ।
षणमासादूर्ध्वं भ्रातुरघं पक्षिणीत्यर्थः । संग्रहे—

२० “ दशरात्रं सदा पित्रोः परोक्षमरणे श्रुतौ । व्यहं मातृसपत्न्यास्तु दशाहं वत्सरादधः ॥

“ कृतौर्ध्वदैहिकेऽत्यब्दे दिनं तस्यारुयहं तयोः ” ॥ इति । वत्सरमध्ये तत्परं वा मातापितृमरण-
श्रवणे सर्वेषामपि पुत्राणां दशाहमेव । सपत्नीमातुरसमक्षमृतिश्रवणे वर्षात्परं व्यहमेव । तत्पूर्वं तु
दशाहम् । अत्र विशेषः । ज्येष्ठेन कृते और्ध्वदैहिके अब्दे चातिक्रांते तस्याः सपत्नीमातुः परोक्ष-
मरणश्रवणे दिनं तयोर्मातापित्रोस्तच्छ्रुतौ कनिष्ठस्य व्यहमित्यर्थः ।

२५ पुनःसंस्कारे विशेषः स्मृत्यर्थसारे दर्शितः । आहिताशौचे विदेशस्थे मृते यावद्विधिना न
संस्कारस्तावत्पुत्रादीनां मुख्यकर्तृणां संव्यादिकर्मलोपो नास्ति । शुभकर्म न कर्तव्यम् । अना-
हिताशैविधिवद्विहनाभावे तदानीमाशौचग्रहणं कृताकृतम् । दशाहानंतरं मरणश्रवणे दाहात्पूर्वं
व्यहायाशौचं नास्ति । मुख्यकर्तृसंभवे तदितरज्ञातीनां शुभकर्म च कर्तव्यम् । आहिताशैविधि-
वद्विहनाभावे आशौचग्रहणं नास्त्येव । पुनःसंस्कारे दाहायाशौचमपि संपूर्णम् । उनाहिताशैः

३० पुनःसंस्कारः सूतकमध्ये चेत् शेषदिनात् शुद्धिः । अतीते सूतके पुनः संस्कारश्चेत्पूर्वमगृहीता-
शौचस्य पुत्रस्य पत्न्याश्च दशाहमाशौचम् । गृहीताशौचयोः पुत्रपत्न्योस्त्रिरात्रम् । पत्न्याः
पुनःसंस्कारे पत्युश्वैवं सपत्न्योर्मिथश्वैवम् । गृहीताशौचानां कृतोदकानां पुनराशौचं नास्ति ।
अकृतोदकानां पुनरेकाहमिति । वृहस्पतिः—

“ आशौचे वर्तमाने तु पुनर्दाहकिया यदि । तच्छेषेणैव शुद्धिः स्यादतीते सूतकं भवेत् ॥

३५ “ दशाहादि यथावर्णं पित्रोराशौचमाचरेत् । पत्नीनामपि विज्ञेयं दंपत्योश्च परस्परम् ॥

“ सपिंडानां त्रिरात्रं स्यादित्यवाच प्रजापतिः ” ॥ इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

“आशौचांतः कीकसादेः प्रदाहे शेषाच्छुद्धिस्तद्वहिश्वेत् त्रिरात्रम् ।

“पुत्रस्यापि प्रागघस्य ग्रहश्वेत्नो चेत्स्याप्यत्र संपूर्णमाहुः” ॥ इति । कीकसं अस्थि ।

पारस्करः—“आशौचे वर्तमाने तु तच्छेषण विशुद्धयति । गते त्वाशौचसमये पुनर्दर्हाने यदा भवेत् ।

“मरणादि गृहीतस्य त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । अगृहीतस्य पुत्रस्य संपूर्णशौचमेव हि” ॥ इति । ५

अगृहीताशौचविषये देवलः—

“दग्धवास्थि पित्रोः पुत्रस्तु दशाहमशुचिर्भवेत् । तयोः प्रतिकृतिं दग्धवा शाववच्छौचमिष्यते” ॥ इति ।

शाववदशाहमित्यर्थः । स्मृत्यंतरेऽपि—

“अस्थना पलाशवृत्तैर्वा दग्धवा तु प्रतिरूपकम् । पित्रोर्दशाहमाशौचमन्येषां तु त्रिरात्रकम्” ॥ इति ।

तथा—

१०

“संस्कृताम्पौ दहेत्पश्चादशरात्रं तु सूतकम् । इतरेषां त्रिरात्रं स्याद् ज्ञातीनामपि सूतकम्” ॥ इति ।

यत्तु स्मृत्यंतरवचनम्—

“दग्धवास्थि पित्रोः पुत्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् । तयोः प्रतिकृतिं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” ॥ इति ।

अत्रास्थिदाहे पुत्रस्य दशाहविधानं अगृहीताशौचविषयम् । प्रतिकृतिदाहे त्रिरात्रविधानं गृहीताशौचविषयम् । अन्ये तु पुत्रस्य गृहीताशौचस्यास्थिदाहे दशाहं प्रतिकृतिदाहे त्रिरात्रमिति १५ व्याचक्षते । अगृहीताशौचविषये चोदाहरंति स्मृत्यंतरम्—

“नरं पर्णमयं दग्धवा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । मातापित्रोर्दशाहं स्यादस्थिदाहे तथैव च” ॥

प्रागघग्रहणभावे पर्णनरदाहे सपिंडानां उयहं मातापित्रोस्ताद्विधिदाहे अस्थिदाहे सपिंडानां च दशाहमिति च ते व्याकुर्वत । तथा च संग्रहकारः—

“यज्वायज्वपुनर्दर्हाहि शिष्टाहं यद्यधोद्विद्धिः । दशाहं उयहमाशौचं पूर्णं प्राक् चेदधाग्रहः” ॥ २०

“अस्थिदाहे प्रतिकृतेदर्हाहि तु उयहमित्यघम् । सपिंडानां सुतानां तु दशरात्रमिहेष्यते” ॥ इति ।

दशाहमध्ये आहिताग्न्यनाहिताग्न्योः पुनःसंस्कारे कृते सति संस्कारदिनाद्वृद्धं दशरात्रावशिष्टमेवाधं भवति । न पुनर्दर्हादिदशाहं । यदि दशाहाद्विर्यज्वायज्वपुनर्दाहः स्यात्तत्र दशाहं उयहमिति क्रमेणाधं स्यात्प्रागघग्रहणभावे अस्थिदाहे पूर्णम् । प्रतिकृतिदाहे तु सपिंडानां उयहमेव ।

पुत्रानां तु प्रतिकृतिदाहेऽपि प्रागाशौचग्रहणभावे दशाहमेव । तद्ग्रहणेऽपि पितृविषयेऽस्थिदाहे २५ सदा दशाहमिति संग्रहकारवचनं तैव्यरिक्यातम् । अपरे तु ज्ञातीनामगृहीताशौचानां पर्णदाहवदस्थिदाहेऽपि त्रिरात्रमेव । गृहीताशौचस्य पुत्रस्य पर्णदाहेऽस्थिदाहेऽपि त्रिरात्रमेव । “आशौचांतः कीकसादेः प्रदाहे” इत्यादीनां पूर्वोक्तानां वचनानां पुनर्दर्हमात्रविषयत्वेन प्रवृत्तत्वात् । “मातापित्रोर्दशाहं स्यादस्थिदाहे तथैव च” इत्यस्य च मातापितृविषये अगृहीताशौचस्य पुत्रस्य पर्णदाहवदस्थिदाहेऽपि दशाहाशौचप्रतिपादकत्वात्तत्र सपिंडविषयत्वात्प्रतीतेरित्याहुः । तथा च संग्रहे— ३०

“अंतर्दशाहदाहे तु शेषतः शुचयोऽखिलाः । बहिर्दशाहदाहे तु दाहादित्रिदिनं मतम् ॥

“प्रागाशौचग्रहणभावे ज्ञातीनां त्रिदिनं समम् । प्राग्ग्रहे तु उयहं कर्तुरन्येषां तु न विद्यते ।

“कर्ता च तनयः पूर्वग्रहे पूर्णं तथा दिनम्” ॥ इति । पुराणमपि—

“अस्थयभावे पलाशोत्थैः पर्णैः कार्यं शरीरकम् । तथा पर्णमयं दग्धवा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” ॥

इत्येतत् गृहीताशौचपुत्रविषयम् । गृहीताशौचज्ञातीनां तु नाशौचम् । तथा च स्मृत्यंतरे— ३५

“ पुत्रः पित्रोस्तु संस्कारं प्रमादान्न करोति चेत् । ज्ञातीनां इशारात्रं स्यात्तदूर्ध्वं सूतकं न हि ॥

“ नित्यकर्माणि कुर्वीत स्मृत्युक्तानि तथैव च ” ॥ इति । अन्यत्रापि—

“ वंशजानामसंस्कारे सूतकं तु कथं भवेत् । इशाहात्परतः शुद्धिर्जातीनां च विशेषतः ” ॥ इति ।

एतेन दहनमन्तरेणाप्याशौचमुदकदानं चानुषेयमित्युक्तं भवति ।

४ पुत्रस्यापि पुनर्दहनात्पूर्वमाशौचानुषानमाह वसिष्ठः—

“ प्रमीतपितृकः पित्रोरोर्ध्वैहिकमाचरेत् । यदि कर्तुमशक्तः स्यादाशौचं नियमान्वितः ॥

“ आ इशाहादयोर्ध्वं तु यदा कार्यक्षमस्तदा । त्रिरात्रं समतिक्रम्य श्राद्धं कुर्यादथाविधि ॥

“ दाहकस्य तदा शौचमितरेषां न विद्यते ” ॥ इति । इतरेषां दत्तोदकसपिंडानामित्यर्थः ।

गृहीताशौचानामदत्तोदकानां तु सपिंडानामुदकनिमित्तमाशौचमुक्तं स्मृत्यंतरे—

१० “ पूर्वं गृहीताशौचानां न पुनर्दहने त्वघम् । तस्मिन्नुदकदातृणामाशौचं मनुरब्रवीत् ” ॥ इति ।

“ मरणादिगृहीतस्य त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ” इति पुत्रस्य त्रिरात्राशौचविधानात् ज्ञातीनामेकरात्रं न्यायसिद्धमिति व्याख्यातारः । आहिताग्नेभ्यं त्रिवद्धनाभावे पुत्रादीनामाशौचं नास्ति । किंतु पुनर्दाहसमय एवाशौचमित्युक्तं चंद्रिकायाम्—

“ आहिताग्नेस्तु विधिवद्वाहांतं नास्ति चेत्तदा । आशौचग्रहणं नास्ति दाहाद्याशौचमिष्यते ” ॥ इति ।

१५ दाहाद्याशौचम् पुनर्दाहाद्याशौचम् । तत्त्वं इशाहम् । तथा पारस्करः—

“ आहिताग्नेस्तु दहनात् दशाहाशौचमिष्यते ” इति । आहिताग्नेरपि—

“ विदेशस्थो गृही यावद्विधिना नैव संस्कृतः । पुत्रादीनां तु सन्ध्यादि कर्मलोपो न विद्यते ” ॥

पैठीनसिरपि—“ आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्नियेत् पुनःसंस्कारं कृत्वा शावमाशौचमिष्यते ” इति ।

स्मृत्यंतरेऽपि—

२० “ दशाहांतं सपिंडानां मृतौ प्रेतक्रिया भवेत् । पुनः संस्कारे त्रिरात्रं स्याद्यष्टुः पित्रोर्दशाहतः ” ॥ इति ।

अनाहिताग्नेः पुनःसंस्कारे सपिंडानां त्रिरात्रम् । यष्टुः आहिताग्नेः पुनःसंस्कारे सपिंडानां इशाहं ।

पित्रोश्च पुनःसंस्कारे पुत्राणां दशाहमित्यर्थः । अनेकसपिंडपुनर्दहे संग्रहकारः—

“ मृतानां तु सपिंडानां काले बहुतिथे गते । तान्सर्वान्सह संस्कृत्यात् त्रिरात्रेण यथाविधि ॥

“ एकोद्दिष्टं चतुर्थेऽन्हि तेषां पिंडं पृथक् पृथक् । सपिंडीकरणं तेषां सहैव पृथगेव वा ” ॥ इति ।

२५ अब्दात्परं दुर्मृतसपिंडादिपुनर्दहविषये गर्गः—

“ अतीतेऽब्दे तु संस्कारे एकाहातिपिंडमर्ययेत् । श्राद्धं दद्यात् द्वितीयेऽन्हि तृतीयेऽन्नि सपिंडनम् ” ॥ इति । मातापितृविषये तु त्रिरात्रम् ।

“ अब्दात्परं वाऽथ षष्ठ्मासे पुनः कृत्वा तु संस्कृतिम् । त्रिरात्रमशुचिर्भूत्वा श्राद्धं कुर्याच्चतुर्दिने ” ॥ इति

स्मरणात्—अयमत्र निष्कर्षः । आहिताग्नेः पुनर्दाहाद्येव पुत्रादीनामाशौचं न ततः पूर्वम् । अना-

३० हिताग्नेस्तु पुनर्दाहात्पूर्वमाशौचग्रहणं विकल्पितम् । आहिताग्न्यनाहिताग्न्योर्दशाहमध्ये पुनर्दाहेऽपि

शिष्टाहमेवाघम् । दशाहात्परमाहिताग्नेः पुनर्दहे पुत्रस्य सपिंडानां च इशाहम् । अनाहिताग्नेः

पुनरस्थिदाहे प्रतिकृतिदाहे च पूर्वमगृहीताशौचस्य पुत्रस्य इशाहम् । गृहीताशौचस्य तु त्रिरात्रम् ।

अस्थिदाहे प्रतिकृतिदाहे चागृहीताशौचानां ज्ञातीनां त्रिरात्रं गृहीताशौचानामदत्तोदकानामुदकदान-

निमित्तमेकरात्रम् । दत्तोदकानां तु न किंचित् ।

अन्ये तु अस्थिदाहे पुत्राणां गृहीताशौचानामपि दशाहम् । प्रतिकृतिदशाहे त्रिरात्रम् । सपिंडानामप्यगृहीताशौचानामस्थिदाहे दशाहम् । गृहीताशौचानां तु त्रिरात्रमित्याहुः । अनेक-सपिंडपुनर्दाहे त्रिरात्रमब्दानंतरमेकस्यानेकस्य वा पुनर्दाहे एकरात्रम् । मातापितृविषये तु त्रिरात्रमिति । सपिंडसमानोदकादीनामुक्तमिदं दशरात्रं त्रिरात्राशौचमाहितामेस्तत्पत्न्याश्वेषरमेसंस्कार-दिवसप्रभूति अनाहितामेर्मणदिवसप्रभूति । उभयोरपि संचयनं दाहादिद्वितीयादिदिवसे कार्यम् । ५ यथाहांगिराः—

“अनग्निमत उत्कांते साग्रेः संस्कारकर्मणः । शुद्धिः संचयनं दाहान्मृताहस्तु यथातिथिम्” ॥ इति । अत्र विज्ञानेश्वरः (पृ. १७८ पं. ४-५) “साग्रेः संस्कारकर्मण” इति श्रवणादाहिताश्वै पितरि देशांतरमृते तत्पुत्राणामा संस्कारात्संध्यादिकर्मलोपो नास्तीत्यनुसंध्येयम् । यथाह पैठीनसिः—

“अनग्निमत उत्कांतेराशौचं हि द्विजातिषु । दशाहादग्निमतो विद्यादिदेशस्ये मृते सति” ॥ इति । ६० स एव—“आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्नियेत पुनःसंस्कारं कृत्वा शाववच्छौचम्” इति । संनिहित-देशमरणे तु दाहादिदशाहसत्वेऽपि मरणाद्याशौचमस्ति । “सूतकं तु प्रवक्ष्यामि मृतजन्मनिमित्तकम्” इति दक्षस्मरणात् । स्मृत्युंतरे—

“अनग्नेमरणात्साम्भेराशौचं दाहतः परम् । तयोः संचयनं दाहान्मृताहस्तु तिथिः स्मृता” ॥ इति । अनाहितामेर्मणाद्यपि संचयनमुक्तं ब्रह्मपुराणे— ६५

“अनाहितामेर्मणादाहिताग्नेस्तु दाहतः । अस्थिसंचब्दनं कुर्यात् स्वशाखोक्तविधानतः” ॥ इत्यत्राचारतो व्यवस्था । तत्रैव—

“दाहायशौचं विशेयं सर्वेषामग्निहोत्रिणाम् । मरणादेव कार्यं स्यात्संयोगो यस्य नाग्निभिः” ॥ इति । व्याघ्रोऽपि—“दहनादेव कार्यं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः” इति ।

अत्र केचिदाहुः—‘यस्य वैतानिको विधिः’ इति स्मरणात् आहिताग्नेस्तत्पत्न्याश्वं २० वैताग्निना संस्करे सति दाहायाशौचम् । तदभावे “संयोगो यस्य नाग्निभिः” इति वचनात् मरणादेवानाहिताग्निमरणवदाशौचमिति ।

अन्ये तु उक्तयोर्वचनयोराहिताग्न्यनाहिताग्न्युपलक्षणत्वेन वैतानिकाग्निसंस्काराभावेऽप्याहिताग्नेस्तत्पत्न्याश्व मरणे दहनादेवानाहिताग्निमरणवदाशौचमित्याहुः । शिष्टाचारादिह व्यवस्था ।

रात्रौ जन्मर्तुमृतिसंभवे दिननिर्णयः । रात्रौ जन्मादिसंभवे अर्धरात्रात्परं जन्मादौ सति २५ परदिनं पूर्वे तदुत्पत्तौ पूर्वदिनमित्येकः कल्पः । रात्रिं त्रेधा विभज्याद्ये भागद्वये जननादौ जाते पूर्वदिनं ग्राह्यम् । उत्तरभागे परदिनमिति द्वितीयः । प्रागुद्यादित्यपरः कल्पः ॥

तथी विज्ञानेश्वरीये (पृ. १४४ पं. ३१-३२)—

“अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ॥

“रात्रिं कुर्यात् त्रिभागं तु द्वौ भागौ पूर्व एव तु । उत्तरांशः प्रभातेन युज्यते मृतसूतके” ॥ ३०

“क्रतौ च सूतके शावे तृतीयांशः परान्वितः । आद्यौ द्वावंशकौ युक्तौ पूर्वेणाह्नेति निश्चयः ॥

“उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः । जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥

“रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः” ॥

एतेषां च कल्पानां देशाचारेण व्यवस्था इति ।

अत एव स्वदेशाचारानुसारिणा तुण्डीरमंडलीयेन संगृहीतम्—

“त्रियामायास्तृतीयांशे यदि जन्मर्तुमृत्यवः । प्रभातादि यदि अश्वे पूर्वाहाव्यघमिष्यते” ॥ इति ।
पादोनचतुर्नाडिकारूपसंध्याकालरहिता रात्रिस्त्रियामा । अत्राहुः—

“तृतीयभागे संप्राप्ते मलं स्यान्निशि चेत्स्त्रियाः । प्रभातादिनिरात्रेण शुद्धिं तस्या विनिर्दिशेत् ॥

५ “प्रत्यूषे जन्ममरणे स्यातां यदि परं दिनम्” ॥ इति बृद्धपराशरस्मरणात् ।

“रात्रिं कुर्यात् त्रिभागं तु” इत्यादिवचनानि रजोमात्रविषयतया संकोचनीयानि । जन्ममरणयोस्तु अरुणोदयाद्याद्येव दिनं ग्राह्यमिति । केचित्तु—

“सूतके मृतके चैव यद्यं परिकीर्तिंतम् । ते चेत् सूर्योदयादर्वाग् दिनमेकं तु तद्वेत्” ॥ इति ।
वचनात्—जन्ममरणयोरुदयाद्येव दिनं ग्राह्यमित्याहुः ।

१० संपर्कशौचमुक्तं स्मृतिरत्ने—

“संपर्कमशनं पानं दशरात्रं विवर्जयेत् । तत्संपर्काद्वेदेनः शुद्धस्यापि न संशयः” ॥ इति ।
एनः आशौचम् । संपर्कशब्दार्थं उक्तः स्मृत्यंतरे—

“प्रेतकर्मोपदेशित्वं तत्कृतिश्वाधिभिः सह । सहवासः सपत्न्यादिसंपर्कार्थं प्रचक्षते” ॥ इति ।
अत्र बृहस्पतिः—

१५ “यस्तैः सह सपिंडोऽपि प्रकुर्याच्छयनादिकस् । ब्रांधवोऽब्रांधवो वाऽपि स दशाहेन शुद्धयति” ॥ इति ।
दशाहोपन्यासो दशाहसंपर्कविषयः । यस्मिन् यस्मिन्दिने संपर्कस्तदिनमात्रमधं भवति ॥
कादाचित्कस्पर्शे स्नानमात्रेण शुद्धिः । स्मृत्यंतरे—

“प्रेतकर्मणि वक्तृणामाशौचं कर्तृवद्वेत् । अन्यकर्मणि वक्तृणां स्वाहाकारं विनोच्यते” ॥ इति ।
संपर्कनिमित्ताशौचे विशेष उक्तः संग्रहे—

२० “अघिसंपर्कतोऽशौचं भवेत्तदिनसंख्यकम् । न तत् द्रव्यक्रिया स्त्रीणां सांपर्किकमधं भवेत्” ॥ इति ।
अतीताशौचविषयेऽपि क्रियाद्रव्येष्वाशौचाभावोऽतिदिष्टस्तत्रैव—

“तथा नैव क्रिया द्रव्येष्वतीतं त्रिदिनाव्यघम्” इति । अत्रांगिराः—

“अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्ञानाति चेद् गृही । त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तत् द्रव्यस्य कहिर्चित्” ॥
अत्र द्रव्यमात्राशौचाभावोक्त्या स्त्रीणां क्रियायाश्वार्तीताशौचमस्तीत्यवगम्यते । यत्तु क्रियासाधना-

२५ भूतद्रव्यस्याशौचाभावोक्त्या तत्साध्यक्रियाणामप्याशौचाभावः सिध्यतीति तत्र । कर्तुराशौचित्वेन
कर्मानविकारत्वात्स्वद्रव्यसाध्यान्यकर्तृकक्रियाया आशौचाभावप्रतिपादनं आशौचिद्रव्यस्याशौचा-
भावोक्त्यैव गतार्थत्वात् अन्यदीयक्रियाया आशौचभाववचनं मुधैव स्यात् ।

अत एव विज्ञानेश्वरादिभिर्गृहे भवानां भार्यादीनां द्रव्याणां च संपर्कशौचाभावः द्रवस्य
त्रिरात्राव्यतिक्रान्ताशौचाभावश्चोक्तः । अंगिराश्च—

३० “आशौचं यस्य संसर्गादापतेद्रगृहमेधिनः । क्रियास्तस्य विलुप्यंते श्राद्धाणां च न तद्वेत्” ॥ इति ।
गृहमेधिनः क्रियालोपस्तद्रगृहे भवानां भार्यादीनां द्रव्याणामप्याशौचाभावश्च कण्ठरवेणोक्तः ।
एवं च संपर्कशौचविषये अतीताशौचविषये च क्रियायामाशौचाभावप्रतिपादकसंग्रहकारवचने
प्रमाणं चिन्त्यम् ।

अन्तःशवग्रामविषये मनुः—

३५ “नावादंतःशवे ग्रामे नाधीयान्न जुहोति च । तानि विध्यंतरे कुर्याद्वनुरेकादशांतरे” ॥ इति ।

वितस्तिर्द्विगुणारत्नस्तस्मात्किष्कुस्ततो धनुः इति उक्तलक्षणेरेकादशमिर्घनुर्भिर्व्यवहिते विध्यंतरे कुर्यादित्यर्थः । आपस्तंबः (११३११४-१५) — “ अंतःशवमंतश्चांडालम् ” इति ।

स्मृत्यंतरे—

“ ग्रामस्थे शवचंडाले शूद्रायशुचिसन्धिधौ । नाध्येतव्यं न भोक्तव्यं न होतेव्यं कदाचन ” ॥ इति ।

आत्रेयोऽपि—

“ अंतःशवो यदा ग्रामस्तस्मिन् ग्रामे तदालये । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं न कुर्यादिति शासनम् ॥

“ श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसी । तस्मादंतःशवे ग्रामे जुहुयाच्छौतपावकम् ” ॥ इति ।

स्मृत्यंतरे विशेषो दर्शिताः—

“ चतुःशताधिकैर्विप्रैः संपूर्णे ग्राममध्यके । विशेषं संप्रवक्ष्यामि जपहोमार्चनं प्रति ॥

“ अंतःशवस्य दोषस्तु नास्ति तत्र समाचरेत् । ग्रामे नाराचविच्छिन्ने कुर्याद्द्विनोऽथवा पथा ॥ १०

“ वीथ्यंतरे वा मृतके हरेर्चां समाचरेत् ।

“ अनाथानुपनीतानां प्रेतायाश्च तथा लियाः । अंतःशवस्य दोषस्तु ग्रामादौ तु न लिप्यते ॥

“ मुनीनां च यतीनां च परकायप्रवेशिनाम् । मरणं यत्र संभूतं तत्र दोषो न लिप्यते ॥

“ शूद्रादीनां च मरणं संभवेद्यत्रकुत्रचित् । आशौचं गृहमात्रस्य ग्रामाशौचं न विद्यते ॥

“ कुटिके पतने चैव स्वर्वटे राजधानिषु । क्रमेणैवार्चनं कुर्यादुक्तदोषो न विद्यते ” ॥ इति । १५

संग्रहे—

“ अंतःशवोऽशुचिर्गमस्तत्र होमादि नाचरेत् । वीथ्यंतरे सदा कुर्यादेकादशधनुष्परे ॥

“ ग्रामे चतुःशतब्रह्मयुक्तेऽप्यंतःशवे क्रियाः । कुर्यात्त्वावृष्टलानाथबालातौ चेत्यथापरे ” ॥ इति ।

चतुःशतब्रह्मण्युक्ते ग्रामे एकादशधनुर्व्यवहितत्वाभावेऽपि कुर्यादेव ।

“ सहस्रविप्रसंपूर्णे ग्रामे तदधिकैर्विप्रैः वा । आलयस्य समीपे तु त्रिंशद्वांडातरे मृतौ ॥ २०

“ अर्चनस्थापनादीनि न कुर्यादेव तत्र तु ॥

“ एकवीथ्यां समारूढे एकविंशद्वग्ने स्थिते । त्रिंशद्वनुषि चाधस्त्ये देवं पित्र्यं च वर्जयेत् ॥

“ पंचाशच्चापि सीमांते वैकवीथ्यां शवे सति । अर्चनं च हरेदानं जपहोमादि वर्जयेत् ” ॥ इति

स्मरणात् । स्मृत्यंतरे—

“ प्रतिष्ठादिषु कालेषु यस्मिन्ग्रामे मृतिर्भवेत् । शीत्रं बहिः शवं नीत्वा कर्मशेषं समापयेत् ॥ २५

“ अग्रहारे हरेः पूजा वर्तते यत्र कुत्रचित् । अंतःशवं यदि भवेत्तदा नीत्वा ततो बहिः ।

“ तच्छवं भैस्मसाद्यावत्तावत्तेण पूजयेत् ” ॥ इति

संवर्तः— “ पाकयज्ञं तथा भुक्तिं जलाहरणमेव च । न कुर्यात्तावता विप्रो यावत्तिष्ठेच्छवोत्तरा ॥

“ अज्ञानाद्यदि भुजीति प्रायश्चित्तं समाचरेत् ” ॥ इति ।

अनुगमनाशौचम् । अनुगमनाशौचमाह पराशारः (३४८)—

३०

“ अनुगम्येच्छया प्रेतमज्ञातिं बंधुमेव वा । स्नात्वा सचैलं स्पृष्टाऽग्निं धृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ” ॥ इति ।

ज्ञातयो मातृसपिंडाः । इतरेषां तु विहितत्वान्न दोषः ।

याज्ञवलक्योऽपि (प्रा. २६)—

“ब्राह्मणेनानुगंतव्यो न शूद्रो न द्विजः कचित् अनुगम्याभसि स्नात्वा स्पृष्टाऽभिं धृतभुक् शुचिः”॥इति ।
द्विजः विग्रादिः । । शूद्रो वा नानुगंतव्यः । यदि स्नेहादिना ब्राह्मणः समानोत्कृष्टजातिं प्रेतमनु-
गच्छति तदा स्नानाग्निस्पर्शधृतप्राशनानि कुर्यादित्यर्थः । कवषो विशेषमाह—

५ “अनुगम्य शवं बुध्या स्नात्वा स्पृष्टा हुताशनम् । सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुद्धयति”॥
इति । प्राणायामाश्च त्रयः ।

पुनःस्नानम् । पुनःस्नानस्वरूपमाह हारीतः—

“आद्रवस्त्रं परित्यज्य शुष्कवस्त्रेण मज्जनम् । शवानुगमने क्षौरे पुनःस्नानं विधीयते ”॥ इति ।
अनुगमने एवेदं प्रायश्चित्तं नाग्ने पार्श्वयोर्वा गमने ।

१० “प्रेतस्य पार्श्वयोर्ग्रे न गंतव्यं कदाचन । तस्मादग्रे तु गंतृणामायुः क्षीणं पदेपदे ॥

“मृतस्य पश्चाद्गमने प्रायश्चित्तं विधीयते । किलिषादग्रगमने निष्कृतिर्नैपथ्यते”॥ इति स्मरणात् ।
घृताद्यसंभवे विशेषः स्मृत्यंतरे दर्शितः—

“अग्न्यभावे घृताभावे सचैलं स्नानमाचरेत् । सव्याहृत्या च गायत्र्या दश कृत्वोऽभिमंत्रिताः ॥

“अर्धाजलिमपः पीत्वा शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः” ॥ इति । बालादिविषये जाबालिः—

१५ “मृतं बालं च वृद्धं चानाथं विप्रमनुव्वजित् । द्विजः स्नानेन शुद्धयेत घृतप्राशाग्निना विना ॥” इति ।
स्मृत्यंतरे—

“अनाथमनुपेतं च प्रेतं कन्यामनुवजन् । सर्ववेदं क्रतुश्रेष्ठमाचामेन्न घृतं पिबेत्”॥ इति ।
क्षत्रियादिशवानुगमने ब्राह्मणस्य विशेषमाह पराशारः (शा४९-५२)—

“क्षत्रियं मृतमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति । एकाहमशुचिर्भूत्वा पंचगव्येन शुद्धयति ॥

२० “शवं च वैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति । कृत्वाशौचं द्विरात्रं च प्राणायामान्षडाचरेत् ॥

“प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

“त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धयति”॥ इति ।

अज्ञानान्मोद्याद्याद्यच्छिकानुगमने त्वाङ्गिराः—“शूद्रस्य प्रेतस्य यद्यच्छयानुगमने ब्राह्मणः स्वन्ती-

मासाद्य गायत्र्या अष्टसहस्रं जपित्वा शुद्धयति । क्षत्रियानुगमने तु अर्धसहस्रम् । वैश्यानुगमने

२५ पादोनम्” इति । स्मृतिरत्ने —

“एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये शुद्धिर्वहेन तु । शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः” ॥

एवं च सति क्षत्रियस्य वैश्यशवानुगमने एकाहं शूद्रशवानुगमने व्याहं वैश्यस्य शूद्रशवानुगमने एकाह-
मिति । विज्ञानेश्वरीये तु अनंतरानुगमने एकाहमेकांतरानुगमने पक्षिणीति । स्मृत्यर्थसारे च

“स्नेहादिना जातिषूक्तृष्टजातिषु चानुगमने सचैलं स्नात्वाऽभिं स्पृष्टा घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा

३० शुद्धयेत्” । घृतप्राशनं शुद्धयर्थमेव न भोजनस्थाने सपिंडेष्वनुगमनं विहितमेव हीनजातिषु

ब्राह्मणस्य क्षत्रियानुगमने एकाहमाशौचं वैश्यानुगमने पक्षिणी शूद्रानुगमने त्रिरात्रं समुद्रगामिन्यां

महानद्यां स्नात्वा प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धयेत् । क्षत्रियस्य वैश्यानुगमने त्वेकाहं

शूद्रानुगमने पक्षिणी वैश्यस्य शूद्रानुगमने त्वेकाहमिति ।

द्विजाना शूद्रशवानुगमननिषेधे कदा तैः शूद्रानुसर्तव्या इत्याकांक्षायामाह पाराशारः—
“विनिर्वर्त्य यदा शूद्रा उदकांतमुपस्थिताः । द्विजैस्तदानुगंतव्या एष धर्मः सनातनः” ॥ इति ।
उदकशब्देन उदकक्रिया उच्यते । तस्या अंतःसमाप्तिः । तां निर्वर्त्याशौचं परिसमाप्य यदा स्थिताः
तदा द्विजैरुगंतव्याः अनुसर्तव्याः इत्यर्थः । स्मृत्यंतरे—

“तृतीयमासादारभ्य न कुर्याद्भिर्णीपतिः । क्षौरं शवानुगमनं दूरयात्रां प्रतिग्रहम्” ॥ इति । ५

अन्यत्र—

“अस्नात्वा चेद्विशेद्यामं इमशानाद्वुद्धिपूर्वकम् । त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यादमस्त्याह्नास्तथैव च” ॥ इति ।

तथा—

“संस्कारोपक्रमात्पूर्वं कामं स्नात्वा विशुद्ध्यति । आरब्धे तु हि संस्कारे समाप्ते स्नानमाचरेत्” ॥ इति ।
एतदसपिंडविषयम् । ६

“आरंभात्प्राक् परः स्नायात्तस्य शुद्धिर्भविष्यति” ॥ इति । “सर्वेषां च सपिंडानां दहनाच्चैव योषिताम्” ॥
इति स्मरणात् । विप्रस्य सर्ववर्णविषये संचितेऽस्थिन स्नानं संचिते त्वाच्चमनम् ।

अत्र पारस्करः—

“अस्थिसंचयनादर्वाग्निदित्वा स्नानमाचरेत् । अंतर्दशाहे विप्रस्य तूर्ध्वमाचमनं स्मृतम्” ॥ इति ।

स्मृतिरत्ने—

“मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहृतानि तु । तावद्यो बान्धवस्तत्र रौति तत् बांधवैः सह ॥

“तस्य स्नानात् भवेच्छुद्धिस्ततस्त्वाचमनं स्मृतम्” ॥ इति ।

“सचैलं स्नानमन्येषामकृते त्वस्थिसंचये । कृते तु केवलं स्नानं क्षत्रविद्युद्रजन्मनाम्” ॥ इति ।
ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यमरणरोदने अस्थिसंचयनादर्वाग्निकाहाशौचं सचैलं स्नानं च तदूर्ध्वं सचैल-
स्नानमात्रम् । तथा च माधवीये— २०

“अनस्थिसंचये विप्रो रौति चेत्क्षत्रवैश्ययोः । तदा स्नात्वा सचैलं तु द्वितीयेऽहनि शुद्ध्यति” ॥ इति ।

“कृते तु संचये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।

“मृतमुद्दिश्य यो गच्छेत्स घृतप्राशनं चरेत् । वर्जयेत् तदहोरात्रं जपहोमार्चनादिकम्” ॥ इति ।

विज्ञानेश्वरोऽपि—

“मृतस्य बांधवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं आद्वादिकर्म च” ॥ इति । २५
शूद्रमरणे विप्रादीनामस्थिसंचयनात्प्राक् तदूर्ध्वं चाशौचतारतम्यमाह पारस्करः—

“अस्थिसंचयनादर्वाग्यदि विप्रोऽश्रुवान् भवेत् । मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥

“अस्थिसंचयनादूर्ध्वमश्रुपाते द्विजातयः । अहोरात्रेण शुद्ध्यन्ति सवासःक्षालनेन च ॥

“सजातेदिवसादेव ऋहात्क्षत्रियवैश्ययोः । स्पर्शं विनानुगमने शूद्रे नक्तेन शुद्ध्यति” ॥ इति ।

क्षत्रियवैश्ययोः शूद्रमरणे रोदने ऋहं शूद्रस्य स्वजातिशवस्पर्शे आतुरव्यंजने अनुगमने च दिन- ३०
मन्यथासंचयात् प्रागेककालः । ऊर्ध्वं स्नानमेवेत्यर्थः ।

असपिंडस्सजातीयप्रेतनिर्हरणाशौचमाह मनुः (५।१००—१०१)—

“ असपिंडद्विजं प्रेतं विप्रो निर्हत्य बंधुवत् । विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बांधवान् ॥

“ यदन्नमत्ति तेषां तु दशाहादेव शुद्ध्यति । अनदन्नमन्हैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ” ॥ इति ।
यः स्नेहादिना शवनिर्हरणं कृत्वा तस्यैवान्नमश्चाति तद्वृहे च वसति तस्य दशाहेनैव शुद्धिः । यस्तु
५ केवलं तद्वृहे वसति न पुनस्तदन्नमश्चाति तस्य त्रिरात्रं यः पुनर्निर्हरणमात्रं न तद्वृहे वसति न चाश्चाति
तस्यैकाह इत्यर्थः । निर्हरशब्दार्थः स्मृत्यंतरे दर्शितः—

“ प्रेतस्य वासः स्नग्गन्धभूषणादैरलंक्रिया । वहनं दहनं चेति निर्हारार्थो निरुच्यते ” ॥ इति ।
संग्रहेऽपि—

“ यः प्रमीतमलंकुर्याद्वृहेद्वाथ दहेत् द्विजम् । स शुद्धस्त्वेककालेन कालशेषं बहिर्वसेत् ॥

१० “ग्रामे वसन् दिनाच्छुद्ध्येत्यहात्प्रेतगृहे वसेत् । निर्हत्य यो मृतान्नं च भुक्ते स तु दशाहतः” ॥ इति ।
कालशेषं बहिर्वसन् दिवा निर्हरणे आनक्षत्रोदयं रात्रावाकोदयं ग्रामाद्वहिर्वसन्नेककालेन तत्काल-
शेषेण दिवामात्रेण रात्रिमात्रेण वा शुद्ध्यति । ग्राम एव वसन् दिनेन प्रेतगृहे वसन् त्रिरात्रेण
यस्तु निर्हत्य प्रेतान्नं भुक्ते स प्रेतगृहे अन्यत्र वा वसन् दशाहतः शुद्ध्यतीत्यर्थः । हारीतः—

“ प्रेतनिर्हरणं कृत्वा ग्रामं न विशेदा नक्षत्रदर्शनाद्रात्रौ चेदा रविदर्शनात्ततः शुद्धः ” इति ।

१५ अखंडादर्शे—

“ दाहं विनालंकरणं वाहं कृत्वा दिनस्य तु । शेषेण शुद्धिरुक्तैव रात्रावप्युषसि पूवः ” ॥ इति ।

विज्ञानेश्वरीये—

“ कृच्छ्रपादोऽसपिंडस्य प्रेतालंकरणे कृते । अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ नक्तमिष्यते ” ॥ इति ।

स्मृत्यंतरे विशेषः—

१० “सञ्योतिस्तु बहिर्वासो रात्रौ नक्षत्रदर्शनात् । प्राशयेत्यन्तगव्यं च ब्राह्मणैः स्त्रस्ति वाचयेत्” ॥ इति ।

भरद्वाजश्च— “असपिंडशवस्य स्नानालंकरणे कृते दिवसं वहने कृते स्नात्वा इश प्राणायामान्
कृत्वा नक्षत्रदर्शनात्पूर्वं ग्रामाद्वहिरासीत तावदेवाशौचं रात्रौ सूर्योदियात्पूर्वं ग्रामाद्वहिरासीत ।
अन्यथा तद्ग्रामं प्रविष्टे शवहर्तुरेकाहं तद्गृहं प्रविष्टे व्यहं तत्र भोजने कृते दशाहं भवति” ॥ इति ।

पर्युषितशवादिनिर्हरे समानोदकशवनिर्हरे चाशौचम् । पर्युषितशवरजस्वलासूतिकागर्भिणीवहने

२५ प्रायश्चित्तमुक्तं बोधायनेन—

“ कृत्वा तु पञ्चगव्यस्य प्राशनं च तथा गराम् । ग्रासं दत्वा यथाशक्ति गायत्रीजपमाचरेत् ॥

“ ब्राह्मणानां च वाक्येन घृताभिस्पर्शनेन च । पुण्याहेन विशुद्ध्येत सूत्रमन्यतु धारयेत् ” ॥ इति ।

सपिंडानां प्रेतनिर्हरणस्य विहितत्वादाशौचाधिक्यमग्निस्पर्शादिकं च नास्तीत्याह देवलः—

“ विहितं तु सपिंडानां प्रेतनिर्हरणादिकम् । तेषां करोति यः कश्चित् तस्याधिक्यं न विद्यते” ॥ इति ।

१० समानोदकप्रेतवहनादौ दशाहाशौचमाह मांडव्यः—

“ शावे च सूतके चैव व्यहात्तदकदायिनः । शववाहं तु कुर्याच्चेदशाहांतं भवेत्किया ” ॥ इति ।

आशौचमुदकदानं च क्रिया । अखंडादर्शे च—

“ समानोदकाः प्रकुर्वीरन्संस्कारं वहनं यदि । दशाहांतेन शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्भृगुः”॥ इति ।

भारद्वाजः—

“ यः समानोदकं प्रेतं वहेद्वाथ दहेत वा । तस्याशौचं दशाहं स्यादन्येषां तु ऋयं विदुः ”॥ इति ।

अन्येषां योनिबंधूनाम् । तथा च शांखः—“ ऋयं च योनिबंधूनामाशौचं वहनादिषु ”। स्मृत्यंतरेऽपि—

“ शाखाशौचे दहेत्प्रेतं पक्षिण्याशौचवान्यदि । ऋयं मत्या व्यहं तु स्यादमत्या शुद्धिसाधनम्”॥ इति । ५

अन्यत्रापि—

“ पक्षिण्याशौचसंमिश्रे दहने मतिपूर्वके । आशौचिनां त्रिरात्रं स्यादिति स्मृतिविदो विदुः ”॥ इति ।

असर्वणशवनिर्हारे गौतमेन विशेषो दर्शितः (१४२६)—“ अवरश्चेद्वर्णः पूर्वं वर्णमुपस्पृशेत ।

पूर्वो वा अवरं तत्र शावोक्तमाशौचम् ” इति । उपस्पर्शनं निर्हरणम् । वृद्धपराशारः—

“ योऽसर्वो तु मूल्येन नीत्वा प्रेतं दहेन्नरः । आशौचं तु भवेत्स्य प्रेतजातिसमं सदा ”॥ इति । १०

एतदापदि द्रष्टव्यम् । अनापदि तु व्याघ्रः—

“ अवरश्चेत्परं वर्णं परो वाप्यवरं यदि । वहेच्च शावमाशौचं दृष्टार्थे द्विगुणं भवेत् ”॥ इति ।

स्नेहादिना विजातीयशवनिर्हारे शवजात्युक्तमाशौचम् । भृतिग्रहणे द्विगुणमित्यर्थः ।

हारीतश्च—“ दृष्टार्थे द्विगुणं भवेत् ”॥ इति ।

अर्थलोभेन सर्वणशववाहनादावापि तद्वर्णशौचमाह व्यासः—

१५

“ यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाक्रांतमानसः । दशाहेन द्विजः शुद्ध्येत् दादशाहेन भूमिपः ॥

“ अर्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ”॥ इति ।

शूद्रेण विप्रशवनिर्हरणं न कारयेदित्याह मनुः (५।१०४)—

“ न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् । अस्वर्गर्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शद्विषिता ”॥ इति ।

आहुतिः शवाहुतिः । अत्र स्वेषु तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितम् । अस्वर्गत्वदोषश्रवणात् । यमोऽपि— २०

“ न शूद्रो यजमानं वै प्रेतीभूतं समुद्धेत् । यस्यानयति शूद्रोऽभिं तृणं काष्ठं हवीषि च ॥

“ प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते ”॥ इति ।

गर्भवतः ब्रह्मचारिणश्च पित्राद्यन्यशवनिर्हरणनिषेधः । मनुः—

“ दहनं वहनं वापि प्रेतस्यान्यस्य गर्भवान् । न कुर्यादुभयं तत्र कुर्यादेव पितुः सदा ॥

“ ऊऽयेष्टस्य चानपत्यस्य मातुलस्यासुतस्य च ”॥ इति ।

२५

ब्रह्मचर्लः—

“ ब्रह्मचारी न कुर्वति शवदाहादिकाः क्रियाः । यदि कुर्यात्तिः कुच्छ्रं पुनःसंस्कारमेव च ”॥ इति ।

तस्यैव पित्रादिवहनादौ ब्रतलोपो नास्तीत्याहतुः मनुदेवलौ—

“ आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् । निर्वृत्य तु व्रती प्रेतं न व्रतेन वियुज्यते ”॥

भृगुः—“ मातामहं मातुलं च तत्पत्न्यौ चानपत्यके । व्रती संस्कुरुते यत्र ब्रतलोपो न विद्यते ”॥ इति । ३०

माधवीये—

“ आचार्यं स्वमुपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा । मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥

“ कृत्वा पतति यत्तस्मात्प्रेतान्नं तु न भक्षयेत् ।

“अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् । एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुद्ध्यति” ॥
निर्हारदिनमात्रमेवाशुचिर्द्वितीयादिदिवसेषु प्रेतकृत्योत्तरकालं स्नानाच्छुद्ध्यतीत्यर्थः ॥

वसिष्ठः (२३७-८)—“ ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो ब्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोः ” ॥ इति ।
५ अनाथब्राह्मणवहनादौ सद्यःशौचं विदधाति पराशारः (३।४५-४७)—

“ अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः । पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्यालूभंति ते ॥

“ न तेषामशुभं किंचित्पापं वा शुभकर्मणाम् । जलावगाहनं तेषां सद्यःशौचं विधियते ” ॥ इति ।

“ असगोत्रमधुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् । वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ” ॥ इति ।
बंधुमित्रादिरहितब्राह्मणवहनस्पर्शनदहनादौ स्नानप्राणायामाभ्यां शुद्धिरित्यर्थः । अग्नि-

१० स्पर्शोऽपि कर्तव्यः । तदुक्तमंगिरसा—

“ यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिंडः कथंचन । स्नात्वा सचैलं स्पृष्टवाऽग्निं तस्मिन्नेव क्षणे शुचिः ” ॥ इति ।

याह्नवल्क्यः (प्रा. १४)—

“ प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि । इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ” ॥ इति ।

निंबपत्रदंशनादिवेशमप्रवेशनानां कर्म न केवलं ज्ञातीनामपि तु स्नेहादिना प्रेतनिर्हरणं कुर्वतामपि
१५ भवति । आशौचं च यथोक्तं भवति । धर्मार्थं प्रेतनिर्हरणं कुर्वतां परेषां तु तत्क्षणात् स्नान-
प्राणायामाभ्यामेव शुद्धिरित्यर्थः । वृद्धपराशारः—

“ प्रेतस्पर्शनसंस्कारैब्राह्मणो नैव दुष्यति । वोद्धा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुद्ध्यति ” ॥ इति ।

ब्राह्मे—

“ अनाथं ब्राह्मणं दग्ध्वा क्षत्रियं वैश्यमेव वा । पितृमंधानमहायज्ञफलमाग्नोति मानवः ॥

२० “ संन्यासिनां तु संस्कर्तुर्नाशौचं नोदकक्रिया । अश्वेषधफलं तत्र भवन्नास्त्यत्र संशयः ” ॥ इति ।

बोधायनश्च—

“ सर्वसंगनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कुर्यान्नाशौचं नोदकक्रिया ॥

“ ये वहंति महात्मानं दृष्ट्वा सृष्ट्वा द्विजातयः । हयमेधफलं तेषामस्तीत्येवं विदुर्बुधाः ” ॥

संग्रहे—“यतीन्द्रानाथनिर्हरे सद्यःशुद्धिर्महाफलम् ” इति । स्मृत्यर्थसारे तु धर्मार्थात् वनिर्हरणे
२५ स्नानालंकारवहनदहनादिके कृते द्विजानां सचैलस्नानात् सद्यःशुद्धिः । महापुण्यं शुभं चायुश्च
भवति । तत्राप्यनाथप्रेतनिर्हरणे अनंतं पुण्यं शुभं चायुश्च वर्धते । धर्मार्थमुत्कृष्टजातिप्रेतनिर्हरणे
सर्वेषां सचैलस्नानाच्छुद्धिः । धर्मार्थं स्वजातिप्रेतनिर्हरणे सचैलस्नानप्राणायामैः शुद्धिः । धर्मार्थं
हीनजातिप्रेतनिर्हरणे सर्वेषां सचैलं स्नात्वा निम्बपत्रभक्षणादिगृहप्रवेशनांते कृते शुद्धिः ” इति ।

स्मृत्यंतरे—

३० “ ऊहमानं शवं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् । अलंकृतं शवं दृष्ट्वा सचैलः स्नानमाचरेत् ॥

“ आचम्य केवलं प्रेतं दृष्ट्वा काष्ठवदाचरेत् ” ॥ इति । काष्ठवदाचरणं जलावगाहनम् ।

वसिष्ठः (२३।२५-२६)—

“ मानुषास्थि स्तिगं स्पृष्टा त्रिरात्रमाशौचं अस्तिग्देत्वहोरात्रभित्येतद्बुद्धिपूर्वविषयम् ” ।
अबुद्धिपूर्वविषये मनुः—“ नारं स्पृष्टास्थिसनेहं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ” इति ।

“ आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृष्टा वीक्ष्यं वा रविम् ” इति । चंद्रिकायाम् —

“ जनने मरणे चैव वपनं दशमेऽहनि । आतस्मान्नाधिकारी स्यादाशौचं सर्वदा भवेत् ॥ ५

“ तैलाम्यंगे तथा वांते इमश्रुकर्मणि मैथुनं । अनाचम्योच्चरन्विप्रस्त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ” ॥
उच्चरन्पुरीषोत्सर्गं कुर्वन्नित्यर्थः । एवमादीन्यन्यान्यपि आशौचनिमित्तानि द्रष्टव्यानि ॥

आशौचिनो वर्जनीयमुक्तं । संग्रहे—

“ न विशेषेवतागरं न कुर्याद्विद्वनायपि । मंदिरं न प्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य फलं शूणु ॥

“ चंडालयोनिमासाद्य जन्मानि नवं पंचं च । भविष्यति वरारोहे व्याधिकूरोऽतिनिष्ठुरः ” ॥ इति । १०
आशौचिस्पर्शे बिंबस्य संप्रोक्षणमाह शौनकः—

“ चंडालसूतिकोदक्याशावसूतकदूषिते । निमित्ते समनुप्राप्य सद्यः कृत्वा समर्चयेत् ” ॥

अभिवादनस्य निषेधमाह आपस्तंवः (१।४।१४।१८-२०)—“ अप्रयतेन नाभिवादयम् । तथा
प्रयताय । अप्रयतश्च न प्रत्यभिवदेत् ” ॥ इति । एकादश्युपवासस्यावर्जनीयत्वमुक्तं पुराणे—

“ सूतके तु नरः स्नात्वा प्रणम्य शिरसा हरिम् । एकादश्यां न भुजीत ब्रतमेतन्न लुप्यते ॥ १५

“ मृतके ऽपि न भुजीत एकादश्यां सदा नरः ” ॥ इति । विष्णुरहस्ये च—

“ सूतके मृतके वाऽपि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् । एकादशीव्रतं कुर्यान्नित्यं काम्यं तु वर्जयेत् ” ॥ इति ।

शावाशौचिनां नियमविशेषमाह मनुः (५।७२)—

“ अक्षारन्वणान्नाः स्युः निमज्जेयुश्च तेऽन्वहम् । मांसाशनं च नाश्रीयुः शयीरंश्च पृथक्क्षितौ ” ॥

याह्वल्कयोऽपि (प्रा. १६)— १०

“ क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक्क्षितौ । पिंडयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ” ॥ इति ।
क्रीतमयाचितलब्धं वा अशनं येषां ते क्रीतलब्धाशना भवेयुरिति वाक्यशेषः । क्रीतलब्धाशननि-

यमात्तदलाभे अशनमर्थात्सिद्धम् । अत एव वसिष्ठः (४।१४-१५)—“ अघप्रस्तरे व्यहमनश्वन्त
आसीरन् । क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन् ” इति । अघप्रस्तरः आशौचिनां शयनार्थं त्रुणप्रस्तरः ॥

गौतमोऽपि (१४।३४)—“ अधःशय्यासनिनो ब्रह्मचारिणः सर्वे ” इति । २५

अघांतकृत्यमाह मनुः (५१९८)—

“विप्रः शुद्ध्यत्यपः स्पृष्टा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मिं वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः”॥ इति ।
अस्यार्थेऽभिहितो विज्ञानेश्वरेण (पृ. १८७ पं. ८-१०) — “विप्रोऽनुभूताशौचकालः कृतक्रियः कृत-
स्नानः हस्तेनापः स्पृष्टैव शुद्ध्यते । स्पृष्टेति स्पर्शनक्रियेवोच्यते । न स्नानमाचमनं वा । वाहनादिषु
५ तस्यैवानुषंगात् ” । श्रुतिरपि—“ अघांते अघभाजः संभवे स्नात्वा ग्रामं प्रविशेयुः ” ॥ इति ।
जननमरणाशौचांते आशौचिनः संगवे स्नात्वा गृहं प्रविशेयुरित्यर्थः । तथा च स्मृत्यंतरे—
“ मृते च सूतके चांते संगवे स्नानमाचरेत् । संगवात्परतः स्नानमार्तवेषु विशिष्यते ” ॥ इति ।

संवर्तः—

“ आशौचे निर्गते कुर्याद्गृहसंमार्गलेपने । सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धिः पुण्याहवाचनैः” ॥
१० संग्रहे च

“ आशौचांते कृतस्नानः स्वस्तिवचनपूर्वकम् । ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र शुद्धये विष्णुतुष्टये ” ॥ इति ।
इति वैद्यनाथदीक्षितविरचिते स्मृतिसुक्ताफले “आशौचनिरूपणं” नाम तृतीयः परिच्छेदः॥
हरिः ओम् ॥

शके १७६५ शोभकृत्तामसंवत्सरे ज्येष्ठकृष्णपञ्चम्यां भृगुवासरे तद्विने इदं पुस्तकं समाप्तम् ॥
१५ श्रीयवतेश्वरार्पणमस्तु ॥